

ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

Қазақстанның ғылымы мен өмірі Наука и жизнь Казахстана Science and life of Kazakhstan

№1 2019

ТАҒЫЛЫМЫ ЕРЕҢ УЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, “Қазақстанның ғылымы мен өмірі” атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың “Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі тандамалы сөздері”** атты жаңа кітабы жарық көрді.

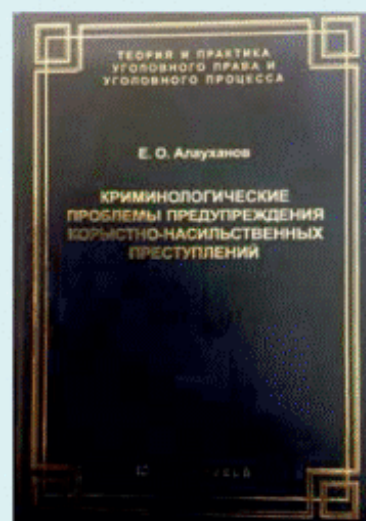
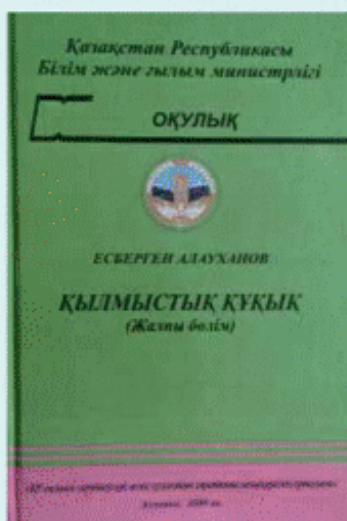
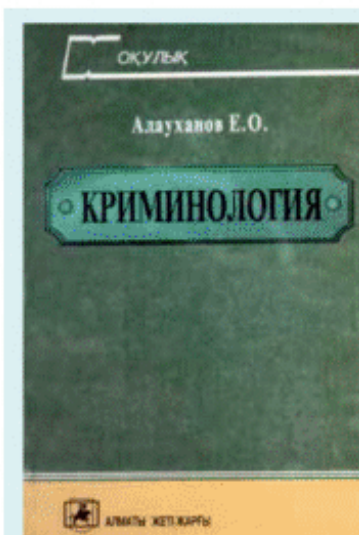
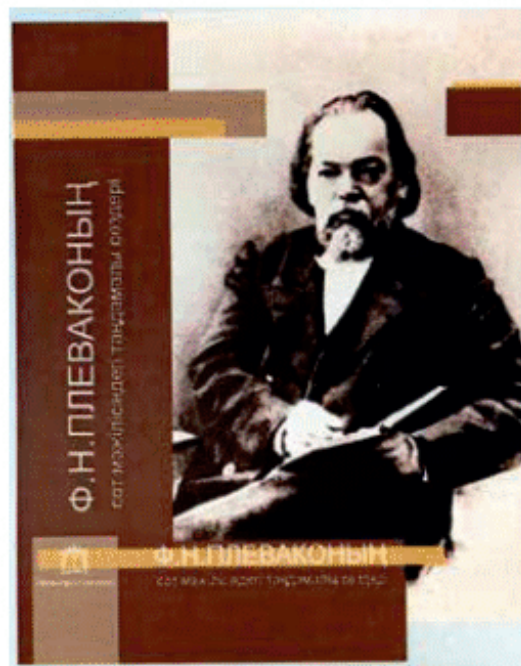
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal**

**№ 1 2019
спецвыпуск**

Бас редактор – Алауханов Е.О.
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – Алауханов Е.О.
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – Alaukhanov Y.O.
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурашулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ф., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д., профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Кұл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰОУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю. з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.ғ.д., профессор
Асангазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., э.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нхи Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букаперова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сена-та Парламента РК
Зарилов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский кримино-логический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., общественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Ниш Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdulkarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law, Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidalet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukaleroval L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law, Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law, Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law, Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr. of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyaikhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedev S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy, prof.
Musakhodzhaeva A.K., professor; rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr. of Law, professor (Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law, professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I., acad. PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiey O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

*“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін:
әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.*
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

**“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ –
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА”** халықаралық ғылыми
журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақы-
лау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педаго-
гика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылым-
дар тізіміне кіреді.

**2009 жылдан бастап ай сайын жеті тілде жарық кө-
реді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер
тілдерінде).**

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халық-
аралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Респуб-
ликасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері»,
Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының
Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор
Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар
мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі
болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының** баян-
дамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткі-
зуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4x5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады. Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:

5169 4901 1624 4343 Kaspı Gold

ЖСН: 9207 1540 0124

Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
• Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
• Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
• Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
• Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
• Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
• Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
• Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
• Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
• Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
• Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
• Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
• Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
• Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
• Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
• Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
• Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Журнал редакциясының мекенжайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

e-mail: nauka-zan@mail.ru; **web-сайт:** www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Бас ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Ошанова Орынтай Жаңабайқызы
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ» включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на семи языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – Алауханова Е.О.

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей (**Association of science editors and publishers**).

В настоящее время, Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (*Web of science, Clarivate Analytics, Scopus*), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (*International DOI Foundation, IDF*) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовывается с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4x5, которая будет опубликована вместе со статьей.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи:**
 - а) **название статьи;**
 - б) **текст статьи;**
 - в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
 - г) **индексы** УДК и / или ББК;
 - д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
 - е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
 - ж) **библиография.**
 - Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.
3. **Статья** должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. **Текст** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. **Ссылки** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. Например, в тексте: «В соответствии со ст. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/> свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. **Пример:** URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. **Пример оформления учебного пособия:** Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.

Пример оформления научной статьи: Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

7. Статьи, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности.

Оплата по реквизиту:

Публикационная плата составляет 16 000 тенге.

Номер карты: 5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
• Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
• Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
• Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
• Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
• Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
• Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
• Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
• Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
• Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
• Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
• Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
• Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
• Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
• Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
• Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
• Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правый берег, ул. Тулкибас, д. 49;

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Гл. научный редактор: к.ф.н., доцент Ошанова Орынтай Жанабаевна
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

*«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль*

*«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного
инвестированного капитала»
Джефф Безос*

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК

27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйства государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственной академии юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М. Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г. Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW

Ажибаев М.Г.	
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	18
Балабиев Қ.Р., Нарбекова Т.М.	
ҰЛЫБРИТАНИЯ ТРИБУНАЛЫНЫҢ ЮРИСДИКЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	22
Бердалиева А.С.	
О ВОПРОСАХ РАЗГРАНИЧЕНИЯ НЕКОТОРЫХ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ВЫНЕСЕНИЯ ЗАВЕДОМО НЕПРАВОСУДНОГО СУДЕБНОГО АКТА.....	29
Жұмағұлов Т.Б.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СУ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	34
Жумагулов Т.Б.	
АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ОТХОДОВ В РК	37
Завотпаева А.Т., Имангалиев Н.К.	
АНАЛИЗ СИТУАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ХИЩЕНИЯМ НЕФТИ И НЕФТЕПРОДУКТОВ	39
Калкаева Н.Б., Хведелидзе Т.Б.	
ПРОЦЕСТІК КЕЛІСІМДІ ИНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	45
Касенова А.А.	
СОВРЕМЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	49
Қуатова А.Ә.	
ЖЕР АЙНАЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	53
Имангалиев Н.К.	
ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА РАЗВИТИЕ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА КАЗАХСТАНА.....	56
Нартай А.Н., Битемиров Қ.Т., Шалхаров Е.С.	
ГЕНОМДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ДАМУ РӨЛІ	60
Нартай А.Н., Битемиров Қ.Т., Шалхаров Е.С.	
МЕСТО АКТОВ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕННОЙ ИНЖЕНЕРИИ В СИСТЕМЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ (НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)	64
Сейтова А.Н.	
К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТОВАРНОГО ЗНАКА В ИЗМЕНЕННОМ ВИДЕ	68
Тлеулесова Б.Т.	
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ МЕНШІКТІК ТЕНДІГІНІҢ МОЙЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	72

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGY

Арзиев З.З.	
ОПЫТ ВЕДУЩИХ МЕЖДУНАРОДНЫХ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТВОРЧЕСКИХ ВУЗАХ	78
Бейсембаева А.А., Айжанова Г.К., Курбанова А.Н.	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ	82
Баймолда Д., Есбергген А.П.,	
ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ.....	87
Елшібаева К.З.	
САЯСИ ТҰЛҒАЛАР ТІЛІНДЕГІ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КІЛТ СӨЗДЕР	92
Есенғұлова М.Н.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА ИДЕЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	96

Калыбекова А.А., Торыбаева Ж.З., Мусаханова Г.М. ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ НА ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА	100
Лекерова Г.Ж., Керимбекова Ж.У., Нигматуллина Ж.Ш. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ	104
Лекерова Г.Ж., Садыкова А.А., Мирзадинова Н.Р., Сарипбекова А.Т. ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ - ИСКУССТВО УПРАВЛЯТЬ ВРЕМЕНЕМ	109
Примбетова А.И. ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМІН АРТТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	113
Райханова Г.А., Ескендір Н.Н., Жумашева А.Б. «ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ	117
Сексембаева А.А. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	122

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ - ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGY

Қартбаева Ж.Ж., Ұлықова А. ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ-ПСИХИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС	127
---	-----

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Дауылбай М. ӘБІШ КЕКІЛБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ	132
Жапан А. «АЛПАМЫС БАТЫР» ЖӘНЕ «РОЛАНД ТУРАЛЫ ЖЫР» ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МОТИВТІК КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ТЕОРИЯЛАРЫ	137
Жұмақасева Б.Д., Дәулеткерей М. ТҮЛҒАТАНУДАҒЫ РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ҮЛЕСІ	142
Иманғазин М., Құсмолдина Л. КӨНЕ ДӘУІРДЕГІ АТА-БАБАЛАРЫМЫЗДЫҢ ИДЕЯСЫ МЕН ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ МИСТИФИКАЦИЯ МЕН КЕЛЕЛІ ОЙЛАРЫНДАҒЫ ДИДАКТИКА	146
Орда Г.Ж. ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫ	151
Ордабекова Х.А. НЕОФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ	156
Садирова К.Қ. ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ДИСКУРС ТА ҚОЛДАНЫЛАТЫН РИТОРИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР	160
Садирова К.Қ. ДИСКУРСЫҢ ЛИНГВОРИТОРИКАЛЫҚ ҰЙЫМДАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	165
Сарманова Ж.С. СРАВНЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СТАТИСТИЧЕСКИХ И НЕЙРОННЫХ СИСТЕМ АВТОМАТИЗИРОВАННОГО ПЕРЕВОДА	169
Сарманова Ж.С., Кульдеева Г.И. СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА МАШИННОГО ПЕРЕВОДА	173

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ – ART

Айтбаева Г.Ж., Уайсова А.	
ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА ОТАНДЫҚ САКРАЛЬДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	178
Жаханова Ф.Н., Жаханов Б.Б.	
ОБРАЗ ПОДРОСТКА В ФИЛЬМАХ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ РЕЖИССЕРОВ	182
Жумасеитова Г.Т.,	
БАЛЕТНОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА	185
Мусагулова Г.Ж., Дуйсенғалиева В.А.	
ЭСТРАДНОЕ КОМПОЗИТОРСКОЕ И ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА.....	190
Мусагулова Г.Ж., Жилкибаев Б.Е.	
ЭСТРАДНОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА.....	196
Нұрпейіс Б.К.	
МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ	199
Токжанов Т., Құдайбергенова С., Джұмағалиева А.	
ЖЫР КИЕСІ.....	203
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	208

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW

Ажибаев М.Г.

докторант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК,
Акмолинская область, mara-master@yandex.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігі тәуелсіз мемлекеттің ең маңызды қалыптастыру институтының бірі ретінде дамуы қарастырылған. Зерттеу шеңберінде Қазақстан мен Сингапурдың әскери қауіпсіздік институтын құрудағы тәжірибесін салыстырып, мемлекеттік аппарат құрылымында оның орнын анықтайды. Қазақстанның әскери және құқық қорғау жүйесі қалыптастырудың маңызды тарихи сәттерін белгілейді.

Резюме. В статье исследуется развитие института военной безопасности Республики Казахстан как одного из важнейших образующих независимого государства. В рамках исследования проводится сравнение опыта Казахстана и Сингапура в деле построения института военной безопасности, определения его места в структуре государственного аппарата. Освещаются важные исторические моменты формирования военной и правоохранительной системы Казахстана.

Summary. The article explores the development of the institute of military security of the Republic of Kazakhstan as one of the most important formative independent state. As part of the study is conducted comparing the experience of Kazakhstan and Singapore in building the institution of military security, determining its place in the structure of the state apparatus. Highlights the important historical moments of the formation of the military and law enforcement system of Kazakhstan.

*«Нам необходимо взглянуться в прошлое,
чтобы понять и увидеть контуры будущего»*

Н.А. Назарбаев [1]

С распадом Советского Союза Казахстан стал полноправным членом мирового сообщества, но с обретенной свободой перед молодым государством встали новые задачи, которые необходимо было решать.

Исторически сложилось так, что первым шагом при формировании нового демократического общества становится формирование основ его национальной безопасности.

Создание вооруженных сил, системы правоохранительных органов для защиты общества от внутренних и внешних угроз стало первостепенной задачей нашей страны.

Конечно, основой наших вооруженных сил послужили воинские формирования Советского союза, расквартированные на территории Казахстана.

По состоянию на май 1992 года — это части Туркестанского военного округа МО СССР, расквартированные на территории Казахстана. Понятно, что количество и состав войск этого осколка огромных ВС СССР ни в коей мере не соответствовали целям и задачам системы военной безопасности РК [2].

Именно с этого периода можно считать началось строительство казахстанской армии и института военной безопасности в том виде в каком мы их видим сегодня.

Изучая вопрос развития института военной безопасности можно провести параллель между Казахстаном и одним из мировых лидеров в области высоких технологий – Сингапуром в строительстве независимого государства, способного обеспечить защиту своих национальных интересов: «В 1965 году, когда Сингапур стал независимым государством, он, фактически, не располагал армией для своей защиты. К 1990 году вооруженные силы Сингапура стали вполне уважаемой и профессиональной армией, эффективно использующей современную военную технику и способной защитить территориальную целостность и независимость государства» [3].

Структура института военной безопасности является многоуровневой системой, состоящей из аппарата органов государственной власти и общества как генератора и потребителя различных прав (например, политических), а также комплекса мер по обеспечению безопасности всех указанных составляющих военной безопасности. Система обеспечения военной безопасности – это механизм,

который направлен на реализацию всего спектра возможностей государства по сохранению своей целостности как единого «организма».

Полагаем верным в данном случае утверждение Федосеева С.Г. о том, что «система обеспечения военной безопасности Республики Казахстан является важнейшей составной частью национальной безопасности, главным инструментом реализации государственной политики обеспечения национальных интересов Республики Казахстан в области обороны. Военная безопасность как состояние защищенности национальных интересов от внешних и внутренних опасностей угроз является результатом и основным показателем успешной реализации внешне и внутривластного процесса.» [4].

То есть главная роль всей системы обеспечения военной безопасности состоит - быть связующим звеном между национальными интересами с политическим курсом взятым страной и теми угрозами, которые могут угрожать целостности всей системы национальной безопасности.

Совокупность всего комплекса интересов государства выражается в правовом, социально-экономическом, политическом устройстве, положении в международном сообществе. Опираясь на данные интересы, проводится политика государства в сфере национальной безопасности.

Таким образом система обеспечения военной безопасности неразрывно связана со всем комплексом исторически сложившихся политических и правовых процессов в области национальной безопасности Казахстана.

Конечно же для обеспечения всего массива института военной безопасности на начальном этапе ее формирования была необходима правовая основа, которая бы позволила в короткие сроки создать огромную систему национальной и военной безопасности, как ее важнейшей составляющей.

Одновременно с созданием данной нормативно-правовой базы велась работа и по формированию образа Вооруженных Сил, структуры и органов управления ВС. Молодым государством своевременно и на должном уровне были подготовлены первые законы по защите территории страны. Так, 22 сентября 1992 года Верховным Советом был принят Закон «О Вооруженных Силах и обороне РК». Также коллективно была разработана первая Военная доктрина Республики Казахстан, утвержденная Президентом 11 февраля 1993 г. Она исходила из принципов предотвращения войны, оборонной достаточности, союза взаимопомощи стран СНГ. Положения доктрины широко использовались во внешнеполитической и военной деятельности государства. На момент создания Вооруженные Силы РК состояли из Сухопутных войск, Военно-морских сил и Сил воздушной обороны. А 17 ноября 1997 года был издан указ о реформировании Вооруженных Сил, были созданы три вида ВС РК: Силы общего назначения, Силы Воздушной обороны, Силы охраны государственной границы. В это же время Главный штаб ВС РК был преобразован в Генеральный штаб. А 2 июля 1999 года Силы охраны государственной границы ВС РК реорганизованы в Пограничную службу Комитета национальной безопасности РК [5].

Несомненно, ни одно государство не может действовать изолированно и Казахстану необходимо были признание со стороны международного сообщества как полноправного участника международных отношений по укреплению мира и безопасности. Первыми шагами конечно стали установление отношений в сфере военной безопасности с приграничными государствами.

Казахстан подписал Договор о коллективной безопасности 15 мая 1992 года и в рамках этого договора сразу же начал активно участвовать в системе военного сотрудничества Содружества. Войска ПВО Казахстана несут боевое дежурство в рамках Объединенной системы ПВО СНГ. После создания в 2002 году на базе Договора о коллективной безопасности одноименной организации - ОДКБ Казахстан является полноправным членом этой военно-политической структуры. В принятой в 2007 году новой военной доктрине РК законодательно закреплён приоритет участия страны в ОДКБ. Военно-политическим руководством Казахстана было принято решение участвовать в коалиционном строительстве в рамках ОДКБ, создавая необходимые группировки [6].

Параллельно проводилась работа по вступлению Казахстана в ООН как самую влиятельную международную организацию по вопросам безопасности в мире.

31 декабря 1991 года представителем Казахстана было передано Генеральному Секретарю ООН Заявление Республики Казахстан о приеме в члены ООН. 23 января 1992 года Совет Безопасности рассмотрел вопрос «Доклад Комитета по приему новых членов относительно заявления Республики Казахстан о приеме в члены Организации Объединенных Наций» и рекомендовал принять Республику Казахстан в члены ООН. Так, Казахстан первым из 8-и бывших республик СССР, подавших заявление о приеме, был рекомендован Советом Безопасности в члены ООН [7].

Мировой свидетельствует о том, что ни одна страна не может противостоять угрозам безопасности и стабильно развиваться в одиночку.

Анализируя данные события можно сказать о том, что действия власти по формированию института военной безопасности проходили в предельно сжатые сроки, так как после распада Советского Союза и краха плановой экономики, отсутствия какой-либо финансовой поддержки в экономике страны настали тяжелые времена, предприятия закрывались, люди оставались без работы, в страну проникали различные преступные элементы, псевдорелигиозные деятели. В некоторых сопредельных государствах шли конфликты на этнической и религиозной почве, другими предъявлялись территориальные притязания по приграничным районам и трансграничным водным артериям.

Сохранение внутренней стабильности в государстве также нуждалось в построении системы специальных и правоохранительных органов, на которые будут возложены обязанности по поддержанию правопорядка и оперативному выявлению различных зон риска, ведь ранее действовавшая система КГБ, органов внутренних дел, прокуратуры, судов фактически остались в «руинах».

Началом институционализации современной системы органов национальной безопасности независимого Казахстана стал Указ Президента РК от 13 июля 1992 года, заложивший основы для развития отечественной спецслужбы. Принятый 21 декабря 1995 года Закон РК «Об органах национальной безопасности Республики Казахстан», стал очередным этапом формирования правового положения и статуса Комитета национальной безопасности. Развитие демократических процессов в стране, оптимизация правоохранительной системы в рамках конкретизации компетенции каждого государственного органа, обусловили потребность в более четкой регламентации правового статуса и деятельности специальных служб. Законы также направлены на разграничение специальных государственных органов, с учетом специфики их деятельности, от иных государственных органов, и, в первую очередь - от правоохранительных, а службы в специальных государственных органах от правоохранительной и воинской службы [8].

Обретение независимости несло в себе не только возможность принимать самостоятельные решения, но и нести за них ответственность перед несколькими миллионами своих граждан, что требовало от государственных институтов резкой переориентации на новый путь осуществления своей деятельности.

События августа 1991 года потребовали от органов прокуратуры республики быстрой ориентации в сложившейся ситуации, отказа от изживших себя форм работы, поиска и применения эффективных методов прокурорского надзора. 6 декабря 1991 года Постановлением Верховного Совета Казахской ССР «Об образовании единой системы органов прокуратуры Казахской ССР, обеспечении их самостоятельности и независимости» образована единая система органов прокуратуры, подчиненная Генеральному Прокурору Казахской ССР. Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 17 января 1992 года был введен в действие Закон «О прокуратуре Республики Казахстан», в соответствии с которым прокуратура стала органом высшего надзора за исполнением законов, подготовленным Верховному Совету [9].

23 июня 1992 года подписан Закон Республики Казахстан «Об органах внутренних дел». Этот правовой акт стал основой для деятельности органов милиции, регламентировавшим деятельность сотрудников, их права и обязанности.

Для регулирования деятельности всего института национальной и военной безопасности, оперативного реагирования на имеющиеся вызовы и угрозы необходима организация, которая бы включала в себя функцию ядра аппарата государственной власти по проблемам и вопросам обеспечения безопасности

Таким органом по праву стал Совет безопасности Республики Казахстан.

Свою историю Совет Безопасности ведет с 1991 года, когда Указом Президента Казахской ССР от 21 августа был образован Совет Безопасности Казахской ССР, который позднее Указом Президента Республики Казахстан от 17 июня 1993 года был преобразован в Совет Безопасности Республики Казахстан [10].

На сегодняшний день Совет безопасности Республики Казахстан уже «является конституционным органом, образуемым Президентом Республики Казахстан и координирующим проведение единой государственной политики в сфере обеспечения национальной безопасности и обороноспособности Республики Казахстан в целях сохранения внутривластной стабильности, защиты конституционного

строя, государственной независимости, территориальной целостности и национальных интересов Казахстана на международной арене.» [11].

При изучении основ юридической науки под термином «институт» понимается совокупность правовых норм, регулирующих однородные общественные отношения, объединенные внутренним единством. Первостепенная функция института - обеспечение деятельности конкретной сферы общественных отношений данного вида.

Таким образом, при формировании института военной безопасности Республики Казахстан была заложена основная идея демократического государства – обеспечение защиты своих граждан от преступных посягательств для поступательного развития и вступления Казахстана в новое тысячелетие уже как полноправного члена мирового сообщества, ответственного за проводимую им политику в сфере безопасности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. <https://www.kazpravda.kz/news/kultura/arheologiya--nauka-novatorskaya/?print=yes;>
2. [http://expert.ru/kazakhstan/2012/19/20-let-transformatsii/;](http://expert.ru/kazakhstan/2012/19/20-let-transformatsii/)
3. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из «третьего мира» - в «первый» (1965 - 2000), https://www.senat.org/senat-news/LiKuanYu_Singapurskaya_istoria.pdf;
4. Политико-правовые аспекты обеспечения военной безопасности Республики Казахстан, учеб. пос. Астана, Национальный университет обороны, 2008 г., с. 239;
5. [http://e-history.kz/ru/publications/view/1129;](http://e-history.kz/ru/publications/view/1129)
6. <http://militaryarticle.ru/voennaya-mysl/2009-vm/10239-mezhdunarodnoe-voennoe-sotrudnichestvo-gosudarstv;>
7. [https://articlekz.com/article/11316;](https://articlekz.com/article/11316)
8. [http://www.knb.kz/ru/news/razasnenie-zakonov-rk-o-specialnyh-gosudarstvennyh-organah-respubliki-kazahstan-i-o-vnesenii;](http://www.knb.kz/ru/news/razasnenie-zakonov-rk-o-specialnyh-gosudarstvennyh-organah-respubliki-kazahstan-i-o-vnesenii)
9. [http://prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/istoriya-prokuratury-kazahstana;](http://prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/istoriya-prokuratury-kazahstana)
10. [http://www.akorda.kz/ru/executive_office/presidential_councils/sovet-bezopasnosti;](http://www.akorda.kz/ru/executive_office/presidential_councils/sovet-bezopasnosti)
11. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года № 178-VI ЗПК., «О Совете Безопасности Республики Казахстан» [http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000178.](http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000178)

Балабиев Қ.Р.

заң ғылымдарының докторы,
Мардан Сапарбаев институтының профессоры,
E-mail: balabi.kairat@mail.ru

Нарбекова Т.М.

Мардан Сапарбаев институтының аға оқытушысы,
E-mail: kaipmarzan@mail.ru@mail.ru

ҰЛЫБРИТАНИЯ ТРИБУНАЛЫНЫҢ ЮРИСДИКЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада Ұлыбританияның әкімшілік іс жүргізу саласындағы әкімшілік заңнаманың дамуы, сот саласындағы әкімшілік іс жүргізу нормаларын оңтайландыру мен біріздендіру, әкімшілік –құқықтық реттеу саласында азаматтар, ұйымдар мен жария басқару органдары арасындағы дауларды шешуге арналған квазисоттық орган - Ұлыбритания трибуналының құқықтық мәртебесі қарастырылады. Еңбектің басты мақсаты Ұлыбританияның 2007 ж. трибунал, сот және атқарушылық іс жүргізу туралы Заңы жүзеге асырған трибунал жүйесінің реформасын, трибуналдың соттан айырмашылығы мен артықшылығын зерттеу және оның әкімшілік әділетті жетілдіруге тигізетін ықпалын анықтау.

Кілт сөздер: әкімшілік әділет, жариялы билік, квазисоттық орган, трибунал және әкімшілік әділет бойынша Кеңес.

Резюме. В статье рассматриваются основы правового статуса трибуналов Великобритании, которые образуют квазисудебные органы для разрешения споров между гражданами, организациями и органами публичной власти в сфере административного правового регулирования. Исследуются основные черты и преимущества трибуналов по сравнению с обычными судами, а также современная реформа системы трибуналов в свете закона о трибуналах, судах и исполнительном производстве 2007 г.

Ключевые слова: административная юстиция, публичная власть, квазисудебные органы, трибуналы, Совет по административной юстиции и трибуналам.

Abstract. In article bases of legal status of tribunals of Great Britain, of quasi-judicial bodies to resolve of disputes between citizens, organizations and public power in sphere of administrative legal regulated field. The basic lines and advantages of tribunals in comparison with usual courts, and modern reform of system of tribunals in the light of the law on Tribunals, Courts and Enforcement Act 2007 are investigate.

Keywords: administrative justice, public authority, judicial review, tribunals, Administrative Justice and Tribunals Council.

2015 жылы 5 мамырда Қазақстан Республикасы Үкіметінің кеңейтілген отырысында Қазақстан Республикасының Президенті Ұлт жоспары шеңберінде бес институционалдық реформаны жүзеге асыру бойынша 100 нақты кадамды бекітті. Осы бес институционалдық реформаның бірі заңның үстемдігін қамтамасыз ету болып табылады. Қазақстан Республикасы Үкіметі бұл реформаларды жетілдіруде британ құқығын Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына имплементациялауды қарастыруды ұсынды. Осыған байланысты ағылшын құқығы қандай, Қазақстанның құқықтық жүйесіне ағылшын құқығын қалай енгізу мүмкін аясындағы мәселелерді қарастыру қажеттігі туындайды [1].

Қазақстандық заңгер Т.Назханов «Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот төрағасының әділетті сот шешімдері туралы мәлімдемелері ағылшын құқығының кейбір формаларын тікелей пайдалану салдарлы, елімізде 2017 жылдан (Астана) ағылшын сотының қызмет атқаруымен байланысты. Англияда заң қаталдығын басу үшін эквити, немесе әділеттік соттар құрылды. Олардың

басты міндеті құқық нормаларын қолдану тым қатал немесе әділетсіз болса –әділеттілікке жеткізу. Эквити соттардың іс-әрекетіне белгілі еркіндік деңгейін береді. Бірақ, біздің қоғамға ағылшын құқығы туралы білім жетіспейді, сондықтан әлемдегі ең үздік саналатын ағылшын құқығы жүйесін қарастыру қажет» дейді [2].

Әкімшілік құқық ғылымында әкімшілік әділет түсінігі кеңбейінді айқындалған. Ресейдің әкімшіліктанушы ғалымы Ю.Н. Старилов жария басқаруды сотпен бақылауды қалыптастырудың негізгі үрдісін әкімшілік әділеттен әкімшілік іс жүргізуге ауысу деп белгілесе, Н.Г.Салищева, Хаманева Н.Ю. әкімшілік әділет институтының негізгі мазмұнын жария билік органы әрекетінің заңдылығына соттық бақылау жасау деп тұжырымдайды [3].

Әр мемлекетте әкімшілік әділет алуан түрде қалыптасқан. Француз әкімшілік құқығында әкімшілік әділет институты әкімшілік сот жүзеге асыратын сот төрелігінің жеке тармағы әкімшілік сот төрелігін білдіреді. Англосаксондық әкімшілік әділет үлгісі басқару актің жалпы соттық бақылауға бағыныстылығы бойынша қарастырады. Англияда әкімшілік және сот аралығында орналасқан, шешімі сот арқылы жүзеге асырылатын, қадағалау юрисдикциясына қарайтын бірқатар квазисоттық органдар (трибунал, тергеу, т.б.) бар. Ұлыбритания құқық жүйесіндегі бұл органдардың ерекшеліктерін зерттеген ғалымдар трибунал мен тергеудің әкімшілік әділет органы екені туралы қорытынды жасады. Әкімшілік әділет қазіргі «құқық әлемінде» іс жүргізу нормаларын қолдана отырып, әкімшілік іс жүргізу жүйесінде соттық бақылау функциясын атқарады. Әкімшілік әділет басқару саласында құқықтық дауларды қарастырып, жеке тұлға мен заңды тұлғаның субъективті жария құқығы мен бостандығын қамтамасыз етуге міндетті әкімшілік іс жүргізудің дербес тармағы [4].

Тарихи құқықтық қағидаттары басқа елдердің жүйелерінде кең пайдалануы себепті Ұлыбритания туралы әкімшілік құқықтың алғашқы жолашары ұғымы қалыптасқанымен қазіргі ағылшын әділет шеңберіндегі трибуналға қатысты сот төрелігі жүйесінің «алғашқысы» емес. Өйткені соңғы жылдары ғана ағылшын трибуналының кешенді жүйесінің қажеттілігіне байланысты әділет шеңберінде трибунал жүйесінің, әкімшілік қайта қарау механизмінің реформасы жүргізілді. Осы мәселеге Р.Уолкер «Ағылшын сот жүйесі», Э.Уэйд, Г.Филипс «Конституциялық құқық», Т.В.Апарова «Ұлыбритания соты және сот ісін жүргізу», Романов А.К. «Англияның құқықтық жүйесі» атты зерттеулері арналған.

Ресей ғалымы И.А.Кузовковтың пікірінше істің кейбір категориялары бойынша мемлекеттік қызметшілердің және басқа уәкілетті тұлғалардың шешімдеріне шағымды қарау үшін парламент құрған трибунал тәуелсіз сот органы болып табылады, сот пен арбитраж сипаттарын бірдей үйлестіреді [5]. Нәтижесінде барлық зерттеушілер трибунал жүйесінің Ұлыбританияның сот жүйесі құрамына кірмейтінін қолдайды. Трибуналдың қазіргі кездегі жағдайы туралы талдау Ұлыбританияның құқық жүйесі 2005 жылғы конституциялық реформаға байланысты соңғы он жыл ішінде маңызды өзгерістерге ұшырағанын анықтады [6].

Конституциялық реформа туралы 2005 жылғы Заңға дейін британ заңнамасында адамның құқығы бойынша билікті асыра пайдалану мүмкіндігін шектеу саласында сот ролін күшейте түскен 1998 ж. адамның құқықтары туралы Заң, жария басқару органының шешімін соттық бақылаудың құқықтық негізі болып табылатын 1998 ж. азаматтық іс жүргізу Ережелері қабылданды. Осыған орай, трибунал жүйесінің түбегейлі өзгерістерге мұқтаждығына байланысты 2007 жылы трибунал, сот және атқарушылық іс жүргізу туралы Заң қабылданды.

Негізі трибунал Ұлыбританияда XX ғ. пайда болған. В.А.Гаген 1916 жылы Батыс Еуропада басқару саласында ағылшын құқығының соттан өзгешеленетін жалпы құзырлы әкімшілік соттарды білмейтінін мәлімдеді [7]. Англияда әкімшіліктен тәуелсіз жария құқық мәселелерін шешуге бағытталған арнайы соттардың ішінен В.А.Гаген Теміржол Комиссиясы, бақылау соты мен салық салу бойынша Комиссияны атайды. 1974 жылы В.К. Пучинский «кейбір кезде формальды сот деп аталатын трибунал санының жылдам өсу және іс-әрекет саласының ұлғаю үрдісін», XX ғ. жұмыс көлемінің үзіліссіз артуына назар аударды. Бұл мекеме сотқа қарағанда икемді әрі оперативті орган. Трибунал іс-әрекетінің сараптамасы оған «Англияда әрбір адамның бұзылған мүддесін британ сотында қорғау құқығы туралы идеяның әкімшілік әділеттің дамуына байланысты айқын шығынға ұшырағаны» туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді [8].

Лорд Дономор төрағалығымен құрылған Комитет трибуналға қойылған талаптарды анықтап, 1932 жылы жарияланған Комитеттің баяндамасында трибуналдың табиғи сот төрелігін сақтау қажеттілігіне назар аударылып, шешімдердің соттық, квазисоттық және әкімшілік түрлері жіктеліп, трибуналдың үш түрі айқындалды [9].

Комитет пікірінше, шешімді сот шығаруға тиісті, әрі квазисоттық шешімді шығару соттан өзгешеленетін органға жүктелуге міндетті. Мұндай әдіс жылдам, әрі арзан, формальдығы төмен, техникалық жабдықтауды талап етпейді, мамандар істің мән-жайын даулы мәселе саласына қатысты қарайды. Бірақ, фактілерді анықтау үшін бұл трибуналды сотқа қарағанда жеткіліксіз құралға айналдырып, қарсы пікірлерге негіз болды. Аталған әдістің қарсыластары сот әділетсіздігінің жылдам және тиімді емес, әділ сот төрелігін алға тартты. Өйткені жүргізілуі күрделі де қымбат сот, табысы төмен, сот ісін жүргізу тәртібімен бейтаныс дау тараптарына қарсы бағытталған әділетсіз іс-әрекетке бара алады. Кемелділікке жету ниетінде әділетсіздікті туындататын факторларды салыстырып, залал салдары

елеусіз әдісті таңдаған дұрыс. Трибунал өзіне ведомстволы әкімшілік дауды жариялы қарағанымен, ұлт қауіпсіздігі, тұлғаның жеке өмірі немесе қаржы құпияларына қатысты істер жабық түрде қаралады, іс жүргізудің жарыстастық қағидатына сай айғақтар тыңдалып, куәлерден жауап алынады, шешім жазбаша және көпшілік дауыспен қабылданады [10].

Комитет трибуналдың соттан тыс үш түрін айқындады, сот жүйесінен тыс құқық нормалары бойынша іс-әрекет атқарып, сот болып табылатын трибуналды мамандандырылған сот деп атады, мысалы көлік трибуналы немесе пәтер төлемдері бойынша трибунал. Бірақ трибунал атқарушы биліктің бір бөлігін құрайды деп айтуға бұл негіз жеткіліксіз. Трибунал мүшелерін лауазымға тағайындау мен босату үкімет министрлерінен тәуелсіз болса, туралыққа үміт болар еді, дегенмен жүргізу процедурасын олар соттық тыңдау деп атауы мүмкін. П.Арчердің пікірінше, министрден әкімшінің, судьяның функцияларын орындауды, шешім қабылдауда судья (сол себепті ол сот трибуналы қолданатын нормаларға бағынады) немесе әкімші іс-әрекеттерін атқаруды талап ету артық. Министрлік трибунал юрисдикциясына кейбір дауды тапсыруда Комитетке сақтану шараларын ұстануды бұйырды.

Біріншіден, өзінің юрисдикциясын асыра орындайтын төмен сатыдағы трибунал үстінен Жоғарғы Соттың қадағалау юрисдикциясын сақтап қалу қажет.

Екіншіден, трибунал табиғи сот төрелігі қағидатын сақтауға міндетті.

Үшіншіден, жария тергеуден соң инспектор баяндамасың жариялау қажет.

Инспектор жария тергеу қорытындыларын министрге тапсырған соң қабылданатын шешім қарастырылады. Шешімді тек министр қабылдайды, инспектордың функциясы министрге тергеу қорытындыларын тапсырумен ғана шектеледі: баяндаманың құпиялығына байланысты тараптар даулауды қажет ететін ақпарат немесе дәлелдеме туралы хабарсыз болады. Комитет трибуналдың уәждемесін жасырып, құтылып кете алуы себепті соттық және квазисоттық істі жүргізуде құпиялылық пен жасырындыққа қарсы болды, өйткені құпиялылық басқа форманы қабылдауы мүмкін. Кейбір департаменттер ведомстволы трибунал қолдана алатын қатаң құпиялы нұсқаулықтарды шығарды. Дегенмен, әрбір адамның сот алдында өзін соттайтын заңды білуі конституциялық басқарудың қағидаты. Құпиялылық уәждемесі болғанымен әділеттілікке сәйкес трибунал шешім қабылдайтын норма тараптың екі жағына да белгілі болуға міндетті, норманы тараптың бірі болып табылатын департамент қабылдаған жағдайда бұл өте маңызды. Комитет тарапынан құқық мәселелері бойынша Жоғарғы сотқа шағымдануға ерекше мән беріліп, Жоғарғы сотқа шағымдану үшін арнаулы мамандандырылған апелляциялық трибуналды құру қарастырылды. Дауды қарауда трибуналға тән артықшылықтың, яғни арзандығы мен жылдамдығының жойылмауы үшін трибуналға шағымданудың арнаулы тәртібі анықталып, Жоғарғы соттың шешімі ақырғы шешім болуға міндеттелді. Оливер Фрэнкс жетекшілігімен құрылған 1957 ж. әкімшілік трибунал мен тергеу бойынша Комитет өзінің баяндамасын жариялап, трибунал жүйесінің өзара байланысты міндеттерін анықтады: ашықтық (іс жүргізу жариялылығы, шешім уәждемесін баяндау), әділеттілік (тараптардың құқықтарын білуі, істің мән-жайын баяндауға мүмкіндік беретін іс жүргізу) және турашылдық (трибуналдың департамент ықпалынан еркіндігі). Фрэнкс Комитеті трибуналдың сот алдындағы артықшылықтарына арзандығын, қолжетімділігін, формальды еркіндігін, жылдамдығы мен сарапшылардың мәселелерді жетік білуін жатқызды. Бірақ Комитет «трибуналды ең қолайлы көрсететін ерекше ойластырылған зат болмаса, шешім қабылдауды трибуналға емес сотқа жүктеу» қағидатын бекітті.

Фрэнкс Комитетінің баяндамасында трибунал жүйесіне толыққанды сараптама жасалып, оның дамуындағы бетбұрысты сәтке айналды. Бұрын трибунал құқық жүйесінің басқа құрылымдарынан бөлек болса, енді билікпен құрылған трибунал дауды қарауға арналған қарапайым әкімшілік құрылғысы емес, мемлекеттің сот төрелігі механизмінің маңызды бөлігіне айналды. Комитет трибуналдың дауды шешуге арналған әкімшіліктің қосалқысы болмай, тиісті департаменттен шешімінің тәуелсіздігін растады. Әкімшілік трибунал мен тергеу бойынша Комитет трибунал жүйесін сотпен байланыстыру, трибунал сот төрелігі стандарттарын жетілдіру, реттеу мен тәртіпке келтіру бойынша шараларды, іс жүргізуді қадағалауды жүзеге асыратын тұрақты трибунал бойынша Кеңесті құруды ұсынды. Қажетті өзгертулерді әкімшілік нұсқау мен тәжірибеге өзгертулер енгізу жолымен 1958 ж. трибунал мен тергеу туралы Заң жүзеге асырды. Нәтижесінде трибунал құқық жүйесінде өзіне лайықты орын алып, оған қарсы тұрудың орнына өзара іс-әрекет атқара бастады. 1958 ж. Заң – 1971 ж. трибунал және тергеу туралы Заңға, ал 1992 ж. Заңға ауыстырылды [11].

2000 жылы трибунал жүйесін тәуелсіз сараптамадан өткізуді сарапшылар көмегімен Апелляция сотының судьясы сэр Эндрю Легатт басқарды. «Трибунал-тұтынушы үшін, бір жүйе – бір қызмет

көрсету: трибунал жүйесін сараптау қорытындысы» атты баяндама трибуналға әкімшілік қолдау көрсету, трибунал мүшелеріне еңбекақы төлеу, шығындарын өтеу, қызметке тағайындау, ақпараттық технологияларды қамтамасыз ету, іс жүргізу заңнамасын қабылдау аясындағы департамент тәуелсіздігінің қолжетімсіздігі негізінде трибуналдың біртұтас қызметін құруды ұсынып, міндеттерді белгіледі:

- басқа соттан өзгешелендіру жолымен трибуналдың мәртебесін жоғарылату;
- қорды дұрыс пайдалану арқылы әкімшілік тиімділікті қамтамасыз ету;
- трибунал орталығының географиялық орналасуын жақсарту, корпоративтік бейнені күшейту,

жалпы стандарттарды қолдану;

- трибунал мүшелері, әкімшілік қызметшілердің шынайы қарым-қатынасын құру.

Легатт баяндамасы трибунал шешімін шағымдауды жеңілдетуді ұсынды: трибуналдың шешімін басқа трибуналда шағымдау; шешімді сотқа; министрге; министрдің шешімін сотқа шағымдау; трибунал шешімін құқық, факт бойынша шағымдау. Трибунал жүйесін барлық трибуналға қолжетімділікті қамтамасыз ететін біртұтас құрылымға қайта құру, мемлекет пен азамат даулары бойынша бірінші деңгей трибуналын 8 бөлімге, тарапаралық дауларды қарауды бір бөлімге ұйымдастыру. Тиісті трибуналды әр бөлім (қаржы, әлеуметтік қамтамасыз ету, көлік және т.б.) біріктіретін болды. Тараптар дауларын қарайтын бөлім еңбек трибуналынан құрылды. Легатт баяндамасында жарияланған ұсыныстар 2007 ж. трибунал, сот және атқарушылық іс жүргізу Заңында айқындалды. Трибунал статут негізінде құрылғандықтан статут трибуналы деп аталды. Трибуналды құру үшін парламент актісі қажет, онда заң шығарушының трибуналды құру жөніндегі еркі анық көрсетіледі. Трибуналдың шешімі сот сипатты, нормаларды атқарушы биліктің саясатына қатыссыз қолданады.

Трибунал тәуелсіз орган:

- трибуналдың шешіміне әкімшілік араласуға жол берілмейді;
- министр трибунал шешіміне жауап бермейді;
- әкімшілік тұлға немесе шенеунік трибуналға тағайындалмайды.

Сот пен трибунал дауды шешу функцияларын орындайды, органның атауы сот немесе трибунал екенін білдіреді, орындау функциясы межеуедің өлшемі болып табылады. Қазіргі уақытта трибуналды құрудың ерекшеліктері мен соттан артықшылықтары сақталған. Трибунал істі жылдам қарайды, формальдылығы төмен, ант қабылдамайды, сотта қолданылатын дәлелдеме нормасын ұстанбайды, ауызша іс жүргізуді пайдаланады, өкілдікті (егер құқық мәселелері қаралмаса) талап етпейді, қолданған жағдайда ақысы сот ісін жүргізуден төмен болады, тараптар сот отырысына бірге қатысады. Егер істің мән-жайы трибунал қараған іске ұқсас болса, трибунал мүшелері іс байыбына жылдам жетіп, тараптарды қанағаттандыратын шешім қабылдайды. Трибунал төрағасы заңгер, трибунал мүшелері жеке сала мамандары болуға міндетті. Трибуналға аумақтық қолжетімділік тән өйткені ол тұтынушының өзіне жедел жетуін ойластырады. Трибунал жергілікті өкілдігімен қатар мемлекет аумағындағы істерді қарауды жүзеге асырады. 2002 жылы трибунал бойынша Кеңес пен іс-әрекетке қабілетсіз азаматтардың құқығы бойынша Комиссия трибуналдың қолжетімділігі туралы нұсқаулықты қабылдады. Бұл шара барлық әлеуметтік топтарға трибунал қолжетімділігін қамтамасыз етудің дәлелдемесі, іс-әрекетке қабілетсіз азаматтарды кемсітуге тыйым салу туралы 1995 ж. Заңның нәтижесі болып табылады.

Еңбек дауларын шешумен айналысатын мамандандырылған еңбек трибуналы мысалында Ұлыбританияның құқықтық жүйесіндегі трибунал рөлінің маңыздылығын байқауға болады. Бұрын бұл трибунал өнеркәсіптік деп аталған. Еңбек трибуналы істі қарау және еңбек дауларын альтернативті шешудің будандырылған формасы, оны статистика дәлелдейді: 1989 ж. еңбек трибуналы 29 мың істі қараса, 1999 ж. қаралған істің саны 74 мыңға жеткен; британ еңбек трибуналына қабылданған талап арыз саны 2004 -2007 ж.ж. 86181 ден 132577-ге ұлғайған. Статут мақсаты үшін іс-әрекетті жүзеге асыратын трибуналды жаңартудың орнына жаңа трибуналды құру саясаты оларды бақылаусыз санға жеткізді, 2004 жылы трибунал мен жергілікті бөлімдердің саны 50-ден 2000 мыңға артты. Н.Парпворт пікірінше, Англия мен Уэльсте 2008 жылы 70 трибунал құрылып, трибунал жүйесіне оңайлату мен біркелкілікке қарсы тұру, атқару функциясына сай топтастыру әрекеті қолданылды [12].

Жанұя жәрдемақысы, ұлттық сақтандыру заңдарына сәйкес жанұялық жәрдемақы және кәсіптік жарақат туралы істерді қарайтын трибунал ұлттық сақтандыру мәселелері бойынша трибуналға біріктірілді. Қайта құру негізінде әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек жарамсыздығы, медициналық қызмет көрсету, балалар жәрдемақысы трибуналдарының апелляциялық функциялары берілген біртұтас апелляциялық трибунал құрылды. Еңбек трибуналы юрисдикцияны біріктірудің басқа мысалын

білдіреді. 2007 ж. трибунал, сот және атқарушылық іс жүргізу туралы 8 тараудан тұратын Заң түбегейлі өзгерістер енгізді: бірінші тарауда қайта құру мен бірізділікті қамтамасыз ететін трибунал жүйесінің оңайлатылған түрі берілді, трибуналды қадағалау органы әкімшілік әділет және трибунал бойынша Кеңеске ауыстырылды (2007 ж. Заңның 44 (1)-бабы мен 7- Қосымшасы), Кеңеске әкімшілік әділет жүйесін қадағалау, оны қолжетімді, әділетті, тиімді ету әдістерін зерттеу, Лорд-канцлер, Шотландия, Уэльс министрлері мен трибуналдың Бас президентіне жүйені жетілдіру бойынша ұсыныс беру, екінші тарауда сот лауазымына тағайындалу талаптары, Құқықтық комиссия төрағасы лауазымына, сот лауазымына тағайындаудың іріктеу тәртібі берілді [13].

Трибунал тәуелсіз сот билігінің мүшесі ретінде соттың қайта қарау жүйесіне кірмейтін түрін білдіреді. Мұның себебі оның атқаратын функциясында - трибунал әкімшілік істі қарауда басқа әдістерді қолданады. Бірінші деңгей трибуналы істі қайта қарауды жүзеге асырады. Трибунал, сот және құқық қолдану туралы Заңның мақсаты бірінші инстанция Трибуналы мен Жоғарғы трибуналдан тұратын екі деңгейлі трибунал жүйесін құру болды. Әрбір деңгей түрлі юрисдикция палаталарына бөлініп, қолданыстағы трибунал юрисдикциясы жаңа трибуналдың жүйесіне енгізілді. 2007 ж. Заң екі жаңадан құрылған бірінші деңгей Трибуналы мен Жоғарғы Трибуналды қайта құру жолымен біртұтас құрылымға айналдырып, 9-14 баптарда бірінші деңгей Трибуналы мен Жоғарғы Трибунал шешімдерін қайта қарауды негіздеп, Лорд-канцлерге трибунал юрисдикциясын жаңа екі трибуналға тапсыру мен трибуналды басқаруды жүктеді.

Жоғарғы трибуналмен салыстырғанда бірінші деңгей инстанция трибуналының функциясы әр түрлі, себебі 2006 жылы трибунал Қызметінің құрамына кірген қолданыстағы трибунал жүйесінің қызметін жақсарту мақсаттары айқындалды. Бірінші деңгей инстанция трибуналы дауды реттеудің бірінші кезектегі қолдану формасы болғандықтан судьяның кәсіби біліктілігін арттыру арқылы әкімшілік сот төрелігін жылдам, қолжетімді жүргізуге міндетті. Бірінші деңгей инстанция трибуналы шешімде немесе баяндауда жіберілген қатені түзей алады; шешімді қабылдау немесе жою үшін негіздемені түзетеді, егер бірінші деңгей инстанция трибуналы шешімнің күшін жойса, ол істі өзі қайта қарайды немесе қайта шешім қабылдау үшін Жоғарғы трибуналға жолдайды [14].

Жоғарғы трибунал бірінші деңгей инстанция трибуналы сияқты шешімді қайта қарап, шешімдегі немесе баяндаудағы қатені түзетеді немесе шешімді жоя алады, шешімді қабылдау үшін немесе жою үшін негіздемені түзетеді. Егер Жоғарғы трибунал шешімнің күшін жоятын болса, ол істі қайта қарауға міндетті. Кейін пікірінше, бұл жағдайда Жоғарғы трибунал істі қайта қарауға қатысады. 2007 ж. Заң трибунал жүйесін бақылауды жүзеге асыру мақсатында жаңа трибуналдың Бас президенті сот лауазымын бекітті. Бас президент - трибунал жүйесінің басшысы, лауазымдық міндеттерін орындауда басқа сот лауазымы тұлғаларының нұсқауларына бағынбайды. Заңның 2(3)-бабына сәйкес трибуналдың Бас президенті трибуналдың қолжетімді, істі қарау процедурасының жылдам, тиімді және әділетті орындалуына, трибунал мүшесінің іс саласы немесе қолдануға тиісті заң маманы болуына, трибунал қарайтын дауды шешудің инновациялық әдістерін жетілдіруге міндетті.

2007 жылғы Заң трибунал мүшелігіне (4-8 б.б.), трибунал шешімін шағымдау құқығына (9-14 б.б.) трибуналда іс жүргізудің жаңа Ережесін (22-бап) құру туралы ережелерден тұрады; Жоғарғы трибуналға соттық бақылау юрисдикциясы құқығын беріп, Әкімшілік сот (15-18 б.б.) атқаратын соттық бақылау тәртібіне ұқсас тиісті құқықтық қорғау құралдарын қарастырады. 2007 ж. Заңның 19-бабындағы шарт орын алса, соттық бақылау тәртібі негізінде талап арызды Жоғарғы Сотқа, Жоғарғы трибуналға тапсыру құқығы қарастырылған.

XX ғ. әкімшілік себептерге байланысты трибунал (әлеуметтік қамтамасыз ету саласында) сұранысқа ие болғанына қарамастан (талаптық бағасы төмен даулардың артуы), трибуналға белгілі артықшылықтар тән. Соның бірі трибунал мүшесінің дау саласына немесе басқа салаға қатысты арнаулы білімінің болуы. Трибунал істі жылдам және білікті қарайды, өйткені «кеңесші Жоғарғы сотта судья статутпен қарастырылған бағдарламаны түсіндіру үшін бірнеше күн жоғалтуы мүмкін» [15], яғни ұқсас іс тұрақты пайда болса мамандандырылған юрисдикцияның артықшылығы жоғары деп есептелді.

Уәйд трибуналды ұйымдастыру және оның дұрыс қызмет атқаруы турасында әкімшілік әділет механизмінің маңыздылығына «трибуналдың іс-әрекеті қанағаттанарлық болса, соттық бақылау қажетсіз. Трибунал сотқа қарағанда, қарапайым, жылдам, арзан және қолжетімді сот төрелігін орнату үшін жұмыс істейді» тоқталады [16]. Оның пікірінше, әкімшілік жүйесін бақылаудағы сот төрелігінің міндеті қолжетімді, әділетті және тиімді критерийге жеткізетін әдістерді әзірлеу болып табылады.

Кеңес сот төрелігінің әкімшілік жүйесін жетілдіру, жүйеге өзгеріс енгізу туралы ұсыныстарды Лорд-канцлерге, Төрағаға жолдай алады [17].

Сот жүйесі мен трибунал жүйесі қатар дамып келеді, олар өзара тығыз байланысты. Біріншіден, заң трибунал шешімін сотта шағымдауды қарастырады. Екіншіден, трибунал соттық қадағалау юрисдикциясына қарайды. 1998 ж. Азаматтық іс жүргізу Ережелері сияқты, 2007 ж. трибунал, сот және атқарушылық іс жүргізу туралы Заң трибуналға қатысты соттық бақылауды жүзеге асыру тәртібін реттейтін нормаларды қарастырады. Трибуналға қойылатын талаптың күшейгенін көрсету үшін заңнаманың кейбір маңызды ережелеріне сілтеме жасау қажет. 1998 ж. адамның құқығы туралы Заң бойынша «жария билік» түсінігі (6(3) (а))-бап трибуналды қосады. 1998 ж. адамның құқығы туралы Заңның 6(1) - бабына сәйкес жария биліктің іс-әрекеті конвенциялық құқықтармен сыйымды болуға міндетті, кері жағдайда заңсыз деп мойындалады және жария билік іс-әрекетінен жәбірленген тұлға 1998 ж. адамның құқығы туралы Заңға сәйкес тиісті сотта немес трибуналда (7-бап(1)) билікке қарсы іс қозғауға құқылы. Сонымен, Ұлыбританияда әділет саласында қабылданған реформалар жөнінде мына қорытындыны жасауға болады:

➤ 2005 ж. конституциялық реформа Ұлыбританияның құқықтық жүйесіне өзгерту енгізіп, қайта қабылданған заңнаманың кейбір ережелері трибунал жүйесі мен сот жүйесінің арасын жақындатып, бір-біріне қарсы тұруға жол бермей, сотпен қатар дауларды шешуге мүмкіндік берді;

➤ 2007 жылғы реформа әкімшілік әділет бағытты трибунал шешімін екінші сұрыпты немесе байыпсыз шешім ретінде қабылдамауға негіз болды;

➤ 2008 жылғы реформа трибуналды сот құрылымына енгізуге батыл қадам жасады. Трибунал сот қызметі сияқты әділет министрлігінің атқарушы органы ретінде юрисдикцияға сәйкес тиісті департаменттен тәуелсіз болды.

Құқық саласында азамат пен ұйымның әкімшілік жария құқығын қорғау және қайта қалыпқа келтіру бойынша іс-әрекетті жүзеге асыратын трибуналдың рөлі мен билігін жоғарылатуда заң шығарушы трибуналды әкімшілік әділет формасы ретінде қарастырады, мемлекет бұл формадан бас тартпай, әрі қарай дамытып, жетілдіру ниетті. Трибуналдың сот төрелігін атқарудағы маңыздылығы жоғары мәртебеге жетті. Хейл пікірінше, бұрын трибуналға сенімсіздік білдірілген болса, енді ол –сот төрелігінің негізгі бөліміне айналды [18].

Трибуналдың қызметі мен сот жүйесі трибуналы арасындағы әріптестік оның аясын кеңітті. Англияда жылына бір миллион істі қарайтын азаматтық іс жүргізу жүйесінің ең үлкен бөлімі трибунал болып табылады. Қаралған істің саны оның қоғам үшін маңыздылығын арттырып, азаматтардың көпшілігі сот төрелігінің басқа инстанцияларына жүгінбей, талап арызды трибуналға жолдайды. Карн-вет пікірінше, трибуналдың сот төрелігі жүйесінде атқаратын рөлінің күшейгенін жеткізу жаңа заңның басты жолдауы. Трибунал сот төрелігі - сот жүйесінің бөлек, әрі маңызды элементі болып табылатын заңды сот төрелігі, ал трибунал судьясы –тәуелсіз сот билігінің толыққанды мүшесі [19].

Трибунал шешімін екінші сұрыпты немесе байыпсыз сот шешімі ретінде қабылдамау, сот төрелігін атқаруда жоғары дәрежеге жету әкімшілік әділеттің аршынды қадамы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сүлейменов М.К. Ағылшын құқығы және Қазақстанның құқықтық жүйесі//Құқық және мемлекет, №3(72), 2016.376.
2. Назханов Т. Об английской правовой системе//Kazakhstan Forbes.16.09.2016.
3. Салищева Н.Г., Хаманева Н.Ю. Административная юстиция и административное судопроизводство в Российской Федерации// Академический правовой университет при институте государства и права РАН; под ред. М.М.Славина. М.,2001.С.22.
4. Стариков Ю.Н. Административная юстиция: исторические корни и новейшее развитие института административного судопроизводства //Административная юстиция: конец XIX-начало XX века. Хрестоматия. Ч.І.: Изд-во Воронеж. гос.университета, 2004.С.9-12.
5. Кузовков И.А. Теоретические проблемы апелляционного производства в судах Англии и Уэльса: дис. канд. юрид. наук.М.,2006.
6. Закон о конституционной реформе 2005 г.(Constitutional Reform Act 2005).URL:<http://www.legislation.gov.uk/2005/4/contents>
7. Гаген В.А. Административная юстиция: конспект лекций. Ростов н/д,1916.С.162-164.
8. Пучинский В.К. Английский гражданский процесс.М.,УДН,1974. С.81.

9. Archer P. The Queen's Courts, Butler and Tanner Ltd, From and L., 1956. P.233-240.
10. Уолкер Р. Английская судебная система. М., 1980. С.250-252; Сажина В.В. Административная юстиция в Великобритании. - Сов. гос. и право, 1983. С. 116-120.
11. Bailey S.H. Cases, Materials & Commentary on Administrative Law. Fourth Edition. L: Sweet & Maxwell Ltd, 2005, P.95-100.
12. Parpworth N. Constitutional & Administrative Law (Fifth Edition) Charter 12. The Nature of Judicial Review. Oxford University Press Ins., 2008. P.350.
13. URL:<http://www.legislation.gov.uk/1981/54/contents>
14. Transforming Tribunals. C. 28
15. Wade W. Forsyth C. Administrative Law. Ninth Edition. Oxford University Press, 2004. P.907.
16. Wade W. Forsyth C. Administrative Law. Ninth Edition. Oxford University Press, 2004. P.906.
17. Wade & Forsyth Administrative Law. C. 781.
18. Archer P. The Queen's Courts, Butler and Tanner Ltd, From and L., 1956. P.233-240.
19. Carnwarth Tribunal Reform in the UK. 2008. C. 7.

Бердалиева А.С.
юрист 1-го класса, докторант
Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК,
Акмолинская область

О ВОПРОСАХ РАЗГРАНИЧЕНИЯ НЕКОТОРЫХ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ВЫНЕСЕНИЯ ЗАВЕДОМО НЕПРАВОСУДНОГО СУДЕБНОГО АКТА

Түйін: Осы мақала сыбайлас жемқорлық қылмыстар жеке түрлерін мен көрінеу әділетсіз сот актісін шығаруды ажырату мәселелеріне арналған. Сонымен қатар, жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша халықаралық стандарттарды ұлттық заңнамаға имплементациялау проблемалары жарықтандырылған. Осыған орай қылмыстық заңнаманы жетілдіру жобасы ұсынылады.

Резюме: Настоящая статья посвящена вопросам разграничения отдельных видов коррупционных преступлений и заведомо неправосудного судебного акта. Также в ней освещены проблемы имплементации в национальное законодательство международных стандартов по противодействию коррупции. Предложен проект совершенствования уголовного законодательства в этой части.

Summary: This article is devoted to the issues of delimitation of separate types of corruption crimes and a deliberately unjust judicial act. It also highlights the problems of implementation of the international anti-corruption standards into the national legislation. A draft improvement of criminal law in this part is proposed.

Воспрепятствованию осуществления правосудия, закреплённое в статье 25 Конвенции Организации Объединённых Наций против коррупции, ратифицированной нашим государством Законом от 4 мая 2008 года № 31-IV [1], в национальном законодательстве отведена целая глава 17 Уголовного кодекса Республики Казахстан от 4 июля 2014 года «Уголовные правонарушения против правосудия и порядка исполнения наказаний» [2]. Учитывая длительное нахождение Казахстана в составе СССР, где институты власти и управления защищались государством, уголовная ответственность за преступления против правосудия достаточно развита, а нормы законодательства в этой сфере постоянно совершенствуются.

Как известно, статья 25 Конвенции [1], состоит из 2 пунктов а) и б). Если пункт б) данной статьи направлен на защиту прав, свобод и интересов публичных должностных лиц и на невмешательство в нормальное функционирование систем правосудия и правоохранительных органов со стороны иных лиц, пункт а) данной нормы содержит признаки корыстной заинтересованности публичных должностных лиц при непосредственном исполнении служебных обязанностей. Однако, несмотря на указанное обстоятельство, ни одно из уголовных правонарушений, входящих в состав главы 17 Уголовного кодекса, коррупционным не признано, норма международных стандартов о признании коррупционными преступлений против правосудия в национальное уголовное законодательство не имплементирована.

В этой связи, представляют определённый интерес составы преступлений Уголовного кодекса по воспрепятствованию осуществлению правосудия с возможными элементами «корысти».

Данное мнение разделяют многие ученые Российской Федерации: «Особого внимания заслуживают такие составы преступлений против правосудия, которые непосредственно повышают коррупционные риски, а именно сопряженные с должностными лицами и иными лицами, осуществляющими правоохранительную деятельность. Такие преступления совершаются из корыстных побуждений либо иной личной заинтересованности вопреки интересам службы в правоохранительных органах. Указанные действия могут входить в служебные полномочия должностного лица правоохранительных и судебных органов, выходить за пределы его полномочий или в силу своего должностного положения способствовать совершению подобных деяний. Служебные преступления коррупционного характера против правосудия объединяет должностное положение субъекта (*следователь, прокурор, судья и т. д.*), его возможность реализовывать свои права, влиять на решение определенных вопросов, совершать служебные действия (*лично или давая указания другим лицам*), имеющуюся у него информацию и свои связи с другими должностными лицами. Корыстное использование сотрудниками правоохранительных органов, а также судьями своего служебного положения обуславливает тесную связь преступления

против правосудия с взятничеством (*подкупом*), злоупотреблением должностными полномочиями, их превышением, служебным подлогом и иным» [9].

К уголовным правонарушениям против правосудия, непосредственно повышающим коррупционные риски, можно формально 12 статей Уголовного кодекса (412-418, 420, 422, 424-425, 433) [2]. Предусмотрев в них корыстные побуждения, цель - извлечение выгод и преимуществ, в качестве элемента состава образования, нормы статей вполне могли бы найти свое отражение в пункте 29 статьи 3 Уголовного кодекса. При этом критерием отнесения данных преступлений к группе, повышающим коррупционные риски, формально является корыстная либо личная заинтересованность должностных лиц судебной и правоохранительной систем.

К одним из таких составов в судебной системе относится, к примеру, вынесение заведомо неправосудных приговора, решения или иного судебного акта (*статья 418 Уголовного кодекса*) [2].

Именно характер заведомости, то есть осведомленности судьи о вынесении неправосудного судебного акта, может свидетельствовать о возможной, подлежащей доказыванию в рамках уголовного процесса, корыстной либо личной заинтересованности такого должностного лица, которое может выражаться в получении денег, иных материальных благ и преимуществ. Ввиду непризнания состава преступления, предусмотренного статьей 418, коррупционным, уголовные дела по фактам вынесения заведомо неправосудных судебных актов, как правило, рассматриваются в совокупности с другими коррупционными преступлениями: получением взятки либо злоупотреблением должностными полномочиями, служебным подлогом, чем вызывают споры и коллизии в уголовно-правовой доктрине.

Явным подтверждением тому служит нашумевшее в 2014 году и получившее широкий общественный резонанс [17] дело в отношении бывшего судьи Темиртауского городского суда И.

Приговором суда первой инстанции И. признана виновной в совершении служебного подлога, вынесении заведомо неправосудного решения и злоупотребления должностными полномочиями и ей назначено наказание в виде штрафа в размере 9 260 000 (*девять миллионов двести шестьдесят тысяч*) тенге [14].

При этом, одно из преступлений, входящих в такую совокупность, может быть способом, средством совершения другого преступления.

Такое мнение разделяют многие ученые, в том числе и Н. Кузнецова [11].

Применительно к рассматриваемому делу:

«Подсудимая обвиняется в том, что, будучи судьей и являясь лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, с целью извлечения выгод и преимуществ для истицы К., внесла в документы заведомо ложные сведения. И. собственноручно написала в решение суда недостоверную информацию, искажающую фактические обстоятельства дела, без проведения судебного заседания, при отсутствии участников процесса, без исследования доказательств и их проверки на предмет достоверности, -отметил прокурор Нурлан Сламбеков» [16].

В данном случае служебный подлог явился преступлением-способом совершения как вынесения заведомо неправосудного решения суда, так и способом злоупотребления должностными полномочиями.

К приводимому в качестве примера случаю наиболее подходящим, используемым в юридической литературе определением служебного подлога выступает определение Волженкина Б.В.: «помещение не соответствующей действительности информации в подлинный документ, который при этом сохраняет все реквизиты и признаки настоящего» [8].

В науке уголовного права существуют различные точки зрения относительно юридической природы таких деяний и правил их квалификации. Ряд ученых [6; 7] полагает, что преступление-способ является частью преступления-результата, поэтому его необходимо квалифицировать как преступление-результат, охватывающее все признаки преступления-способа. Противники этой точки зрения считают необходимым применять правила совокупности преступлений [10]. Третьи основывают свои взгляды на том, является ли способ совершения преступления составообразующим.

Наиболее оправданной и обоснованной в данном случае является позиция ученых Н. Кузнецовой [11], Н. Лопашенко [12] о том, что если преступление-способ не определен законодателем в качестве квалифицирующего признака преступления-результата, необходимо применять правила о совокупности преступлений.

В конкретном примере судебным органом в отношении лица, совершившего коррупционные деяния, действиям осужденной в части «изготовления» судебного акта и протокола к нему обоснованно дана квалификация как служебный подлог и окончательно по совокупности преступлений.

Еще одним камнем преткновения на пути правильной квалификации подобных действий выступает существующая полемика относительно разграничения служебного подлога как преступления-способа и превышения должностными полномочиями как преступления-результата.

В юридической литературе часто встречается мнение о том, что служебный подлог - «специальный вид превышения должностных полномочий» [5; 13], поскольку лицо, совершившее преступление, фактически не использует должностные полномочия, а используя свое служебное положение, выходя за пределы полномочий, выполняет объективную сторону служебного подлога. Так П. Яни полагает, что «Внесение в официальные документы заведомо ложных сведений или исправлений не может быть расценено как использование полномочий пусть и в отсутствие обязательных условий или оснований для их совершения. Служебный подлог представляет собой совершение лицом при исполнении служебных обязанностей действий, которые никто и ни при каких обстоятельствах не вправе совершать, т. е. согласно п. 19 постановления Пленума Верховного Суда РФ от 16 октября 2009г. № 19 - признак превышения полномочий» [13].

По нашему мнению, с такой точкой зрения можно поспорить. Особенная часть Уголовного кодекса предусматривает составы преступлений, которые теоретически «никто и ни при каких обстоятельствах не вправе совершать», именно поэтому им придается статус общественно-опасных и противоправных, а за совершение таковых предусмотрена уголовная ответственность и наказание.

Возвращаясь к нашему судебному делу, следует отметить, что в действиях судьи наряду со служебным подлогом все же усматриваются признаки злоупотребления, а не превышения, должностными полномочиями:

- во-первых, И. использовала свои служебные полномочия, в соответствии с действующим законодательством, регламентирующим правовой статус судей, председательство по гражданским делам, поступившим в ее производство, проведение по ним судебных заседаний, вынесение решений входит в функциональные обязанности И.;

- во-вторых, налицо противоречащий принципам осуществления правосудия факт ее действий вопреки интересам службы, под интересами службы в данном случае необходимо понимать вынесение законного, обоснованного, справедливого решения, соответствующего фактическим обстоятельствам дела, установленным в судебном заседании;

- в-третьих, И. является лицом, занимающим ответственную государственную должность [3, 4], судьей;

- в-четвертых, судом установлено, что И. действовала в целях извлечения выгод и преимуществ для третьего лица, что нашло свое отражение в незаконном установлении права собственности на две квартиры,

- и наконец, в результате преступных действий И. причинен существенный вред интересам государства, выразившийся в незаконном отчуждении государственного имущества.

По нашему мнению, в отличие от существующих в уголовно-правовой доктрине взглядов относительно разграничения преступлений-способов от преступлений-результатов, необходимо особо уделять внимание на разграничение двух «преступлений-результатов», когда одни и те же действия лица по вынесению заведомо неправосудного судебного акта, одновременно охватываются двумя статьями Уголовного кодекса.

В настоящее время Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан об ответственности за уголовные правонарушения против правосудия отсутствует, соответственно, сослаться на судебное толкование норм таких составов мы не можем, а судебно-следственная практика по делам такой категории настолько мизерна, что не позволяет сделать обобщенные выводы относительно правильности квалификации действий виновных лиц.

Вместе с тем, санкция существовавшей до Уголовного кодекса в редакции от 2014 года нормы «Вынесение заведомо неправосудных приговора, решения или иного судебного акта» не носила предупредительного характера, не способствовала достижению целей наказания.

Об изложенном факте свидетельствует изменение приговора в апелляционной инстанции 17 ноября 2014 года в части назначенной меры наказания: окончательно, с учетом тяжести совершенных преступлений И. было назначено наказание в виде 2 лет лишения свободы, с отбыванием в исправительной колонии общего режима [15].

Однако и данная мера, по сути, не способствует достижению целей наказания. Ныне существующая редакция статьи 418 Уголовного кодекса относит данное преступление к категории тяжких, а также предусматривает в качестве дополнительного наказания лишение права занимать определенные должности либо заниматься определенной деятельностью, ограниченное определенными сроками (*часть 1 - до пяти лет, часть 2 — до 10 лет*). Тогда как по всем коррупционным преступлениям такой вид дополнительного наказания назначается пожизненно.

Обоснованно возникают вопросы: реализуется ли принцип справедливости посредством статьи 418 Уголовного кодекса? Какими мотивами может руководствоваться при вынесении заведомо неправосудного судебного акта судья? Каким образом законодатель видит имплементацию норм о признании преступлений против правосудия коррупционными?

Необходимо учитывать, что в соответствии с пунктом 16) статьи 3 Уголовного кодекса [2] судьи являются лицами, занимающими ответственную государственную должность. Их правовое положение, а также порядок осуществления в отношении них уголовного преследования, привлечения к уголовной ответственности, проведения оперативно-розыскных мероприятий и негласных следственных действий регламентируется Основным законом нашего государства, конституционным законом и иными правовыми актами, неразрывно связанными с понятием «неприкосновенности судей».

Поэтому факты совершения судьями коррупционных преступлений остаются «латентными». Выявление их, как правило, возможно, лишь посредством анализа судебных актов, поступающих в компетентные органы, обращений физических и юридических лиц, а также проведением надзорным органом встречных проверок. Однако и эти пути могут быть лишь основанием для регистрации факта заведомо неправосудного судебного акта.

Поэтому отнесение в соответствии с международными стандартами по противодействию коррупции части данной нормы к коррупционной, при доказанности корыстного мотива, могло бы послужить действенной мерой по предупреждению коррупционных рисков в судебной системе. Поскольку именно судьи, пользуясь своим должностным положением, мандатом от имени Республики Казахстан решают судьбы людей, их правовой статус требует ответственного и безукоризненного отношения к исполнению своих прямых обязанностей. Вынося заведомо неправосудный акт и действуя при этом умышленно, из корыстных побуждений, судьи подрывают авторитет государственной власти и имидж системы органов правосудия, непосредственно затрагивают интересы государственной службы и государственного управления.

Меру наказания обоснованно необходимо ужесточить, применив конфискацию имущества, поскольку преступление совершено из корыстных побуждений, а также пожизненное лишение права занятия определенных должностей и деятельности, так как данное преступление совершается судьями, в связи с исполнением ими должностных обязанностей.

С учетом изложенного, предлагается статью 418 Уголовного кодекса изложить в следующей редакции: «Статья 418. Вынесение заведомо неправосудных приговора, решения или иного судебного акта.

1. Вынесение судьей (*судьями*) заведомо неправосудных приговора, решения или иного судебного акта – наказывается лишением свободы на срок от двух до шести лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до пяти лет.

2. То же деяние,

1) связанное с вынесением незаконного приговора суда к лишению свободы или повлекшее иные тяжкие последствия;

2) совершенное в целях извлечения выгод и (или) преимуществ для себя и других лиц, – наказывается лишением свободы на срок от шести до десяти лет, с конфискацией имущества, с пожизненным лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью».

В этой связи, пункт 29) статьи 3 Уголовного кодекса предлагается расширить, включив в перечень коррупционных преступлений пункт 2) части 2 статьи 418 Уголовного кодекса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан от 4 мая 2008 года № 31-IV «О ратификации Конвенции Организации Объединенных Наций против коррупции». - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000031>.
2. Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК «Уголовный кодекс Республики Казахстан». - <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>.
3. Агыбаев, А. Н. Уголовная ответственность за отдельные виды коррупционных правонарушений / А. Н. Агыбаев // Фемида. - 2017. - № 2. - С. 2-7. - <https://bestprofi.com/document/1366018416>.
4. Алауханов Е.О. Сыбайлас жемқорлықпен күрес: Оқұлық. – Алматы: Нұр-Пресс, 2009. – 240б., 123Б. - <ftp://37.151.21.12/Книги/1372/Алауханов.pdf>.
5. Борков В. Отграничение служебного подлога от злоупотребления должностными полномочиями // Уголовное право. 2016. №3. С.15-16.
6. Векленко В.В. Квалификация хищений. Омск. 2001, с.93.
7. Винокуров В.Н. Сфера отношений, регулируемых официальными документами, и квалификация подделки официальных документов по совокупности преступлений. - Современное право, 2016, №9, С. 116-119.
8. Волженкин Б.В. Служебные преступления: Комментарий законодательства и судебной практики. Спб., 2005. С.236.
9. Коррупция: природа, проявления, противодействие. Монография/отв.ред. академик РАН Т.Я.Хабриева. - М.: ИД «Юриспруденция», 2012. - 688с., С. 184-185.
10. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. М., 2000, С. 180.
11. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений / Науч.ред. В.Н. Кудрявцев. М., 2007. С.287.
12. Лопашенко Н.А. Посягательства на собственность. М., 2012.
13. Яни П. Квалифицированный состав служебного подлога: проблемы вменения // Законность. 2010. №12. С.16.
14. К двум годам колонии приговорена экс-судья Темиртау за выдуманное решение. Tengrinews.kz. 2014. - <https://tengrinews.kz/crime/dvum-godam-kolonii-prigovorena-eks-sudya-temirtau-265357/>.
15. Суд ужесточил приговор экс-судье в Темиртау. Kapital.kz. 2014. - <https://kapital.kz/gosudarstvo/35140/sud-uzhestochil-prigovor-eks-sude-v-temirtau.html>.
16. Судья Темиртауского городского суда оказалась на скамье подсудимых за выдуманное решение. Автор: Айсулу Буштаева. 2014. - <http://abiyev.kz/11124-sudya-temirtauskogo-gorodskogo-suda-okazalas-na-skame-podsudimyh-za-vydumannoe-reshenie.html>.
17. Судья Темиртауского городского суда оказалась на скамье подсудимых за выдуманное решение. Tengrinews.kz. 2014. - https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/sudya-temirtauskogo-gorodskogo-suda-okazalas-skame-259809/.

Жұмағұлов Т.Б.

PhD докторы, аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Алматы облысы, Талдықорған қаласы, zhumagulov.timur@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СУ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме. Бұл мақалада су қауіпсіздігінің ерекше мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының су мәселелері бойынша шет мемлекеттермен құқықтық салыстыру және талдау жасалынды. Су қауіпсіздік мәселелері елімізде ұлттық қауіпсіздіктің бір бөлігі ретінде қарастырылған.

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенные проблемы водной безопасности. Был сделан правовой сравнительный анализ по водным проблемам Республики Казахстан. Водная безопасность рассматриваем как часть национальной безопасности.

Annotation. In this article, special problems of water security are considered. A legal and controversial analysis was made on water issues in the Republic of Kazakhstan. We consider this kind of security as part of national security.

Түйін сөздер: су қауіпсіздігі, су ресурстары, трансшекаралық өзендер, халықаралық қатынастар.

Ключевые слова: водная безопасность, водные ресурсы, трансграничные воды, международные отношения.

Keywords: water security, water resources, transboundary waters, international relations.

Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында ХХІ ғасырдың жаһандық он сын-қатерінің бірі – болжамдалып отырған су тапшылығынан туындаған мемлекетіміздің су ресурстарын басқарудың жаңа саясатын тұжырымдау қажеттігі туралы айтылған», - деп көрсетілген [1].

Тапшылықтың ұлғаюымен су ресурстарының ықтимал жетіспеушілігіне байланысты шығындар өсе береді. Экономикалық шығын 2030 жылға қарай шамамен 6-7 млрд. АҚШ долл. құрайды деп бағаланып отыр. Бұл ретте су тапшы болатын экономикадан су ресурстарын тиімді пайдаланатын экономикаға көшуге жұмсалатын шығындар, керісінше, көп емес (жылына 0,5-1,0 млрд. АҚШ долл.). 2030 жылға дейінгі кезеңдегі күрделі шығындар 10 млрд. АҚШ долл. дейін. Тазарту құрылыстарын орнатуға және жаңғыртуға қосымша 1-2 млрд. АҚШ долл. талап етіледі. Қазақстанның су ресурстары – жанды, бірегей және осал жүйе, басқа елдерге қарағанда, ол сыртқы қауіптерге көп ұшырайды. Біріншіден, ағынсыз бассейндер және көл бетінің булануының жоғары деңгейі оларды ұстап тұру үшін судың айтарлықтай жұмсалыуына әкеледі (көлдердің экожүйелерін тұрақтандыру үшін 30 млрд. текше метр қажет). Екіншіден, Қытайдан, Ресейден, Өзбекстаннан және Қырғызстаннан басталатын трансшекаралық өзендерге тәуелділік, ол ағып келетін жер үсті суларының 44%-ын құрайды және көршілес елдердің экономикалық және әлеуметтік дамуының жеделдеуі салдарынан жылдам азаяды. Болжамдарға сәйкес трансшекаралық өзендердің ағыны 2030 жылға қарай 40%-ға азаюы мүмкін. Үшіншіден, Қазақстанның су ресурстары жаһандық жылынуудың әсерін сезініп отыр, мұздықтардың еруінің уақытша ұлғаюы су ресурстарының келешектегі көлеміне әсер етеді [2].

Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бері су ресурстары жөніндегі алғашқы бағдарлы құжат екендігін атап өту қажет. Бұған дейін қабылданған «Ауыз су» және «Ақ бұлақ» салалық бағдарламалары сумен қамтамасыз етудің тек бір тармағы – ауыз сумен қамсыздандыру мәселелерін қарастырған болатын.

Жаңа мемлекеттік су ресурстарын басқару бағдарламасында сумен қамтамасыз ету мәселелері еліміздің орнықты дамуы мен «жасыл» экономикаға көшуі аясында белгіленген мақсат-міндеттері ескеріліп, кешенді түрде қарастырылған. Мәселен, бағдарламада белгіленген мақсатты индикаторлардың бірінде қоршаған ортаны сумен қамтамасыз ету мәселелерін халық пен экономика салаларын сумен қамсыздандыру мәселелерімен бірге қарастырылған. Бұл Қазақстанның орнықты және теңгерімді әлеуметтік-экономикалық даму траекториясымен жүргізілуін қамтамасыз ететін маңызды фактор [3].

Азия даму банкі жасаған су қауіпсіздігі рейтингінде Қазақстан Азия елдерінің ішінде 10-орында тұр, деп хабарлады Азия даму банкінің су ресурстарының бас маманы Ясмин Сиддикидің айтуынша «Білімге негізделген су ресурстарын басқару» атты ІІІ қазақстандық форумда. «АДБ құрастырған су қауіпсіздігі индексында Қазақстан оныншы орында тұр. Бұл жаман көрсеткіш емес. Рейтингке жалпы

48 мемлекет қатысты», деді Я.Сиддики. Сонымен қатар сарапшы осы нәтижемен шектеліп қоймай, үнемі алға жылжу керектігін айтты. Себебі, 2050 жылы Азия халқы 5,2 млрд адамға жетіп, таза ауыз су жетіспеушілігі болуы мүмкін. «Ауыл шаруашылығы су ресурстарының 80 пайызын қолданады. Жалпы, су ресурстарын есепке алып, қанша су бар екенін, кім және қалай пайдаланып отырғанын біліп отыру керек» [4].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы халықаралық ынтымақтастыққа ерекше мән береді. Осы су мәселесі бойынша халықаралық ынтымақтастықта трансшекаралық сулар күрделі болып тұр.

Қазақстан трансшекаралық су ресурстары саласында бүкіл сұрақтарды халықаралық-құқық нормаларына сай шешу қажеттілігінің белсенді жақтаушысы болып табылады.

Ертеден келе жатқан немесе жаңадан пайда болған бүкіл проблемалар сындарлы диалог жолымен шешіледі. Осыған орай Қазақстан көп жылдар бойы көршілес елдермен көпжақты ынтымақтастық тетіктері арқылы, сондай-ақ, екіжақты комиссиялар мен жұмыс топтары аясында өзара белсенді әрекеттестік жасайды.

Қазақстан делегациялары ірі халықаралық конференцияларға, семинарларға және форумдарға тұрақты түрде қатысады. Сондай-ақ, Астана трансшекаралық су мәселесіне қатысы бар табиғатты қорғау жөніндегі бірнеше халықаралық конвенциялар мен келісімдердің қатысушысы болып табылады.

Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Трансшекаралық контекстінде қоршаған ортаға әсерін бағалау туралы Конвенциясыға, Трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы Конвенцияға, Халықаралық маңызы бар су-батпақ алқаптары, ең алдымен суда жүретін құстардың мекендейтін жерлері туралы Конвенцияға қосылды.

Трансшекаралық су ресурстары мәселесі бойынша БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссиясы, Орталық Азия үшін алдын алу дипломатиясы жөніндегі БҰҰ-ның аймақтық орталығы, ЕҚЫҰ, Дүниежүзілік банкі, Еуразиялық даму банкі, ЭСКАТО және басқа халықаралық ұйымдармен тығыз қарым-қатынас орнатылды. Бірлескен шекара болмаса да, Қазақстан Еуроодақпен, АҚШ және басқа мемлекеттермен су ынтымақтастығы саласында белсенді жұмыстар жүргізуде.

Сондай-ақ, Орталық Азия аумағында бірлесен жобаларды жүзеге асыруға Халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Герман қоғамы (GIZ), Швейцарияның даму және ынтымақтастық жөніндегі агенттігі (SDC), Су ресурстары жөніндегі халықаралық бюросы (IOW), Халықаралық даму жөніндегі АҚШ агенттігі (USAID) және басқа елдердің үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдары консультациялық және донорлық көмек көрсетуде [5].

Су қорының 44 пайызы сыртқы көздер есебінен толығынын ескерсек, су қауіпсіздігі тұрғысынан Қазақстанның трансшекаралық ынтымақтастық мәселесі өте маңызды болып табылады және стратегиялық әрі кешенді көзқарасты қажет етеді.

Осыған байланысты су ресурстарын басқарудың ішкі мәселелерін шешумен қатар, Қытаймен, Ресеймен, Қырғызстанмен, Тәжікстанмен және Өзбекстанмен трансшекаралық өзендерді пайдалану, қорғау және су бөлу саласында, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесі ұйымдарымен және басқа халықаралық мекемелермен су ресурстарын басқару, суды үнемдеу және су заңнамалары, алдыңғы қатарлы технологияларды тарту мен енгізу, тәжірибе алмасу саласында тиімді өзара іс-қимыл аса маңызды болып табылады [6].

Су ресурстарын қорғау, су қауіпсіздігі мен тиімділігі, оны рационалды пайдалану – адамзат үшін өмірлік маңызды мәселе. Аталмыш мәселелер бүгінгі күні көптеген ғалымдардың еңбектерінде, көптеген ғылыми басқосуларда талқыланып, шешілу жолдары іздестіріліп, көптеген инновациялар жобалар жүзеге асып жатыр.

«Ауыл шаруашылығы су ресурстарының өте көп пайызын қолданады. Жалпы, су ресурстарын есепке алып, қанша су бар екенін, кім және қалай пайдаланып отырғанын біліп отыру керек», – деді, Себебі 2050 жылы Азия халқы 5,2 млрд адамға жетіп, таза ауыз су жетіспеушілігі болуы мүмкін [7].

Халықаралық қатынастар, қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің төрағасы Дариға Назарбаева кездесуді аша келіп, шектеулі әрі шағын су ресурстары жағдайында су қауіпсіздігі мәселелері біздің елімізде ұлттық қауіпсіздіктің бір бөлігі ретінде қарастырылатынын айтты. Жаһандық және аймақтық табиғат өзгерістері, су қатынастарындағы мемлекетаралық келіспеушіліктер, су шығыны көп технологияны және суды реттеу мен бөлуде артта қалған техникалық жабдықтарды пайдалану елімізді сумен қамтамасыз етудегі басты қауіп болып табылады [8].

Жалпы қорыта келгенде, су қауіпсіздігінің ерекше мәселелері ол халықаралық қарым-қатынас болып табылады. Су мәселесі дүниежүзінде ауқымды мәселе. Сол себепті қазір барлық мемлекеттер арасында тығыз қарым-қатынас жасауда. Егер ынтымақтастық мәселесін дамыта берсек, сол кезде белгілі нәтижеге жетеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» <http://www.akorda.kz>
2. Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі ТҰЖЫРЫМДАМА. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/T1300000577>
3. Қазақстанда су ресурстарын басқарудың 2020 жылға дейінгі мембағдарламасы бекітілді. <http://www.kaztag.info/popular-news/detail.php?ID=282561>
4. Ясмин Сиддики : <https://egemen.kz/article/qazaqstan-su-qauipsizdigi-boyynsha-10-orynda-adb>
5. Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ресурстары мәселесі бойынша халықаралық ынтымақтастығы. <http://www.mfa.kz/kz/content-view/mezhdunarodnoe-sotrudnichestvo-rk-po-voprosam-transgranichnykh-vodnykh-resursov>
6. СУ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТ. <http://kazgazeta.kz/?p=63820>
7. ҚазҰАУ Баспасөз қызметі. <http://www.ncste.kz/kk/news/su-resurstaryn-korgau-adamzattyn-omirlik-mselesi>
8. Дариға Назарбаева <https://egemen.kz/article/165749-senatorlar-su-qauipsizdigi-maselelerin-talqylady>

Жумагулов Т.Б.

старший преподаватель, доктор философии (PhD), ЖГУ им. И. Жансугурова,
Алматинская область, город Талдыкорган, zhumagulov.timur@mail.ru

АНАЛИЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ И СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ОТХОДОВ В РК

Аннотация. В данной статье рассмотрены правовые проблемы отходов в РК. Был сделан правовой анализ по бытовым отходам Республики Казахстан. А также, рассмотрена политика Казахстана в сфере управления отходами, направленная на развитие сектора переработки отходов.

Түйіндеме. Бұл мақалада ҚР-ның қалдықтарының құқықтық мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының тұрмыстық қалдықтарының құқықтық талдау жүргізілді. Сонымен қатар, Қазақстанның қайта өңдеу секторын дамытуға бағытталған саясаты қарастырылды.

Annotation. In this article are reviewed legal problems of waste in the Republic of Kazakhstan. A legal analysis was made on a domestic waste of the Republic of Kazakhstan. Also is considered the policy of Kazakhstan in the field of waste management which is directed to the development of the waste processing sector.

Ключевые слова: твердо-бытовые отходы, экологическая культура, отходы, утилизация.

Түйін сөздер: қатты тұрмыстық қалдықтар, экологиялық мәдениет, қалдықтар, утилизациялау.

Keywords: solid waste, ecological culture, waste, disposal.

В своем Послании народу Казахстана от 10 января 2018 года Президент Республики Казахстана Н.А. Назарбаев отметил: «Акимам регионов необходимо принять меры по современной утилизации и переработке твердо-бытовых отходов с широким вовлечением субъектов малого и среднего бизнеса» [1].

Динамичный темп роста населения, повышение уровня потребления, увеличение числа юридических лиц приводят к постоянной тенденции роста объемов производимых твердых бытовых отходов. К ухудшению экологической ситуации ведет низкая экологическая культура населения, неразвита система сбора и переработки отходов, стихийно возникающие несанкционированные свалки, отсутствие современной инфраструктуры переработки ТБО.

В этой связи, вопрос по современной утилизации и переработке твердых бытовых отходов представляет большую актуальность.

По статистическим данным, в стране накоплено более 28 млрд. тонн отходов, из них 103 млн. тонн бытовых отходов. Ежегодно образуется порядка 1 млн. тонн промышленных и 5-6 млн. тонн ТБО.

В 2016 году доля переработки по промышленным отходам составила 26,8%, а по ТБО -2,6%. На сегодняшний день в Казахстане насчитывается более 4587 полигонов и свалок ТБО, при этом только 603 полигонов, в определенной степени соответствуют действующим строительным и санитарным нормам, имеют разрешение на эмиссию в окружающую среду.

В Алматинской области объем образованных ТБО в 2016 году составил 641,5 тыс. тонн, что составляет 328 кг на 1 человека в год. Доля переработки составила 2,1 % и увеличится в 2 раза. В области действуют 370 полигонов и свалок ТБО, из них лишь 9 соответствует экологическим требованиям и санитарным правилам [2].

Основным нормативным документом, регулирующей сферу управления ТБО в Казахстане является Экологический кодекс РК, в котором содержится глава, регламентирующая вопросы права собственности на отходы производства и потребления, классификацию отходов, а также экологические требования при обращении с отходами, включая требования к полигонам захоронения и долговременного хранения отходов.

В соответствии с Концепцией по переходу Республики Казахстан к «зеленой» экономике, политика Казахстана в сфере управления отходами направлена на развитие сектора переработки отходов с получением из вторсырья. В рамках данной Концепции определены основные мероприятия, требующие реализации для решения существующих проблем с ТБО, в частности: внедрение раздельного сбора отходов, внедрение раздельного сбора отходов, мониторинг уровня переработки ТБО, разработка механизма привлечения инвестиций, внедрение принципа расширенной ответственности производителей с целью покрытия части расходов на сбор, переработку и утилизацию отходов, стимулирования предприятий по переработке отходов [3].

Для решения вопросов управления ТБО в Казахстане принята Программа модернизации системы управления ТБО на 2014-2050 годы, утверждены приказы Министра энергетики РК «О формировании

критериев отбора проектов по модернизации сектора ТБО», «План информационной работы по обращению с ТБО» [4].

В связи с этим, в Алматинской области для комплексного решения проблем с ТБО утвержден План мероприятий по решению экологических проблем Алматинской области на 2016-2020 г. Разработана и согласована дорожная карта по внедрению раздельного сбора, сортировки, утилизации и переработки ТБО, по взаимодействию местных исполнительных органов со специализированными предприятиями в сфере обращения с ТБО до 2020 г.

В 2017 году разработана Концепция «Региональная система управления отходами Алматинской области» [5]. Целью данной Концепции является определение основных направлений и принципов построения региональной системы управления отходами производства и потребления Алматинской области на период с 2017 до 2025 года на основе анализа законодательных норм, существующего положения с отходами в регионе, положительного мирового опыта, обеспечивающих минимизацию воздействия отходов на окружающую среду и максимальное их вовлечение в хозяйственный оборот.

В своем докладе на отчетной встрече перед населением, глава региона Баталов А. Г. отметил важность данного вопроса: «Одним из важных направлений является утилизация и переработка твердых бытовых отходов. В этом направлении акимы районов и городов должны более активнее принимать меры по управлению отходами, внедрению современных технологий» [6].

Проведенное нами исследование в области правового регулирования обращения с отходами позволяет говорить о том, что в целом, в Казахстане сформировалась законодательство в указанной сфере, и это безусловно следует оценивать как прогрессивный шаг в рамках охраны окружающей среды и обеспечения конституционного права каждого на благоприятную окружающую среду. Однако, имеются существенные недостатки в экологическом законодательстве. Свидетельством чего является усугубление проблемы отходов. В связи с этим, необходимо:

1. Создание специального государственного органа для управления в данной сфере - Государственного Комитета Республики Казахстан
2. Совершенствование системы управления отходами

Исходя из вышесказанного, можно сделать следующие выводы о том, что современное экологическое состояние территории Республики Казахстан можно определить как критическое. Продолжается интенсивное загрязнение природной среды, при этом спад производства не повлек за собой аналогичного снижения загрязнений, поскольку в экономически кризисных условиях предприятия, как правило, экономят на природоохранных затратах.

В целом анализ развития экологического законодательства Казахстана показал, что процессы политической и социально-экономической модернизации, происходящие в казахстанском обществе, а также вовлечение республики в мировые процессы определили особенности и основные тенденции развития системы отечественного экологического законодательства. Таким образом, на сегодняшний день в Казахстане сформирована определенная нормативно-правовая база в экологической сфере, ее дальнейшая актуализация и пополнение будет связана с политикой и перспективой социально-экономического развития государства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» г. Астана, 10 января 2018 года. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvary-2018
2. Данные статистического сборника «Охрана окружающей среды и устойчивое развитие в Казахстане» Комитета по статистике МНЭ РК// http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publicationsCompilations.jsessionid=KNRhsFaf4A5P_OHddLZQ8U
3. КОНЦЕПЦИЯ по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» от 30 мая 2013 года № 577. https://greenkaz.org/images/for_news/pdf/npa/koncepciya-po-perehodu.pdf
4. Об утверждении Программы модернизации системы управления твердыми бытовыми отходами на 2014 - 2050 годы от 9 июня 2014 года № 634. https://greenkaz.org/images/for_news/pdf/npa/programma-modernizacii-tbo.pdf
5. Концепция «Региональная система управления отходами Алматинской области»// <http://energetika.zhetysu.gov.kz/npa/cat-1/13/>
6. Доклад акима Алматинской области Баталов А.Г. на отчетной встрече перед населением 21 февраля 2018 года // <http://zhetysu.gov.kz/ru/vystupleniya-akima/doklad-akima-almatinskoy-oblasti-a-batalova-na-otchetnoy-vstreche-pered-naseleniem-.html?MOBILE=N>

Завотпаева А.Т.,

к.ю.н., советник юстиции, доцент кафедры общеправовых дисциплин
Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК,
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: 7171365 @prokuror.kz

Имангалиев Н.К.

к.ю.н., старший советник юстиции, Главный научный сотрудник
Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК,
г. Астана, Республика Казахстан; e-mail: 7171131 @prokuror.kz

АНАЛИЗ СИТУАЦИИ И ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ХИЩЕНИЯМ НЕФТИ И НЕФТЕПРОДУКТОВ

Резюме. В данной статье рассматриваются нормы действующего уголовного законодательства, регулирующие вопросы противодействия хищениям нефти и нефтепродуктов, проведен анализ судебно-следственной практики и предложены организационно-правовые меры по повышению их эффективности.

Түйін. Осы мақалада мұнай мен мұнай өнімдерін ұрлауға қарсы тұру мәселелерін реттейтін қолданыстағы қылмыстық заңнаманың нормаларын қарастырылып, соттық тергеу тәжірибесі талданып және олардың тиімділігін арттыру бойынша ұйымдастырушылық-құқықтық шаралар ұсынылады.

Resume. This article examines the norms of the current criminal legislation governing the issues of countering the theft of oil and oil products, analyzes the forensic practices and suggests organizational and legal measures to improve their effectiveness.

Законом Республики Казахстан «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов» от 20 июля 2011 года №463-IV регламентированы понятия нефтепродуктов, транспортировки, приобретения, реализации и хранения.¹

Под транспортировкой нефти понимают их перемещение любым способом (перевозка, пересылка, и т.д.), приобретение – получение их в постоянное или временное владение, реализация – возмездная или безвозмездная передача физическим, либо юридическим лицам, хранение нефти – физическое обладание ими вне зависимости от их конкретного местонахождения и переработка нефти – это процесс ее физической или химической обработки, результатом которого является получение нефтепродуктов.

Согласно закону «О недрах и недропользовании Республики Казахстан» от 24 июня 2010 года № 291-IV, Нефть – это углеводородное химическое вещество, обладающее высокой калорийностью, находящееся в жидком состоянии; полезное ископаемое, добываемое, перерабатываемое и транспортируемое в определенных районах земного шара; имущество, обладающее ценовыми и иными специфическими свойствами. Продукты переработки нефти – предметы материального мира, которые вследствие технологического процесса были получены из нефти, сохранили или утратили ее первоначальные качества. К продуктам переработки нефти относятся бензины, дизельные топлива, масла, присадки, мазуты, битумы, смазочные вещества. Обобщенно все указанные вещества можно назвать нефтепродуктами.²

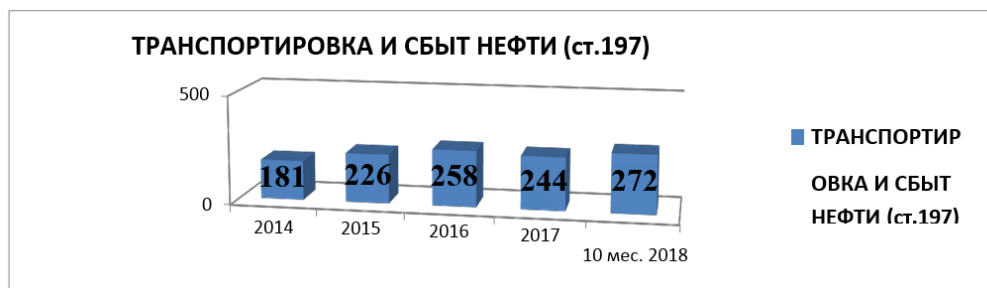
Вопросы транспортировки, приобретения, реализации, хранения нефти и нефтепродуктов, а также переработки нефти без документов, подтверждающих законность их происхождения, регламентируются статьей 197 Уголовного кодекса РК.

Так, согласно отчету №1-М «О зарегистрированных уголовных правонарушениях» за 2015 года, по факту транспортировки, реализации, хранения нефтепродуктов без документов, подтверждающих законность их происхождения, в производстве органов уголовного преследования находилось 226 уголовных дел, зарегистрировано в ЕРДР – 212, окончено – 124, из них направлено в суд 107, прекращено по нереабилитирующим основаниям – 17, реабилитирующим – 45. Сумма установленного ущерба 378 161 тыс. тенге, сумма возмещенного ущерба составляет – 5 091 тыс. тенге или 1,3 %.

В 2016 году находилось в производстве 258 уголовных дел, рост составил 32 дела или 12,4 %, зарегистрировано – 208 дел, окончено 156, против 124, увеличение на 20,5 %, в суд 126 (107) разница – 19 или 15%. Статистические данные свидетельствуют о повышении прекращения уголовных дел

в сравнении с прошлым периодом по не реабилитирующим 30 (+17) и реабилитирующим основаниям 172 (+55), прервано сроки досудебного расследования 40 (+5). Сумма установленного ущерба 119 229 тыс. тенге, сумма возмещенного ущерба – 20 619 тыс. тенге или 17,2 %.

В 2017 году в производстве находилось – 244 правонарушения, снижение находящихся на 14 дел или 5,7%, ЕРДР -191 против 208, окончено производством практически как в 2016 году 156 - 155, в т.ч. направлено на 5 дел больше в суд – 131 (3,8%), 24 прекращено по нереабилитирующим основаниям, по реабилитирующим 107 (16%), снижение прерывания срок следствия в течении 3 лет - 45 (2015г.), 40 - (2016г.) – 27 (2017г.), свидетельствуют об улучшении качества следствия. Сумма ущерба 225 507 тыс. тенге, возмещено – 25 574 (11,3%) тыс. тенге.¹

В соответствии с Соглашением между правительствами Республики Казахстан и Российской Федерации о торгово-экономическом сотрудничестве в области поставок нефти и нефтепродуктов, ввоз дорожного битума на территорию Республики Казахстан запрещен.

К примеру, гр.Д. достоверно зная что, согласно Закона Республики Казахстан от 30 июня 2014 года № 215-V З РК, битум нефтяной входит в перечень нефтепродуктов, запрещенных к ввозу из Российской Федерации в Республику Казахстан, имея умысел на незаконное обогащение, в июне 2015 года в г. Самара при неустановленных обстоятельствах у неустановленного лица по имени «Михаил» для последующей реализации в г.Уральск приобрел дорожный битум в объеме 43,55 тонн, который доставил нанятыми битумовозами.

За указанное преступление гр.Д. осужден по ст. 197 ч.3 УК в виде штрафа в размере 1000 МРП или 1 982 000 тенге.

На сегодняшний день битумная продукция, подпадающая под запрет, на территорию Казахстана не ввозится. Однако, в автомобильных пунктах пропуска

«Ақсай», «Шаған» Западно-Казахстанской области, «Жайсан», «Алибет»,

«Карашатау» Актюбинской области регулярно завозится битумная продукция под другими кодами, такие как битумные мастики, смеси битумные, дорожная мастика, добавки в асфальт, полимерно-битумное вяжущее средство, гудрон и т.п.

Указанные вещества не подпадают под запреты и предназначены для производства дорожно-строительных работ на территории Казахстана.

Все факты завоза битумной продукции на территорию Республики Казахстан под незапрещенными кодами регистрируются в единой информационной системе «Беркут» (за 2017 года в системе зарегистрировано 2834 факта).

Кража, то есть тайное хищение чужого имущества, совершенная из нефтегазопровода, регламентируется пунктом 2 части 4 статьи 188 Уголовного кодекса РК.

С января 2015 года по декабрь 2017 года по п.2 ч.4 зарегистрировано 54 дела. В 2015 году по п.2 ч.4 возбуждено 22 уголовных дела досудебного производства.

Актюбинская область – 18,2%, Атырауская область - 4,5%, Карагандинская область - 9,1%, Кызылординская область - 4,5%, ЮКО – 31,8%, г. Астана – 13,6%, г. Алматы – 18,2%.

По 13 (59,2%) делам прерваны сроки досудебного расследования согласно ст. 45 ч.7 п.1 УПК РК, за не установлением лиц, совершивших уголовное правонарушение.

Одно уголовное дело переквалифицировано на другую статью – г. Алматы, по 7 уголовным делам утверждены обвинительные акты и направлены в суд в порядке ст. 302 УП РК – 31,8%.

В 2016 году всего возбуждено по аналогичной статье 15 дел, то есть регистрация уменьшилась на 31, 8%. Акмолинская область – 6,7%, Актюбинская область – 6,7%, Алматинская область – 6,7%, Карагандинская область – 60%.

По 6 уголовным делам, то есть в 40% утверждены обвинительные акты и направлены в суд в порядке ст. 302 УПК РК. По 9 делам, то есть в 60%, прерваны сроки досудебного расследования на основании п.1 ч.7 ст.45 УПК РК – за не установлением лиц, совершивших уголовное правонарушение.

В 2017 году по этой же статье регистрация уголовных дел возросла на 13.3% по сравнению с предыдущим годом и составило 17 уголовных дел. Алматинская область – 11,8%, Кызылординская область – 5,9%, ЮКО – 35,3%, г. Астана – 17.7%, Актюбинская область – 23.5%, г. Алматы – 5.9%. По 70,6% от общего количества уголовных дел прерваны сроки досудебного расследования согласно п.1 ч.7 ст.45 УПК РК. 1 уголовное дело передано на ознакомление подозреваемому, то есть 5,9%. 4 уголовных дела – 23,5% в порядке ст.43 УПК РК соединены в одно производство и находятся на стадии предварительного расследования в производстве Прокуратуры ЮКО в Управлении специальных прокуроров.²

Умышленное повреждение или разрушение трубопроводов регламентируется статьей 355 Уголовного кодекса РК.

В 2014 году по факту умышленного повреждения или разрушения трубопроводов в производстве органа уголовного преследования находилось 23 уголовных дела, зарегистрировано в ЕРДР – 21, окончено - 0, из них направлено в суд - 0, прекращено по нереабилитирующим основаниям – 0, прекращено со снятием с учета - 1, приостановлено - 22.

В 2015 году по факту умышленного повреждения или разрушения трубопроводов в производстве органа уголовного преследования находилось 17 уголовных дел, зарегистрировано в ЕРДР – 16, окончено - 4, из них направлено в суд - 4, прекращено по нереабилитирующим основаниям – 0, прекращено по реабилитирующим основаниям – 2, прервано - 12.

В 2016 году по факту умышленного повреждения или разрушения трубопроводов в производстве органа уголовного преследования находилось 12 уголовных дел, зарегистрировано в ЕРДР – 7, окончено - 6, из них направлено в суд - 6, прекращено по нереабилитирующим основаниям – 0, прекращено по реабилитирующим основаниям – 2, прервано - 5.

В 2017 году по факту умышленного повреждения или разрушения трубопроводов в производстве органа уголовного преследования находилось 5 уголовных дел, зарегистрировано в ЕРДР – 4, окончено - 0, из них направлено в суд - 0, прекращено по нереабилитирующим основаниям – 0, прекращено по реабилитирующим основаниям – 1, прервано - 1.3

Следует отметить, что содеянное квалифицируется как умышленное уничтожение или повреждение имущества (ст. 355 УК РК) только в случае причинения значительного ущерба.

Одной из действенных мер противодействия незаконному обороту нефти могло бы послужить введение сопроводительных накладных на сырую нефть и сырые нефтепродукты по аналогии с отдельными видами нефтепродуктов – бензином (в том числе авиационным), дизелем и мазутом.

На сегодняшний день оптовые партии указанных нефтепродуктов перемещаются в обязательном порядке только с сопроводительной накладной. Указанный документ позволяет проследить путь движения нефтепродуктов и выявить его нелегальное происхождение. На практике путем анализа сопроводительных накладных выявляются крупные схемы легализации дизельного топлива сомнительного происхождения.

Следует отметить что, в соответствии с Законом «О государственном регулировании производства и оборота нефтепродуктов», введены положения о внедрении контрольных приборов учета (КПУ) для ведения учета об объемах производства и оборота нефтепродуктов с 1 января 2017 года – для производителей, а с 1 января 2018 года – для АЗС городского и республиканского значения.

КПУ устанавливаются с целью последующей передачи в режиме реального времени через оператора данных (АО «НИТ») в Министерство финансов посредством автоматизированной системы информации об объемах производства и оборота нефтепродуктов.

В настоящее время КПУ установлены на всех 17 НПЗ, данные передаются в АО «НИТ» в режиме реального времени.

На сегодняшний день в связи с внедрением КПУ объем производства у мини НПЗ увеличился в 5,7 раза по сравнению с аналогичным периодом 2016 года (объем производства бензина в 2016 году 10,6 тыс. тонн, в 2017 году – 60,8 тыс. тонн).³

По мнению А.Ю. Самойлова раскрытие и расследование уголовных дел, связанных с хищением нефти невозможно без использования специальных знаний и трудно представить процесс доказывания по уголовным делам без производства судебных экспертиз⁴.

В ходе исследования выявлены проблемы при проведении экспертиз по определению вида, источника нефтепродуктов, установления суммы ущерба и хранения вещественных доказательств (институты СЭ не располагают оборудованием для проведения исследования нефти и нефтепродуктов, анализ частных лабораторий не имеют юридической силы, частные нефтеналивные терминалы отказываются принимать на хранение вещественные доказательства). Для проведения судебно-криминалистической и товароведческой экспертиз экспертами Института судебной экспертизы необходим предварительный анализ лабораторий нефтяных организаций. Стоимость исследования составляет около 30.000 тенге. Срок проведения экспертизы 30 дней. Финансирование на проведение данных исследований не предусмотрено, что значительно усложняет принятие процессуальных решений (избрание меры пресечения, наложения «арестов» на изъятое имущество).

В результате принятых организационных мер, криминальные врезки были практически прекращены. Если в 2009 году таких фактов зарегистрировано 180, то в 2017 году – только 6. Преступления выявлялись при осуществлении ремонтных работ собственниками магистральных трубопроводов (составляет более 70%), а также путем патрулирования линейной части магистрального нефтепровода мобильными группами охранных организаций. Также на раскрытии преступлений негативно сказываются значительные сроки между непосредственно фактом врезки и его выявлением. Считаем, что собственникам магистральных трубопроводов необходимо ускорить работу по оснащению их техническими средствами для оперативного обнаружения факта врезки.

Следующим направлением работы правоохранительных органов является – выявление организованных преступных групп в сфере незаконного оборота нефти, в том числе при участии либо пособничестве работников нефтяных компаний и охранных структур, которые знакомы с технологией добычи, переработки и транспортировки нефти. Проведение совместных рейдов правоохранительных органов с охранными службами нефтяных компаний по выявлению местонахождения подпольных мини-заводов и фактов незаконной транспортировки нефти влияет на общее состояние раскрываемости таких преступлений. В этих целях в ДВД областей реализуются совместные Планы с территориальными подразделениями ТОО «KMG-Security», созданы мобильные группы по проведению рейдовых мероприятий.

Существует проблема обнаружения незаконных врезок при осмотре места происшествия следственно-оперативной группой в труднодоступных и отдаленных участках. Сотрудниками нефтегазово-

го комплекса при проведении восстановительных работ уничтожаются все следы преступления и улики. В таких случаях необходимо осуществление согласованных выездов на осмотр места происшествия членов СОГ и сотрудников нефтегазового комплекса.

На скважинах отсутствуют приборы учета добычи и транспортировки нефтепродуктов за определенный промежуток времени (час, сутки и т.д.).

Проблемы документального определения фактического объема похищенной нефти усложняют правильную квалификацию данных преступных деяний.

Одной из действенных мер противодействия незаконному обороту нефти могло бы послужить введение сопроводительных накладных на сырую нефть и сырые нефтепродукты по аналогии с отдельными видами нефтепродуктов – бензином (в том числе авиационным), дизелем и мазутом. Так, на сегодняшний день ни одна оптовая партия указанных нефтепродуктов не перемещается без сопроводительной накладной на нефтепродукты. С помощью указанного документа можно проследить путь движения нефтепродуктов и выявить его нелегальное происхождение. На практике путем анализа сопроводительных накладных раскрываются крупные схемы легализации дизельного топлива сомнительного происхождения.

Также по деятельности мини-НПЗ, которые для создания видимости производства нефтепродуктов незначительно меняя состав нефти, занижают ее стоимость до уровня топочного мазута и экспортируют без уплаты экспортной пошлины (официально обходится запрет на вывоз дизельного топлива за пределы республики).

В судебной практике требуется правильное и единообразное применение действующего законодательства при квалификации преступлений, связанных с хищением нефти.

В этой связи, предлагаем судам выработать единые подходы по применению наказаний по ст. 197 УК.

Правоохранительным органам (МВД, СЭР) путем усиления ведомственного контроля рекомендуется:

- активизировать взаимодействие по обмену аналитической информацией, а также усилению ведомственного контроля за раскрытием и расследованием преступлений, совершаемых ОПГ с участием работников нефтяных компаний и охранных структур;

- в целях обеспечения сохранности следов преступления и улик проработать вопрос совместного выезда СОГ с сотрудниками нефтяных компаний на осмотр мест происшествий при врезках в нефтегазопроводы.

Министерству энергетики проработать вопросы:

- введения сопроводительных накладных на сырую нефть и сырые нефтепродукты, а также обязательных требований к мини-НПЗ по выработке продукции, соответствующей стандартам евро-4, евро-5;

- создать склады временного хранения (нефтеналивные терминалы и автостоянки) для хранения изъятых вещественных доказательств и транспорта;

Органам юстиции сократить сроки (до 15 дней) проведения судебно-криминалистической и товароведческой экспертизы по видам и сумме ущерба.

Нефтедобывающим компаниям необходимо:

- совершенствовать технические системы и средства охраны магистральных нефтепроводов;
- повысить зарплату сотрудникам охранных структур;
- обеспечить наличие приборов учета на всех скважинах для определения объема хищения нефти и квалификации преступлений.

Полагаем, что принятие указанных мер позволит сократить убытки, повысит профилактическую работу, сократит количество правонарушений и пополнит бюджет государства.

Данные предложения в случае их реализации позволят повысить эффективность принимаемых мер по противодействию хищениям и нелегальному обороту нефти и нефтепродуктов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов» от 20 июля 2011 года №463-IV;
2. Закон «О недрах и недропользовании Республики Казахстан» от 24 июня 2010 года № 291-IV;
3. Мероприятия по улучшению налогового и таможенного администрирования в нефтегазовой сфере, а также эффективность борьбы с теневым оборотом нефти и газа. Источник интернет ресурс: <https://zakon.kz>;
4. Самойлов А.Ю. «К вопросу об использовании возможностей судебно-криминалистической экспертизы нефтепродуктов и горюче-смазочным материалов при расследовании преступлений, совершаемых на предприятиях химической и нефтеперерабатывающей промышленности - ОСОРИ Академия (ТРУДЫ АКАДЕМИИ) №3 (27) (специальный выпуск).

Калкаева Н.Б.

з.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: nesibeli77@mail.ru

Хведелидзе Т.Б.

з.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты,
Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы
Алматы қаласы, E-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

ПРОЦЕСТІК КЕЛІСІМДІ ИНСТИТУЦИЯЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша)

Түйін. Қазіргі жағдайда дербес институттың белгілері процестік келісім беру мәселелері ерекше маңызға ие болып отыр. Мұндай келісімнің регламенттеу ерекшеліктері соншалықты ерекше, оны процестік құқық институты деп автоматты түрде есептеуге негіз жоқ, бірақ әдебиеттерде мұндай сөздер сирек болмаса да кездеседі. Аталған мақалада ерекше өндіріс институтының бір түрі ретінде процестік келісімге жатқызу орындылығын негіздеу әрекеті жүзеге асырылады.

Мақала 2018-2020 жж. мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын іргелі зерттеулер бағдарламасы шеңберінде дайындалды. Басым бағыты: «Мәңгілік Ел» ғылыми негіздері (XXI ғасырдың білімі, гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер). Тақырыбы: «Қылмыстық процестегі келіссөз өндірісі: Қазақстан Республикасының 2017 жылғы Конституциялық реформа жағдайындағы құқықтық саясаттың жаңа басымдықтары аясындағы әдістемелік және қолданбалы аспектілері».

Түйін сөздер: құқықтық институт, процестік келісім, құқықтық бос орын, құқықтық қатынастардың институттандыру белгілері.

Резюме. Проблемы придания процессуальному соглашению признаков самостоятельного института в современных условиях приобретают особую актуальность. Особенности регламентации такого соглашения настолько специфичны, что автоматически считать его институтом процессуального права нет оснований, хотя в литературе такие высказывания встречаются нередко. В данной работе осуществлена попытка обоснования целесообразности отнесения процессуального соглашения к одному из видов института особых производств.

Статья подготовлена в рамках программы фундаментальных исследований на период с 2018 по 2020 гг., финансируемых из госбюджета. Приоритет: Научные основы «Мәңгілік ел» (образование XXI века, фундаментальные и прикладные исследования в области гуманитарных наук). Тема: «Согласительное производство в уголовном процессе: методологические и прикладные аспекты в контексте новых приоритетов правовой политики Республики Казахстан в условиях конституционной реформы 2017 года».

Ключевые слова: правовой институт, процессуальное соглашение, правовой пробел, признаки институционализации правоотношений.

Summary. Problems of giving to the procedural agreement signs of independent institute in the modern conditions acquire a special relevance. Features of a regulation of such agreement are so specific, which automatically consider it an institute of procedural law there are no bases, though in literature such expressions meet frequently. In this work is made the attempt of justification of expediency of reference of the procedural agreement to one of types of institute of special productions.

The article is prepared within the program of the basic researches for the period from 2018 to 2020 financed from the state budget. Priority: “Mangilik el” (formation of the 21st century, basic and applied researches in the field of the humanities). Subject: “Conciliation in criminal proceedings: methodological and applied aspects within the framework of new priorities of legal policy of the Republic of Kazakhstan amidst of the Constitutional Reform of 2017”.

Keywords: legal institute, procedural agreement, legal gap, signs of an institutionalization of legal relationship.

Алғаш рет процестік келісім Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіне 01.01.2015 ж. заңды күшіне енген Қазақстан Республикасының (04.07.2015ж.) жаңа Қылмыстық-процестік кодексін [1] (бұдан әрі – ҚР ҚПК) қабылдаумен бірге енгізілген болатын. Процестік келісімді енгізу ерекшелігіне бұрынғы 1997 жылғы ҚР ҚПК-не бекітілген (ҚР ҚПК 10-31 баптары) барлық қылмыстық-процестік қағидалардың жаңа ҚР ҚПК-де дәлме-дәл қайталанғанын жатқызуға болады. Процестік келісім ерекшеліктері қағидалар жүйесінде үзінді түрінде көрсетілген. Сонымен қатар, процестік келісім қылмыстық процестің қағидалар жүйесімен толық қамтылмайды. Процестік келісім ерекшеліктері

белгілі бір деңгейде жалпыға ортақ сипаттан тұратын қылмыстық процестің кейбір қағидаларына қайшы келеді. Аталған мәселе аспектісі процессуалды келісімді институцияландырудағы мәні бойынша маңызды болып табылады.

Осындай тәсілді жүзеге асыру қажеттілігі келесідей жағдайлармен түсіндіріледі: процестік келісімі бойынша өндірістің барлық кезеңдерін қамтиды (ҚР ҚПК 179-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеудің бірыңғай тізіліміне ақпараттарды енгізу кезеңінде сотқа дейінгі тергеуді бастау ерекше жағдай ретінде қарастырылады), ҚР ҚПК 7-бабының 37-тармағында көрсетілгендей, ол «қылмыстық процестің кез-келген сатысында» жасалуы мүмкін; процестік келісім жасалған істер бойынша сотқа дейінгі тергеу ҚР ҚПК 189-бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеу формаларында жүзеге асырылады (хаттама формасын ескермегенде); процессуалды келісімді жасаудың ерекше тәртібін бекіту (ҚР ҚПК 612-621 баптары); сотта келіссөз өндірісіндегі қылмыстық істерді қарастыру тәртібін регламенттеудегі ерекшеліктер (ҚР ҚПК 622-629 баптары).

Процестік келісімді институцияландырудың артықшылықтары – қатысушылар арасында туындайтын қатынастарға жүйелілік беру, құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтары мен міндеттері арасындағы теңгерімді қамтамасыз ету, процестік келісімді қылмыстық процесс қағидаларына сәйкестендіру, ҚР ҚПК ұйғарымдарындағы процестік келісімге қатыстықарама-қайшылықтарды жою.

Қолданыстағы ҚР ҚПК-тегі процестік келісімді регламенттеу толықтығымен немесе аяқталғандығымен, қарама-қайшылықтардың болмауымен ерекшеленбейді. Осы және өзге де жағдайлар процестік келісімнің категориялық қатыстылығын анықтаудың әдістемелік тәсілдерінің өзгерісін талап етеді. Қазақстанның қылмыстық-процестік құқығының дербес салалық институты ретінде процестік келісімді жасалған жоқ, оның ерекшеліктері көп және елеулі болғандықтан, процестік келісімді дербес салалық институтқа ауыстыру мақсатты емес.

Мәселені шешу үшін төмендегі факторлар қолданылады.

ҚР ҚПК-не ерекше іс жүргізу институты енгізілген (11-бөлім). Ерекше іс жүргізуге келесілер жатқызылады: есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы істер бойынша сот ісін жүргізу (54-тарау); қылмыстық теріс қылықтар бойынша іс жүргізу ерекшеліктері (55-тарау); кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша іс жүргізу (56-тарау); қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдардың істері бойынша іс жүргізу ерекшеліктері (57-тарау).

Аталған өндірістерді даралау реттелетін процедураларды қамтудың түрлі деңгейімен сипаттала-тын айрықша сипаттарға негізделеді. Басқаша айтқанда, ерекше өндіріс толық көлемдегі іс жүргізуге айрықша сипаттар беруге емес, ортақ тәртіптегі іс жүргізудің жеке аспектілеріне айрықша сипаттар беруге негізделеді, нәтижесінде жеке тәртіпті ортақ тәртіптен даралайды.

Мысалы, ҚР Парламентінің депутатына қатысты іс бойынша сотқа дейінгі тергеу тек ҚР Бас Прокурорының келісімімен ғана жалғасады. Дәлелдерді жинау және бағалау, қылмыстық жауапкершілікке тарту, сот ісін қарау ортақ тәртіпте жүзеге асырылады. Тағы бір мысал: Қылмыстық теріс қылықтар бойынша іс жүргізу тек хаттамалық нысанда жүзеге асырылады, ал құқық бұзушылықтарды теріс қылыққа жатқызу негізі қылмыстық заңнамада бекітіледі. Хаттама нысаны анықтау және ал-дын-ала тергеумен бірге сотқа дейінгі тердеудің жалпы нысандардың біріне жатқызылады (ҚР ҚПК 189-бабының 1-бөлімі). Ерекше іс жүргізудің басқа түрлері де осындай белгілерге ие.

Бізді қызықтыратын өндірістерді даралау негізіндегі айрықша сипаттарды бір топқа біріктіруге болады:

- құқықтық қатынас қатысушысының құқықтық-процессуалдық мәртебесіне айрықша белгілер беретін сипаттар;
- қылмыстық тергеу органдарының құзіреттеріне ерекшеліктер беретін сипаттар;
- сотқа дейінгі тергеу және әділ соттылықты жүзеге асыру тәртібіне ерекшеліктер беретін сипаттар.

Бұрын да айтылып өткендей, толық көлемдегі ерекше өндірістің әрбір түріне барлық айрықша сипат топтарының тән болуы міндетті емес. Бұл жағдай процессуалды келісімді институцияландыру туралы мәселе шешімінде маңызды болып табылатын белгілерді қалыптастыру және бағалауда ерекше рөл атқарады.

Ерекше өндірістер оларды дербес қылмыстық-процессуалдық институтқа жатқызуға мүмкіндік беретін белгілерді іріктеуге негізделеді. Аталған институттың ерекше сипатына қылмыстық процестің ортақ ережелерінің толық ерекшелігі ретінде бағалануы жатады.

1. Жоғарыда аталғандарға сүйене отырып, процессуалды келісімді ерекше өндіріс институтына жатқызуды дұрыс деп есептейміз. ҚР ҚПК-нің ережелерін талдау мәселенің шешімі ҚР ҚПК-дегі келесі заңдардан тұратын айрықша сипаттарды бөлуге мүмкіндік береді:

- процессуалды келісімді жасауға арналған арнайы шарттар (613-баптың 1-бөлімі);
- жасалған процестік келісім шеңберінде қылмыстық істі тергеудің ортақ нысанынан ерекшеленетін екі дербес нысан (612-баптың 1-бөлімі);
- жасалған процестік келісім және/немесе келісімді жасау шарттарында күдіктіге, айыпталушыға, сотталушыға, сотталған адамға және жәбірленушіге арналған кеңейтілген құқықтар (7 бап, 37 тармақ; 64 бап, 9 бөлім, 16 тармақ; 65 бап, 6 бөлім, 3 тармақ; 67 бап, 2 бөлім; 65 бап, 5 бөлім, 5 тармақ);
- прокурор процестік келісім жасаған тұлғаларға қатысты басқа қылмыстық істі жеке іс жүргізуге бөлектеп алуға арналған дербес негіз (44 бап, 1 бөлім, 4 тармақ);
- процестік келісім және оны жасасу туралы өтінішхат мәлімделсе, қорғаушының міндетті қатысуына арналған дербес негіз (67 бап, 1 бөлім, 11 тармақ; 67 бап, 2 бөлім);
- процестік келісімді қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті есі дұрыс емес күйде жасаған немесе қылмыс жасағаннан кейін психикасының бұзылумен ауырған адамдармен жасауға болмайды (612 бап, 2 бөлім); қылмыстар жиынтығына қатысты ең болмағанда біреуі ҚР ҚПК-нің 612- бабымен бекітілген талаптарға сәйкес келмесе; егер жәбірленушілердің ең болмағанда біреуі процессуалдық келісім жасасуға келіспесе, келісім жасала алмайды (613 бап, 2 бөлім, 2 тармақ);
- процестік келісім жасаумен сотқа дейінгі тергеу аяқталған кезде тұлғаны кінәлі деп тануға арналған жаңа дербес негіз (617 бап, 3 тармақ; 65 бап, 1 бөлім);
- процестік келісім жасауға қарсылық білдірудегі жәбірленуші құқығының кеңеюі (71 бап, 6 бөлім, 22 тармақ);
- процестік келісім жасалған күдіктінің, айыпталушының, сотталушының не сотталған адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларын қабылдауға арналған жаңа процессуалды негіз (96 бап, 2 бөлім);
- процестік келісім жасауға арналған негіздердің бар-жоқтығын анықтауда айыптау актісімен бірге келіп түскен қылмыстық іс бойынша шешілетін мәселелердегі прокурордың міндеттерін күшейту (301 бап, 1 бөлім (11 тармақ); 302 бап, 1 бөлім, 5 тармақ);
- процестік келісім жасау бойынша прокурорға өкілеттіліктер беру (7 бап, 37 тармақ);
- сотқа келіп түскен іс бойынша түсіндірілуі тиіс мәселелер тізімінің кеңеюі (320 бап, 3 тармақ; 323 бап);
- процестік келісім жасаған кезде басты сот талқылауын кейінге қалдыруға арналған жаңа негіз (341 бап, 1 бөлім);
- процестік келісім жасау бойынша сотталушының құқықтарын түсіндіру мазмұнын анықтау (358 бап);
- негіз болған жағдайда процестік келісім жасау туралы өтініш хатты сотпен қанағаттандыру міндеттілігі (362 бап, 1 және 4 бөлімдер);
- процестік келісім жасау ниеті бойынша айыпталушының ұстанымын сотпен анықтау міндеттілігі (365 бап, 2 және 4 бөлімдер);
- процестік келісім жасалған іс бойынша соттың істі қарауының қысқартылған тәртібі (382 бап, 1 бөлім, 5 тармақ; 382 бап, 2 бөлім);
- келісім жасалған істер бойынша қысқартылған сот тергеуі кезінде сот жарыссөзінің жүргізілмеуі (383 бап, 3 бөлім);
- келісім жасалған істер бойынша қысқартылған сот тергеуі кезінде сотталушының соңғы сөзінің айтылмауы (384 бап, 2 бөлім);
- келісім жасалған істер бойынша айыптау үкімінің дербес құрылымы (397 бап, 5 бөлім; 627 бап);
- апелляцияның бірінші сатысында сот үкімі болмаған жағдайда процестік келісім жасау құқығы (429 бап, 5 бөлім);
- процестік келісім жасау жағдайларын тексеру бойынша апелляциялық сатының өкілеттіліктерін кеңейту (430 бап, 3 бөлім);
- келісім жасалған істер бойынша үкімді орындаумен байланысты мәселелерді шешудің айрықша тәртібі (478 бап, 5 бөлім);

– жазадан шартты түрде мерзімінен бұрын босату немесе жазаның өтелмеген бөлігін келісім жасалған істер бойынша орындалатын үкімдер арқылы неғұрлым жеңіл жазамен ауыстыру туралы мәселелерді қараудың айрықша тәртібі (480 бап, 2 бөлім);

– кәмелетке толмаған сотталушыға процестік келісім жасау құқығын беру (542 бап, 3 бөлім);

– процестік келісім жасаудың ерекше тәртібі (612-621, 628, 629 баптар);

– процестік келісім бойынша сотпен қылмыстық істі қараудың ерекше тәртібі (622-627 баптар).

Жоғарыда келтірілген айрықша сипаттар процестік келісімнің нақты даралануын куәландыратын осы немесе өзге де факторлар тобына жатқызылады.

Сонымен бірге, процестік келісімді регламенттеу ҚР ҚПК-нің 13-бөлімінде (612-629 баптар) көрсетілген және 14 тарауды қамтитын 7-бөлімдегі нормалардан бөлек, арнайы сипаттағы тиісті ұйғарымдарды орнату фактісімен тереңдетілген институционалды тұтастығынан айырылды. Процессуалды келісімге қатысты бөлімдегі ҚР ҚПК құрылымының осындай бөлінуінде заңдылықтың бұзылуына жол беру тәуекелі артады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Қылмыстық-процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі №231-V (11.07.2018жылғы толықтырулар мен өзгертулермен (электр.ресурс)/<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

Касенова А.А.,
докторант Академии правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Астана, kasenova_ainur@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада сыбайлас жемқорлық қылмысының жағдайы мен құрылымы, сыбайлас жемқорлықтың кейбір себептері талданады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарымен күресудің негізгі бағыттары көрсетілген.

Түйін сөздер: жемқорлық қылмыс, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет, жемқорлық факторлары.

Резюме. В статье дается характеристика состояния и структуры коррупционной преступности, анализируются некоторые причины возникновения коррупции. Приводятся основные направления противодействия коррупционным преступлениям.

Ключевые слова: коррупционная преступность, противодействие коррупции, коррупциогенные факторы.

Summary. The characteristic of a condition and structure of corruption crime is given, the basic tendencies of its development in the last few years are analyzed. The author points out some causes of corruption, in particular, the deformation of public legal consciousness and peculiarities of national psychology. The principal appears to be the author; the ways of countering corruption offences.

Keywords: corruption crime, anti-corruption, corruption factors.

Президент Республики Казахстан в своем Послании народу Казахстана «Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» в качестве одного из семи основных приоритетов нашего государства назвал решительную и беспощадную борьбу с коррупцией. При этом он особо отметил, что только эффективное сдерживание коррупции является общепризнанным условием построения правового государства [1].

Противодействие коррупции в Республике Казахстан осуществляется в рамках государственных программ, предусматривающих реализацию комплекса мероприятий в указанной сфере. Так, Указом Президента от 26 декабря 2014 года утверждена Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015 – 2025 годы, которая предусматривает основные направления антикоррупционной политики государства и содержит комплекс мер, которые будут способствовать устранению предпосылок коррупции, искоренению причин и условий, ее порождающих, сокращению ее уровня [2].

В целях реализации антикоррупционной политики Республики Казахстан 18 ноября 2015 года принят новый Закон «О противодействии коррупции» [3].

Важным шагом в формировании антикоррупционного законодательства, соответствующего международным стандартам, является принятие в 2014 году нового Уголовного кодекса Республики Казахстан [4].

Среди наиболее значимых изменений, касающихся уголовно-правового регулирования в сфере противодействия коррупции, следует отметить исключение сроков давности для лиц, совершивших коррупционные правонарушения, введение пожизненного запрета на занятие должностей на государственной службе, включение в качестве обязательного дополнительного наказания как лишение специального, воинского или почетного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса и государственных наград.

Кроме того, УК РК 2014 года предусматривает в санкциях коррупционных статей такой вид наказания как штраф в кратном размере от суммы или стоимости взятки, а также дополнен такими новыми составами преступлений, как:

- организация незаконного игорного бизнеса, совершенное должностным лицом лично или через доверенное лицо вопреки запрету, установленному законом, если эти деяния связаны с предоставлением льгот и преимуществ или покровительством в иной форме;

- совершение сделки без фактического выполнения работ, оказание услуг отгрузки товаров, если оно сопряжено с использованием служебного положения;

- организация, привлечение, деятельность финансовых пирамид, совершенных должностных лицом с использованием служебного положения.

Таким образом, как справедливо отмечается д.ю.н., профессором Е.О. Алаухановым в Казахстане последовательно реализуются меры, представляющие собой комплексную антикоррупционную правовую политику [5, с. 508-511].

Кроме того, результатом совершенствования правовых и организационных основ противодействия коррупции явилось снижение уровня коррупции, зафиксированное международной организацией «Transparency International». Так, Казахстан в 2017 году в рейтинге стран по Индексу восприятия коррупции набрал 31 баллов и занял 122 место из 180 стран, улучшив свои показатели по сравнению с 2016 годом на 9 позиций (131 место в 2016 году из 176 стран) [6].

Вместе с тем, несмотря на принимаемые меры, состояние коррупционной преступности в стране, не перестает быть угрожающим и способно оказывать существенное влияние на эффективность деятельности государственного органа.

Решение данной проблемы, требует научного осмысления современного состояния коррупционной преступности в Республике Казахстан, определения её структуры, особенностей преступной мотивации, а также поиска эффективных мер противодействия.

Для представления масштабов распространенности коррупционной преступности в Казахстане проанализируем данные правовой статистики о качественных и количественных показателях.

Так, по данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 6 месяцев 2018 года зарегистрировано 2 656 коррупционных преступлений, что на 2,7% меньше, чем за аналогичный период 2017 года (2 807) [7].

В структуре коррупционной преступности доминируют такие преступления, как получение взятки, злоупотребление должностными полномочиями, получение взятки. В целом коррупционные деяния проявляются в виде получения взяток за покровительство субъектам предпринимательства, содействие в уклонении от ответственности, выдачу разрешительных документов, а также хищений и злоупотреблений должностными полномочиями при распределении бюджета в рамках государственных закупок.

Значительная доля коррупционных преступлений связана с получением взятки (ст. 366 УК), их зарегистрировано 694 против 551 за 2017 год, т.е. 24,7% (20,2%) от общего числа зарегистрированных коррупционных преступлений, а также со злоупотреблением должностными полномочиями (ст. 361 УК) - 558 против 945, т.е. - 19,9% (34,6%).

Как положительный фактор следует оценить и тот факт, что, до рассмотрения в суд доходит больше уголовных дел исследуемой категории. Так, за 6 месяцев 2018 г. из 1146 лиц, привлеченных за коррупцию, передано суду 828 лиц, что на 13% больше аналогичного показателя 2017 года.

В качестве дополнительного криминологического показателя, характеризующего коррупционную преступность, является практика назначения наказания.

Всего за коррупционные преступления за 6 месяцев 2018 года осуждено 910 (760) лиц, среди них 278 (185) сотрудников органов внутренних дел, 50 (42) - Комитета государственных доходов, 21 (20) - акимов, 219 (197) - служащих акиматов и их структурных подразделений. Из которых 19 руководителей центральных государственных органов и их подведомственных организаций, 98 – областных, 152 – городских и районных органов.

Лишение свободы за 6 месяцев 2018 г. назначено 267 (204) лицам или 29,3% (26,8%) от общего числа осужденных, осуждено условно - 38 (125) лиц или 4,2% (16,4%). Ограничение свободы применено в отношении 101 (55) лица или 11,1% (7,2%), лишение права занимать определенную должность - 866 (625) лиц или 95,2% (82,2%) и отсрочка отбывания наказания - 23 (11) лиц или 2,5% (1,4%).

В качестве основной меры наказания штраф назначен 470 (337) лицам или 51,6% (44,3%). Кратные штрафы назначены 233 лицам на общую сумму свыше 3 млрд. 496 млн. тенге, в 2016 - 372 лицам на общую сумму 2 млрд. 133 млн. тенге.

В качестве дополнительного вида наказания лишение права занимать определенную должность назначен 687 (625) лиц или 88,2% (2,7%). Кроме того, 150 (766) лиц или 18 % (76,2%) лишены специального, воинского или почетного звания, классного чина, дипломатического ранга, квалификационного класса и государственных наград. В отношении 573 (733) лиц или 63,1% (33,4%) применена конфискация имущества.

Одним из важнейших аспектов для успешной борьбы с коррупционной преступностью является выявление причин и условий, способствующих совершению данного вида преступности.

Причинно-факторный комплекс, обуславливающий коррупцию многогранен. Их можно дифференцировать на тесно взаимосвязанные духовно-нравственные, социально-экономические и правовые группы причин.

Важнейшим фактором духовно-нравственного характера, оказывающим негативное влияние на динамику исследуемых преступлений, является правовой нигилизм. Он может варьироваться от равнодушного, безразличного отношения к роли и значению права через скептицизм отношение к его потенциальным возможностям до полного неверия в право и явно негативного отношения к нему.

Среди кардинально значимых криминогенных доминант социально-экономического характера следует выделить усиливающуюся тенденцию к имущественному расслоению общества. Имущественная диссоциация, усиление абсолютного и относительного имущественного неравенства влекут за собой нарастание социальной напряженности, что способствует формированию у определенной части граждан нашей страны психологической готовности улучшить свое материальное положение за счет различных форм противоправных действий.

К правовым факторам коррупционной преступности можно отнести: несовершенство антикоррупционного законодательства; трудности его применения; отсутствие юридической ответственности за некоторые виды коррупционного поведения и т. д.

Таким образом, характеризуя весь комплекс причин и условий совершения коррупционных преступлений, следует отметить, что он обусловлен крайне неблагоприятными тенденциями в экономике, утратой общественных ценностей в социально-духовной сфере и другими негативными явлениями.

Для предупреждения коррупции, на наш взгляд, необходимо решение целого комплекса мер организационного, экономического, правового и идеологического характера. Среди которых следует отметить:

- повышение материального благосостояния государственных служащих, особенно сотрудников правоохранительных органов, призванных бороться с этим негативным явлением;
- повышение профессионализма сотрудников правоохранительных органов;
- при назначении на должность государственного служащего, больше уделять внимание на такие качества, как моральная устойчивость, честность, неподкупность;
- обеспечение принципа неотвратимости ответственности и наказания за коррупционные преступления.

Кроме того, необходимо постоянно проводить мониторинг мнения населения о деятельности правоохранительных органов и формировать общественную позицию в духе нетерпимости к лицам, решающим личные материальные проблемы неправовыми способами. Реализация данной задачи возможно, в частности, посредством правовой пропаганды, публикаций о совершенных коррупционных преступлениях с обязательным информированием о вынесенных судебных решениях, нанесенном ущербе.

Безусловно, данные меры предупреждения и борьбы с коррупцией не являются исчерпывающими. Борьба с коррупцией может быть эффективной, если будут полностью реализованы цели и задачи, реализуемые в государственной программе, борьбы с коррупционными правонарушениями, с последующим совершенствованием ее правовых механизмов.

Таким образом, масштабы коррупционной преступности и ее негативные последствия требуют последовательного совершенствования антикоррупционных мер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Президента страны народу Казахстана «Казахстан - 2030: процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев» (г. Астана, 10 октября 1997 года) [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015368#pos=0;0 (дата обращения: 25.09.2018)
2. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 г. «О противодействии коррупции» [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410#z127> (дата обращения: 25.09.2018)
3. Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы, утвержденная указом Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 г. [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31645304 (дата обращения: 25.09.2018)
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан 3 июля 2014 г. [Электронный ресурс]. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252#pos=0;0 (дата обращения: 25.09.2018)

5. Алауханов, Е. О. Тенденции развития коррупционной преступности в Республике Казахстан // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке . Материалы 6-й международной научно-практической конференции 29-30 января 2009 г. / Отв. ред.: Парог А.И. - М.: Проспект, 2009. - 592 с.
6. Национальный доклад о противодействии коррупции // [Электронный ресурс]. – URL: <http://kyzmet.gov.kz/ru/pages/nacionalnyy-doklad-o-protivodeystvii-korruptsii> (дата обращения: 25.09.2018)
7. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан // [Электронный ресурс]. – URL: <http://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/MainMenu> (дата обращения: 25.09.2018)

Қуатова А.Ә.,
аға оқытушы, заң ғылымының магистрі,
Қазақ Орыс халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

ЖЕР АЙНАЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме. Бұл мақалада қарастырылып отырған өзекті мәселелердің бірі жер - жылжымайтын мүлік. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің және ҚР ҚК-нің призмасы арқылы екіжақты құқықтық реттеуді, «Жылжымайтын мүлік тізілімі» мемлекеттік деректер банкі және Мемлекеттік жер кадастры арқылы жер учаскелерін есепке алу қажеттілігін, сондай-ақ жердің құқықтарын тіркеудің күрделі рәсімдерін ескере отырып, жер меншіктегі жылжымайтын мүліктің ерекше түрі.

Резюме. Одним из актуальных вопросов, обсуждаемых в этой статье, является недвижимость. Кроме того, посредством призмы Гражданского кодекса Республики Казахстан и Республики Казахстан, двустороннего правового регулирования, Государственного регистра реестра недвижимого имущества и необходимости регистрации земельных участков через Государственный земельный кадастр, а также права собственности на землю особый тип недвижимости.

Summary. One of the actual questions discussed in this article is based on non-discrimination. By the way, the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Kazakhstan, two-state regulation of the state registration of the state registration of immovable property and irregular land plots through the State Land Cadastre, as well as the right of ownership on the land of a special kind.

Жер - жылжымайтын мүлік. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің және ҚР ҚК-нің призмасы арқылы екіжақты құқықтық реттеуді, «Жылжымайтын мүлік тізілімі» мемлекеттік деректер банкі және Мемлекеттік жер кадастры арқылы жер учаскелерін есепке алу қажеттілігін, сондай-ақ жердің құқықтарын тіркеудің күрделі рәсімдерін ескере отырып, жер меншіктегі жылжымайтын мүліктің ерекше түрі. Сонымен қатар, жер учаскесі әртүрлі жер құқықтарының ауыртпалықтарына бағынады, олар нарықта айналым процесіне әсер ете алмайды. Демек, жер учаскесі жылжымайтын мүліктің күрделі түрі болып табылады және басқа айналым объектілері арасында оның орнын анықтау кезінде ерекше назар аударуға лайық. Жер учаскесінің қуаттылығы бойынша С.А. Липский жерді заңды меншік иелерінен еркін иелену немесе мұрагерлік, егер олар айналыстан шығарылмаса немесе айналыммен шектелмесе, басқа тәртіпте бір адамнан екіншісіне ауыстыру мүмкіндігін түсінеді. Н.В. Хураскина «жердің айналымы» ұғымының құқықтық мағынасында «жерге құқықтарды беру» ұғымымен бірдей болатынына назар аударады. Ғалым заңда, келісімшартпен, сот шешімімен белгіленген негіздерден және тәртіптен жер учаскелеріне құқықтарды беру процесінде тиісті субъектілер арасында туындайтын қолданыстағы заңнаманың әлеуметтік қатынастары нормаларына сәйкес реттелетін жерлерді қарастырады. К.Х. Ибрагимов, Ф.К. Ибрахимова, жерді терапия объектісі ретінде зерттеп, жерге тән келесі ерекшеліктер анықталды:

- 1) жылжымайтын мүлік;
- 2) күрделі зат болып табылады, өйткені ол беті (жер) қабатынан, сондай-ақ су объектілерінен, ормандардан және көпжылдық плантациялардан тұрады;
- 3) бөлінбейтін нәрсе;
- 4) бұл жеке қасиеттермен анықталатындықтан, ажырағысыз нәрсе;
- 5) тұтынылмайтын зат болып табылады. Осы ғалымдармен қатар, жер айналымы мәселесі көптеген авторлардың зерттеу тақырыбы болды[1].

Сонымен бірге, бұл мәселе жердің өзіндік сипаты арқылы бірқатар ерекшеліктердің жылжымайтын мүлік түрі, сондай-ақ арнайы заңда жер учаскесінің ерекшеліктерін реттейтін сәт ретінде қарамақайшылық болып қала береді. 2-бабының 3-тармағында көрсетілгендей. Азаматтық айналымға қатысуға (азаматтық айналымнан шығарылған объектілерге) жол берілмейтін азаматтық құқықтар объектілерінің түрлері Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасы тікелей заңмен белгіленуі тиіс. Айрықша айналымға қатысатын немесе азаматтық айналымға қатысуға рұқсат етілетін азаматтық құқықтар объектілерінің түрлері арнайы рұқсатпен (шектеулі қорғаныс объектілері) рұқсат етілген заңмен белгіленеді. Қазақстанның жоғары заңдарына сәйкес жер учаскелерінің азаматтық құқық объектілері

болып табылатын және айналымнан шығаруға жататын жер учаскелерінің типі (санаты) анықталуы немесе осы жер учаскелерін иеліктен шығару немесе сатып алу туралы шектеулер белгіленуі мүмкін. 3.К. ҚР - - нормативтік құқықтық акт кодификацияланған арнайы ережелер жер азаматтық айналымға немесе шектелген аударылатын алынған қарастырылуы ол үшін жағдайларды ешқандай бір тізімі бар. LC ҚР мәтінінде бөлек жағдайды қанағаттандыру, оған сәйкес, белгілі бір жағдайларда, жер иеліктен шығаруға шын мәнінде тыйым салынады[2].

Атап айтқанда, бесінші ғасыр. Қазақстанның 22 Жер кодексі бөлек ауыл шаруашылығы жер шетелдіктерге, азаматтығы жоқ адамдарға, шетелдік заңды тұлғаларға және шетелдік үкіметтердің меншігіне мүмкін емес екенін реттейді. 2016 жылғы 1 қаңтарға дейін емес, «Ауыл шаруашылық алқаптарының айналымы туралы» заң күшіне енгенге дейін ҚР ҚК 20-тарауының 14-тармағының 15) тармақшасына сәйкес жер учаскесінің үлесін (қатысу үлесін) экономикалық компаниялар капиталының; мемлекеттік және муниципалдық мүліктің ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелерін сатып алу және сату, оларды мемлекеттік мұқтаждарға (алып тастауға) қоспағанда; жер учаскелерін сатып алу немесе сату немесе өзгеше түрде иеліктен шығару және азаматтар мен заңды тұлғалардың меншігі болып табылатын жер учаскелерінің мақсатына (пайдалануына), ауылшаруашылық өнімдерін өндіруге және т.б. 2021 жылғы 31 желтоқсанға дейін жеке және заңды тұлғаларға мемлекеттік меншіктегі ауыл шаруашылығы мақсатындағы жер учаскелеріне жеке меншік құқығын беру туралы мораторий енгізілді. 2016 жылғы 6 мамырдағы № 248 жарлығына сәйкес. А.С. Видинов айналымнан шығарылған жер учаскелерінің жеке меншікке берілмеуі, сондай-ақ азаматтық заңнамамен қарастырылған мәмілелердің нысандары болуы мүмкін деп бекітеді. Мұндай жер учаскелерінің тағдыры тиісті мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының әкімшілік актілерімен анықталады. Алынған жер учаскелеріне қатысты А.В. Виднов жеке меншікке берілмейтін коммуналдық меншіктегі жерлерді және жеке меншікке берілмейтін мемлекеттік мүлік. Мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, мемлекеттік және муниципалдық кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар жер құқықтарының субъектілері болып табылатындығын ескере отырып, А.С. Видновтың ережелері осындай жер учаскелерінің айналыста болуына шектеу ретінде қаралуы тиіс[3].

Атап айтқанда, жер айналыстағы шектелген болатын мән-жайлардың тізімі, сондай-ақ осындай ережелер толықтырылсын:

- ерекше құнды жерді белгілеудегі өзгерістерге олар үшін мемлекеттік маңызы бар объектілер орналастыру үшін ғана рұқсат етіледі;
- санитарлық (тау санитарлық) қорғау саласындағы шеңберінде кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар мен табиғи емдік қасиеттері және мемлекеттік мерекелер қорғау сыйыспайтын қызмет үшін жеке тұлғалардың жер иелену және жалға беруді тыйым салады;
- өзендер бойындағы жағалау қорғау белдеулерде, су органдарының айналасында және ол пестицидтер мен тыңайтқыштардың жырты, сақтау және қолдану жер тыйым салынады аралдарында;
- сіз жер мәселеге альтернативті шешімдер мүмкін болмаған көзделген негіздеме және / немесе жалға тұрақты пайдалануға алынған және берілуі кезде орман алқаптарының тастау және жағдайларды қоспағанда өзгеріс мақсатында меншік және жалға беру және олардың, келісім беру туралы шешімдер қабылдау тоқтата керек теміржол желілерін және қоғамдық жолдарды салу, қайта құру және күрделі жөндеу, зираттардың орналасуы, құрылыстарды салу және күтіп ұстау ergeticheskoy инфрақұрылым және ұқсас бұйымдар;
- су шаруашылығы кәсіпорындары мен ұйымдарынан өзге шаруашылық субъектілеріне су қорының жер учаскелерін беру туралы шешім қабылдауды, учаскелерді іріктеу материалдарын үйлестіруді және жер учаскелерін бөлуді, атап айтқанда, мақсатты өзгертуді қоса алғанда, жерді басқару жобаларын үйлестіруді келісуді тоқтату қажет. Алайда, мұндай тізім толық емес[3].

Сондықтан жер учаскелері айтарлықтай дәрежеде айналымда шектелген деген тұжырымға келеміз. Азаматтық айналымдағы жер учаскесін шектеу, негізінен, жер учаскесіне құқықтың белгілі бір түрімен, жер учаскесін мақсатты пайдаланудың белгілі бір түрімен, жер санатынан және сандық (сандық) шектеумен байланысты. Бұл жердің ерекшелігін жылжымайтын мүлік түрі ретінде тағы да атап көрсетеді[5].

Сонымен қатар, жер заңнамасында жер учаскелерін шектеуге және / немесе тыйым салудың негіздері бірыңғай қағидаға сәйкес жүйелендірілмегендіктен, сондай-ақ жердің айналымын реттейтін тиісті заң жоқ, азаматтық айналымдағы жер учаскелерінің қозғалысы көбеюде және жер учаскелерін айналымға шығаруға тыйым салатын негіздердің тізбесі жермен заңсыз (көлеңкелі) мәмілелер[6].

Жер учаскелерінің айналымы (олардың құқықтары) жер учаскесіне құқықты мәмілелердің негізінде, оның ішінде жер аукциондарының нәтижелері бойынша жасалған бір адамнан екінші тұлғаға беру болып табылады.

Құқықтық реттеудің қолданыстағы тәртібіне сәйкес Қазақстандағы барлық жер учаскелері келіссөздер жүргізуде. Сонымен қатар, қолданыстағы ішкі заңнама белгілі бір сипаттамалары бар жер учаскелері айналымда шектелген ерекше жағдайларды реттейді.

Қазіргі уақытта жер нарығын құқықтық реттеу Қазақстан Республикасы Жер кодексінің нормалары мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулыларымен шектеледі[7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Буров, В.А. Научно-практический комментарий к Федеральному закону от 21 декабря 2004 г. № 172-ФЗ «О переводе земель или земельных участков из одной категории в другую» / В.А. Буров. М.: «Юстицинформ». 2011. - 160 с.
2. Варламов, А. А. Земельный кадастр: Учебно-практическое пособие / А. А. Варламов, С. А. Гальченко, С. Н. Захарова и др. – М. : ГУЗ, 2010. – 284 с.
3. Васильев, С.В. Приоритетные аспекты создания единой федеральной системы государственной регистрации прав и государственного кадастрового учета, а также инфраструктуры пространственных данных / С.В. Васильев // Вестник Росреестра. 2009. - № 1. - С. 12.
4. Васильев, С.В. Приоритетные аспекты создания единой федеральной системы государственной регистрации прав и государственного кадастрового учета, а также инфраструктуры пространственных данных / С.В. Васильев // Вестник Росреестра. 2009. - № 1. - С. 12.
5. 1.Гета Р.И., Антоненко Т.В., Сеилгумаров Р.М. Влияния климата на урожайность сельскохозяйственных культур // Материалы VII Республиканской студенческой научно-технической конференции «Творчество молодых – инновационному развитию Казахстана», ВКГТУ, Усть-Каменогорск, 2007.
6. 2.Асангалиев Е.А., Сеилгумаров Р.М. Образование землепользований сельскохозяйственных предприятий // Материалы VIII Республиканской студенческой научно-технической конференции студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых, посвященной 50-летию ВКГТУ им. Д. Серикбаева «Творчество молодых – инновационному развитию Казахстана»: ВКГТУ, Усть-Каменогорск, 2008.
7. 3.Сеилгумаров Р.М. Особенности оценки земель сельскохозяйственного назначения. Международный молодежный научный форум «Ломоносов» XVIII международная конференция студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов», МГУ, Москва, 2011г.

Имангалиев Н.К.,

главный научный сотрудник, к.ю.н., старший советник юстиции,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА РАЗВИТИЕ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА КАЗАХСТАНА

Ключевые слова: климатические условия, нефть, топливно-энергетический комплекс, магистральный нефтегазопровод.

Аннотация: В статье рассмотрено влияние климатических условий на развитие топливно-энергетического комплекса и вопросы разработки единого системного документа, регламентирующего вопросы безопасности нефтегазовых активов в Казахстане.

Түйінді сөздер: климаттық жағдайлар, мұнай, отын-энергетикалық кешен, күреқұбырлы мұнайгазжол.

Аңдатпа: Мақалада отын-энергетикалық кешенді дамытуға климаттық жағдайлардың әсері және Қазақстанда мұнайгаз активтерінің қауіпсіздігін регламенттейтін бірыңғай жүйелі құжатты дайындау мәселелері қарастырылған.

Key words: climatic conditions, oil, fuel and energy complex, main oil and gas pipeline.

Annotation: The article discusses the impact of climatic conditions on the development of the fuel and energy complex and the issues of the development of a unified system document regulating the oil and gas assets safety in Kazakhstan.

На формирование и развитие национальной экономической системы оказывают важное влияние природно-географическая среда и климатические условия.

Казахстан в рейтинге самых холодных стран мира занимает восьмое место. Климат страны отличается резко континентальностью, сезонными амплитудами зимних и летних температур. В северной части - короткое лето и продолжительная суровая зима с сибирскими морозами, на юге - продолжительное жаркое лето с короткой зимой. Согласно одной из наиболее распространенных систем классификации типов климата по Кеппену, среднегодовая температура в Астане составляет - 2,2°C. Соответственно низкие температуры региона способствуют повышенному потреблению энергииⁱ.

По природно-климатическим условиям Россия также относится к холодным странам мира и для производства товара расходует значительные количества энергии. По мнению д.э.н. профессора А.И. Попова, если принять потребляемую энергию в странах с почти идеальным климатом (Таиланд, Малайзия, Иордания) за 1, то для достижения приемлемых условий существования это количество энергии в других странах составит: Мексика – 1,6; Южная Корея и Япония 2-2,5; США – около 5, Россия – почти 8ⁱⁱ.

Природные ресурсы составляют сырьевую базу экономики. В сложных природно-климатических условиях Казахстана рост общественного потребления напрямую зависит от развития топливно-энергетического комплекса страны.

Данная отрасль является стратегически важной для экономики нашей страны, формирует основную долю Национального фонда и обеспечивает пополнение доходной части республиканского бюджета.

«С начала года объем добычи нефти и конденсата составил 29 млн. 900 тысяч тонн, что показывает рост на 6% к аналогичному периоду 2017 года. Добыча нефти по трем крупным проектам составила 17,9 млн. тонн, в том числе на месторождении Кашаган добыча составила 3,8 млн. тонн, на Тенгизе - 9,9 млн. тонн, на Карачаганаке - 4,2 млн. тонн». Объем экспорта нефти составил 24,1 млн. тонн, что по сравнению с аналогичным периодом 2017 года больше на 4,3%.

«Объем переработки нефти составил 5,1 млн. тонн, рост к аналогичному периоду прошлого года на 12%, объем производства нефтепродуктов на трех НПЗ составил 3,6 млн. тонн, что составляет рост на 7% к аналогичному периоду прошлого года»ⁱⁱⁱ.

Для сравнения можно рассмотреть объемы добычи нефти в Республике Башкортостан, которая обладает мощным, одним из крупнейших в РФ, топливно-энергетическим и нефтехимическим

комплексом. В 2016 году по объему нефтедобычи Башкортостан занял 7-е место, а по переработке нефтяного сырья – 1 место в России. Республиканский нефтеперерабатывающий комплекс является крупнейшим в Европе и может перерабатывать 34 и более млн. тонн углеводородного сырья в год. Каждая восьмая тонна российской нефти перерабатывается в Башкортостане и глубина ее переработки достигает 80% при среднероссийском значении около 70%^{iv}.

Вместе с тем природные богатства относятся к категории ограниченных и невозобновляемых ресурсов. Снижение цен на природные ресурсы в свою очередь провоцирует конкуренцию и «торговые войны» между развитыми странами и развивающимися крупными экономиками. Для учета долгосрочных целей и направления развития страны Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2013 года за №1497 утверждена Концепция индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы.

Таблица 1

Достижение целевых индикаторов ГПИИР 2015-2019 по итогам 2017 года*.

Показатель	Прогноз на 2017 год	Фактически на 2017 год
Изменение стоимостного объема экспорта продукции обрабатывающей промышленности к уровню 2015 года	97%	111,0%
Реальный рост производительности труда в обрабатывающей промышленности к уровню 2015 года	105,6%	102,6% ²
Объем инвестиций в основной капитал обрабатывающей промышленности	2 352 млрд. тенге за 2015-2017гг	2 659 млрд. тенге за 2015-2017гг
Снижение энергоемкости в обрабатывающей промышленности к уровню 2014 года	97%	87,5% ³

Источник: КС МНЭ

В настоящее время Министерством по инвестициям и развитию Республики Казахстан разработан проект Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2024 годы, которая включает в себя информационно-аналитические исследования в области развития приоритетных секторов экономики, анализ текущего состояния, глобальных трендов экономического развития страны.

Вместе с тем развитыми странами и развивающимися крупными экономиками мира для восстановления и развития своей промышленности также принимаются аналогичные программные и стратегические документы.

Страна	Программа	Год принятия
Россия	Государственная программа Российской Федерации «Развитие промышленности и повышение её конкурентоспособности»	2014
Беларусь	Программа развития промышленного комплекса Республики Беларусь на период до 2020 года	2012
США	Manufacturing USA, or the National Network for Manufacturing Innovation program	2014
Германия	Action Plan High-tech strategy 2020 (industrie 4.0)	2010, 2013, 2015
Великобритания	Industrial Strategy plan 2030	2017
Япония	Innovation 25	2007
Корея	National Strategy for Sustainable Development (пятилетние программы 2006-2010, 2011-2015, 2016-2020)	2015
Китай	Made in China 2025	2015

* Статистический бюллетень КС МНЭ «Показатели Государственной программы индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 гг.», январь-декабрь 2017 года.

² Данные КС МНЭ «Индексы производительности труда» (форма К-23)

³ Данные КС МНЭ за 2016 год, данные за 2017 год будут опубликованы в октябре 2018 года

Страна	Программа	Год принятия
Малайзия	Eleventh Malaysia Plan 2016-2020, заключительная глава 2020 Vision Plan	2015
Иран	Iran's 20-Year Economic Perspective Five-Year Development Plan (2016–2020)	2015
Кувейт	New Kuwait 2035	2017
Саудовская Аравия	Vision 2030	2016
Оман	Vision Oman 2020, 9th Five-Year Development Plan 2016-2020	2015
ОАЭ	UAE Vision 2021	2010
Катар	Qatar National Vision 2030	2008

Анализ указанных сведений позволяет отметить общие подходы стран к реализации своих индустриальных программ.

Таким образом, приоритетной задачей государственной политики являются рациональное и бережное отношение к природным ресурсам, правовая охрана топливно-энергетического комплекса (ТЭК) от криминального вмешательства, совершенствование организационных, правовых и законодательных мер по противодействию хищениям энергоносителей [1; С. 290].

В соответствии с положениями «Энергетической стратегии России на период до 2030 года» реализация базового инновационного сценария позволит обеспечить уровень социально-экономического развития России и благосостояния ее граждан, характерный для развитых постиндустриальных стран, за счет повышения конкурентоспособности отечественной экономики, структурной диверсификации и роста ее эффективности^v.

Энергетическая безопасность - это состояние защищенности граждан, общества, государства и обслуживающей экономики от угроз надежному топливному и энергетическому обеспечению со стороны факторов внутри и внешнеэкономического, социально-политического и геополитического, техногенного, конъюнктурного и природного происхождения, а также несовершенства ресурсной базы ТЭК и управления энергетикой^{vi}.

Следует отметить, что топливно-энергетический комплекс включает в себя стратегически важные для национальной безопасности объекты, надежная работа которых обеспечивает население электроэнергией и теплом, обеспечивая тем самым деятельность всех сфер жизни человека.

В связи с этим нами поддерживается предложение представителей нефтегазового сектора о необходимости разработки единого системного документа на уровне закона, регламентирующего вопросы безопасности нефтегазовых активов в Казахстане по аналогии с законодательством РФ.

Федеральный Закон РФ «О безопасности объектов топливно-энергетического комплекса» №256-ФЗ от 21.07.2011 года способствовал увеличению эффективности функционирования топливно-энергетического комплекса, повышению показателей всего национального хозяйства, а также снижению вероятности аварийных ситуаций на объектах ТЭК и их разрушительных последствий.

Разработка такого законопроекта в нашей стране также обусловлена необходимостью создания общей системы противодействия терроризму.

В настоящее время в законодательстве Республики Казахстан вопросы обеспечения антитеррористической безопасности ТЭК носят фрагментарный характер в различных нормативно-правовых актах. В частности это:

- Закон РК «Об охранной деятельности»;
- Закон РК «Об использовании атомной энергии»;
- Закон РК «О магистральном трубопроводе»;
- Закон РК «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов»;
- Закон РК «О недрах и недропользовании»;
- Закон РК «О государственном контроле за оборотом отдельных видов оружия»;
- Концепция развития топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан до 2030 года и другие подзаконные и нормативные-правовые акты второго уровня.

Вместе с тем в данном законопроекте можно предусмотреть следующие вопросы:

- категорирование объектов ТЭК;

- паспортизация объектов ТЭК;
- установление требований по обеспечению безопасности объектов ТЭК;
- контроль в области обеспечения безопасности объектов ТЭК;
- введение мер по подготовке специалистов в области обеспечения безопасности объектов ТЭК.

Принятие указанных мер позволит сократить убытки, повысит профилактическую работу, сократит количество правонарушений и пополнит бюджет государства.

По мнению профессора кафедры криминологии Московского университета МВД России Г.А. Аванесова, предупреждение преступности – это «социально-правовой процесс, снижающий, ограничивающий, ликвидирующий явления, порождающие преступность»^{vii}.

Полагаем, что разработка Закона «О безопасности объектов ТЭК» позволит оптимизировать законодательное регулирование вопросов обеспечения безопасности в топливно-энергетическом комплексе Республики Казахстан, создать основу устойчивого и безопасного функционирования объектов ТЭК страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. beautytime.ru/samye-kholodnye-strany-mira.html.
2. См.: Попов А.И. Экономическая теория: Учебник для вузов. 4-е изд. - СПб.: Питер, 2006. С.313.
3. https://forbes.kz/news/2018/05/15/newsid_172615.
4. Егоров Е.Д., Нафикова Г.А. Пути совершенствования борьбы с экономическими преступлениями в топливно-энергетическом комплексе Республики Башкортостан. г. Уфа. Уфимский юридический институт МВД РФ, 2015.
5. Распоряжение Правительства РФ от 13 ноября 2009 г. № 1715-р. Энергетическая стратегия России на период 2030 года. URL: <http://WWW.garant.ru/products/ipo/prime/doc/96681>.
6. Лесных Ю.Г. Паспортизация нефтепродуктового сектора топливно-энергетического комплекса региона как фактор его экономической безопасности (на примере Южного Федерального округа); Региональная экономика: теория и практика. 2007. № 16. С. 36-44.
7. Аванесов Г.А. Криминология - М., 1984. С.338.

Нартай Ажар Нартайқызы,
Құқықтану мамандығының PhD докторанты,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
sarapshy.tk@mail.ru

Битемиров Кайрат Турлыбайұлы,
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор (PhD),
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, Құқықтану кафедрасының
меңгерушісі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
bitemirov_kayrat@mail.ru

Шалхаров Ернар Сайлаубекович,
Құқықтану мамандығының PhD докторы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
yernar_shalkharov@bk.ru

ГЕНОМДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ ДАМУ РӨЛІ

Аннотация. Қарқынды дамып келе жатқан технологиялар ғасыры, қоғам үшін құраушы қажеттіліктерді нақ уақытында айқындайды. Бүгін де, донорлық органдардың ауыстырып отырғызуға жетіспеуі дағдарысын бастан кешіру, құю үшін сәйкес қан тобын іздеу, имплантация мәселелері, қатерлі ісікті жою, қан сарысуының компоненттерін тазарту және басқа да маңызды мәселелер адамзатты осындай шешілмейтін міндеттерді шешуде жаңа шыңдарға жетуге итермелейді. Осындай шешімдердің бірі адам геномын зерттеу бойынша биотехнологиялар болып табылады. Көптеген жануарлар клонын сәтті жаңғырта отырып, адамзат жаһандық мәселелерді шешу қажеттілігіне сәйкес қолдану үшін, тірі адам клонын жаңғырту мүмкіндігін қарастыруда. Аталған мәселе дінтанушылар, этиктер, биологтар, медицина қызметкерлері және халықтың басқа да топтары тарапынан көптеген пікірталастар туындатуда. Құқықтық ұстаным да солардың қатарында. Өйткені, заманауи мемлекетте қабылданған барлық шешімдер нормативтік-құқықтық актілер жүйесінде регламенттелуі және жариялануы тиіс. Қазіргі таңда заң жүзінде екі позиция көрініс тапты. Бірінші позиция геномды заңнамалық деңгейде зерделеуге байланысты барлық компоненттерді егжей-тегжейлі герметизациялау қажеттілігін болжайды. Екінші позиция геномды зерттеу саласындағы заңсыз қызметке байланысты бірқатар санкцияларды болжайды. Бұл мақалада екі ұстаным да қарастырылады.

Түйінді сөздер: геном, экзогендер, генетикалық материал, діңгек жасушалары, ДНҚ, РНҚ, аминокышқылдар, теңгерімсіздік, мутация, эволюция, гендік технологиялар, биотехнология.

Кіріспе ретінде, геномның құқықтық мәртебесін зерттеу тұтастай алғанда тек ғылымды ғана емес, тұтас алғанда құқықтық жүйенің дамуында да зор рөл атқаратыны туралы айтуға болады. Қазіргі уақытта мұндай институт қазіргі заманғы юриспруденция ұстанымынан генетикалық инженерияның жетілмегендігі себебінен жеткілікті дәрежеде жоғары деңгейде зерттелмеген деп болжайды. Осылайша, зерттеудің өзектілігі - елдің азық-түлік секторында генетикалық түрлендірілген қосындыларды дамыту және таратудың динамикасының өсуі, донорлық мақсаттар үшін клондау институтын жетілдіру, медицина онкология институтын жетілдіру жүйесін дамыту, онкологиялық аурулармен, лейкемиямен және басқа да әлеуметтік маңызды аурулармен күресудің мәселелері. Тоғызыншы жылдардың басында халықаралық ғылыми қоғамдастықта әрекет жасалды, оның нәтижесінде адам геномы туралы БҰҰ конвенциясын жазуға және ратификациялауға себеп болды. Қазақстан Республикасында 2014 жылы шығарылған Қылмыстық кодекстің жаңа редакциясында «Адам клондау» жаңа мақаласы енгізіліп, халықаралық ғылыми қауымдастықта айтарлықтай даулы мәселелер туындаған, Қазақстанда клондау мекемесі қаншалықты дамығаны туралы ақпараттандырылды. Осы оқиға БҰҰ саясатына республикалық ұстанымның берілуіне негіз болды. Дегенмен, клондау институтын қазіргі заманғы сот практикасы тұрғысынан зерттеуге дейін, ең алдымен, осы зерттеудің басты мақсаты болып табылатын

геннің өзі болатын базаны анықтау қажет. Неғұрлым кешенді талдау үшін алдымен әдеби деректерге негізделген пікірсайысты қарастыру қажет, оның негізінде осы саладағы зерттеушілердің ұстанымы туралы қорытынды жасауға болады. Сондықтан әдеби талдауды бастаңыз, төмендегілерді белгілей аласыз.

Қазақстан Республикасының мысалында, адам геномының құқықтық институтының дамуын қарастыра болсақ, бірінші кезекте Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын белгілеуге болады, оларға сәйкес әркім өмір сүруге құқылы (1).

Бұл ретте Конституцияда нақты азаматтар деп емес әркімнің өмір сүруге құқығы бар делінгенін, сәйкесінше азаматтар мен адамдарға теңестірілген өзге де субъектілерді қосу үшін перспективада кеңістік қалдырылғанын атап өтуге болады.

Мамандандырылған Денсаулық сақтау заңнамасында жарық көрген нормаларға сәйкес, адамдарды тек жаңа туған нәрестелер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар эмбриондар, сондай-ақ биологиялық материал кезеңінде де қарауды болжайды (2).

Тірі адамды клондауға тиым салатын, генетикалық материалдарды құқықтық тұрғыдан қорғаудың әлемдік саясатын қолдау мақсатында, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің жаңа редакциясында, адамды өндірістік, коммерциялық және де басқа мақсатта клондауға және де генетикалық материалдарды, эмбриондарды Республика аумағынан тысқары шығаруға тиым сала отырып, жауапкершілік белгіленді (3).

Аталмыш жағдай, қазіргі қоғамдық ұстаным негізінде, генетикалық материалды сәтті жаңғырта білген жағдайда, зияткерлік қызметтің нәтижесі ретінде қарастыру ұсынылуда, ол зияткерлік қызмет объектілерінің бірі ретінде Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында белгіленген (4).

Жасанды эмбрионның құқықтары мен бостандықтарын қарау туралы мәселенің этикалық жағы білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі халықаралық съезде талданды, онда негізгі басымдық қазіргі қоғамдағы адам генетикасы институтының даму рөлін қарастыру мәселесіне қойылды (5).

Қазақстан Республикасында жүргізілген геномды құқықтық зерделеуді дамытудың рөліне қатысты теориялық зерттеулер бүгінгі күні Адам геномына жасалатын генетикалық манипуляцияларды реттеуге бағытталған бірінші талпыныс қылмыстық заңнамада заңды түрде қабылданғанын көрсетті, ол алдымен адамның геномын манипуляциялауға бағытталған хаотикалық зерттеулерді шектеуге мүмкіндік беретін санкцияның айрықша артықшылығын түсіндіре отырып, содан кейін нақты тәртіпке жүйелендірмекші (6). Алайда, дәл сол автор екінші ұстанымды да қарастырады, ол ұстанымға сәйкес мемлекет тарапынан тыйым салу әрекеттерін азаматтар үшін прогреске шектеу ретінде бағалауға болады, азаматтардың конституциялық кепілдік берілген құқықтары мен бостандықтары қатарына зияткерлік қызмет еркіндігі жатады (7).

Азаматтың ерік білдіру еркіндігі нәтижесінде, қандай да бір зияткерлік міндеттерді микро мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар макро мемлекеттік деңгейде шеше алатын болса, оның қызметі конституциялық тұрғыдан қорғалып қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттік көтермелеу негізінде, мемлекет тарапынан белгілі бір қаржыландыру көзделеді (8).

Дегенмен, қазіргі таңда пікірталас өзегі ретінде келесі сұрақ тұр: «Бүгінгі күні трансплантология, иммунология, онкология және басқа салаларда шешімін таппаған мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін, адам геномын генетикалық зерттеуді дамыту қажет пе, жоқ әлде дінтану мен этика тұрғысынан дәстүрлі көзқарасқа айнымастай берік болуымыз керек пе? (9). Аталмыш жағдай өзекті болып табылады, өйткені кейбір болжамдар бойынша дүниеге келген клон адамға толық ұқсай тұра, патенттелген технологияның және жалпы патент иеленушінің меншігі болып табылады, сәйкесінше, бұл құлдыққа алып келуі мүмкін. Ол адамзатты құлиеленуші қоғамға қайта әкеле отырып, қоғамның даму барысына теріс әсер етеді (10).

Ресейде геномды құқықтық зерттеудің рөліне қатысты іргелі сұрақтарды қарастыру нәтижесінде мүлдем басқа ұстанымға тоқтағанын байқауға болады, ол ұстаным бойынша генетикалық материал меншік объектісі болып табылмайды, өйткені бұл денсаулық компоненті, бұл бедеулікті денсаулық элементі ретінде қарауды дәлелдейді (11).

Дегенмен, репродуктивті технологиялардың дамуымен адамзат бүгінгі күні жасушаларды сақтауды, тұрақтандыруды және тіпті жаңғыртуды үйренді, және де олар еркін сауда айналымында бар екенін айта кету керек, бұл өз кезегінде генетикалық материалды меншік объектісі ретінде қарау мүмкіндігін дәлелдейді (12).

Сәйкесінше, этикалық сұрақ, пайда болған клонға құқық пен еркіндік беру мүмкіндігінде емес, адамның өз жасушаларын ашық нарықта саудалауы қаншалықты дұрыс екендігінде (13). Дегенмен де, қазіргі күннің өзінде адамның ағзасы мен тіндерінің ашық айналымда бар екенін, адамның шаштары сатылатынын мысалға ала отырып, атап кетуге болады (14). Демек, тегіне, мазмұнына және нысанына байланысты генетикалық материалдың объектілерін жіктеу бірыңғай ортақ шешімге әкелуі мүмкін (15) Американдық зерттеулер жұмыс істеп тұрған объектілер жүйесінде адамның генетикалық материалын қарау мәселелеріне қатысты ұстанымды басқаша айқындады.

Аталмыш жағдай бойынша, егер де ресей заңнамасына сәйкес, адамның генетикалық материалын адам денсаулығының құраушысы ретінде қарастыратын болса, америкалық заңнама бойынша, адам геномын мемлекет проблематикасына сәйкес басқаша объект ретінде қарастыру мүмкіндігін жоққа шығармайды (16).

Яғни, гендік инженерия саласындағы қазіргі проблема және прогрессивті даму үстіндегі алдыңғы қатарлы зерттеулер кезінде американдық заңнама ұлттық зерттеулерді көтермелеудің белгілі бір деңгейін жасау үшін, адам геномын зияткерлік меншік нәтижесі ретінде, сондай-ақ әлемдік нарықтарда генетикалық материалдың өнеркәсіптік айналымы үшін меншік нысаны ретінде де қарау мүмкіндігін жоққа шығармайды (17).

Бұл ретте Құрама Штаттар мен Батыс Еуропаның әлемдік құқықтық кеңістігінде экстракорпоралдық ұрықтандыру саласында нақты адам индивидуумдарының генетикалық материалына меншік құқығына қатысты дауларға қатысты прецеденттер болғанын атап өту қажет (18).

Бұл адам геномының құқық объектісі ретінде заңды жіктелу проблематикасын көрсетеді (19). Бұл адам геномының және оның құрамдас бөліктерінің құқықтық мәртебесін дәл қазір сипаттаудың қажеттілігін тудырады (20).

Сондықтан, әдеби деректерге негізделген өзіміздің жеке талдауымызға сәйкес қазіргі заманғы заңнамадағы геномның тұжырымдамасы адамның клондау сияқты ғылымның шынайылығына сәйкес келмейтін кейбір ережелерді енгізудің дәлелі болып табылмайды, сонымен қатар, көптеген мәселелерді шешпейтін көптеген мәселелерді шешуде жүйеде маңызды тұтқыш болып табылады. тек тамақ өнеркәсібі, фармацевтика өнеркәсібі, трансплантациялау қызметі, сонымен қатар макро деңгейде елдің демографиялық капиталы. Бұл мақалада шолу сипаты қарастырылған, бірақ оның негізі құқықтық геномикаға қатысты нақты прецеденттердің мысалында осы мәселені қарастыру туралы келесі шешім шығарады.

Қорыта келе, гендік инженерияның бақылаусыз дамуы адамның геномына қатысты азаматтардың тіршілік әрекетінің барлық салаларын дамыту үшін қолайсыз фактор болып табылатынын, олармен азамат кәсібі өмірде, тұрмыста және жеке өмірде өзара іс-қимыл жасайды. Демек, генетикалық материалдан бастап, гендік инженерия элементтерінің генетикалық әзірлемелері мен жұмыс істеу модельдері нормативтік деңгейде қатаң бекітілген болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Конституция Республики Казахстан, статья 115.
2. КРК «о здоровье народа и системе здравоохранения», статья 1, часть 1, подчасть 57-2.
3. Уголовный Кодекс Республики Казахстан, статья 129, часть 1.
4. Гражданский Кодекс Республики Казахстан, статья 961, часть 1.
5. Всеобщая декларация о геноме человека и правах человека, принятая 11 ноября 1997 года Генеральной конференцией Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, Статья 12, часть а.
6. Shalkharov Y.S. Gene canning of a person in the system of criminal law. Short communication. Austria Science халықаралық ғылыми-инновациялық журнал ISSN: 9123-3252., Volume 4(10)2018., Қыркүйек 2018
7. Shalkharov Y.S. Legal status of gender engineering objectives. Short communication. In press in Germany. Austria Science халықаралық ғылыми-инновациялық журнал ISSN: 9123-3252., Volume 4(10)2018., Қыркүйек 2018
8. Shalkharov Y.S. Descriptions of the rights in the field of general engineering. Short communication. In press in Germany. Austria Science халықаралық ғылыми-инновациялық журнал ISSN: 9123-3252., Volume 4(10)2018., Қыркүйек 2018
9. Shalkharov Y.S. DNA dactoscopy on gene: legal issues. Short communication. Austria Science

- халықаралық ғылыми-инновациялық журнал ISSN: 9123-3252., Volume 4(10)2018., Қыркүйек 2018.
10. Shalkharov Y.S. World experience DNA legal status analysis. Short communication. Austria Science халықаралық ғылыми-инновациялық журнал ISSN: 9123-3252., Volume 4(10)2018., Қыркүйек 2018.
11. Никитина, Анастасия Евгеньевна. Правовое регулирование биомедицинских технологий :Теоретико-правовой аспект. Диссертация защищенная в 2002 году в Санкт-Петербурге. Код ВАК 12.00.01, 283 стр
12. Исаева Э.Л., Баташева М.А., Этико-правовые аспекты вмешательства в геном человека., Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации», ISSN 2223-4888.,
13. Поликарпова В. А. Генная инженерия и права человека // Известия ЮФУ. Технические науки. 2005.
14. Лаговский В. Появятся ли «отредактированные» люди? // Комсомольская правда. 3 февраля 2016 года. [Электронный ресурс] URL: <http://www.kazan.kp.ru/daily/26488/3357863/> (дата обращения 23.11.2016).
15. Красовский В.С., Ермолаев Д.О., Ермолаева Ю.Н. Биомедицинский эксперимент с участием человека: российский взгляд на проблему // Научный альманах. 2015. №11 – 4(13).
16. Christoforos Nikolaou., Research article., Menzerath–Altmann *law* in mammalian exons reflects the dynamics of *gene* structure evolution., Computational Biology and Chemistry, Volume 53, Part A, December 2014, Pages 134-143
17. J. C. Nacher, T. Ochiai., Short communication., Power-*law* distribution of *gene* expression fluctuations., Physics Letters A, Volume 372, Issue 40, 29 September 2008, Pages 6202-6206
18. J. C. Nacher, T. Akutsu., Short communication., Sensitivity of the power-*law* exponent in *gene* expression distribution to mRNA decay rate., Physics Letters A, Volume 360, Issue 1, 18 December 2006, Pages 174-178
19. Timothy Hughes, David A. Liberles., Research article., The power-*law* distribution of *gene* family size is driven by the pseudogenisation rate's heterogeneity between *gene* families., *Gene*, Volume 414, Issues 1–2, 15 May 2008, Pages 85-94
20. Jackie Cook., Book chapter., 7: *Genes* in Families., Emery and Rimoin's Principles and Practice of Medical Genetics and Genomics (Seventh Edition), 2019, Pages 201-225

Нартай Ажар Нартайкызы,
PhD докторант кафедры Юриспруденция факультета
Социальных Наук Международного Казахско-
Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
sarapshy.tk@mail.ru

Шалхаров Ернар Сайлаубекович,
PhD доктор кафедры Юриспруденция факультета
Социальных Наук, заместитель декана по науке
и инновациям факультета социальных наук Международного
Казахско-Турецкого Университета Имени Х.А.Ясави
yernar_shalkharov@bk.ru

Битемиров Кайрат Турлыбаевич,
К.ю.н., ассоциированный профессор, (PhD),
Заведующий кафедрой Юриспруденция факультета
Социальных Наук Международного Казахско-
Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
bitemirov_kayrat@mail.ru

МЕСТО АКТОВ ОТНОСИТЕЛЬНО ГЕННОЙ ИНЖЕНЕРИИ В СИСТЕМЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ (НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)

***Аннотация.** Являясь правовым государством, Республика Казахстан обязывается в первую очередь рассматривать все функционирующие сегменты с позиции правового анализа. Генная инженерия так же не является исключением. Обозначив позицию казахстанского законодательства относительно понятие генетического материала человека, является не менее важным обозначить и степень маневренности, коэффициент эластичности рассмотрения генома человека в системе нормативно-правовых актов. Рассмотрение такового в гражданском законодательстве является невозможным в силу не разработанности положений. Тем не менее в уголовном законодательстве имеется два разграничения «человек и гражданин» и «обладатель и донор», которые следует рассмотреть в совокупности при отношении к генетическому материалу человека в контексте рассмотрения тканей человека. Настоящее было взято за основу в силу нерегламентированности понятия генетического материала в системе действующего законодательства, отдавая предпочтение органам и тканям.*

***Ключевые слова:** генетический материал человека, биологические образцы, сыворотки, ткани человека, клетки человека, межклеточное вещество, биомедицинское право, биомедицинская криминология, генетическая криминалистика.*

Введением к настоящей статье является необходимость нормативно-правовой базы Республики Казахстан относительно определенной профориентации вектора генетических исследований в целом. То есть на сегодняшний день настоящее не сильно развито в связи с отсутствием потребности в силу недостаточной развитости генной инженерии в целом. Однако на сегодняшний день Республика Казахстан делает существенные шаги прогресса в развитии микрохирургии, молекулярных операций, генной инженерии, что порождает необходимость совершенствования нормативной базы относительно генома в целом. Для этого необходимо определить место нормативно-правовых актов относительно генной инженерии. Так, можно обозначить, что в силу отсутствия в нормативно-правовом пространстве Республики Казахстан данных элементов относительно генной инженерии это подчеркивает несомненную новизну изучения такового с позиции современной юриспруденции, так как Республика Казахстан является прежде всего правовым государством. Разрешая такового рода задачу следует отметить, что в правовом пространстве все же существует определенная динамика регулирования такового через акты исполнительных органов. Тем не менее, рассматривая юридическую силу таковых актов следует отметить недостаточность правовой базы относительно генома в целом. Настоящее подтверждает не только новизну, но и практическую значимость исследований, которое порождает

теоретическую значимость настоящего исследования, что прямо соответствует цели исследования обозначить место нормативно-правовых актов относительно генома в целом. Обозначая реалии такового так же следует отметить и возможность Республики Казахстан сделать такового рода прорыв в современной юриспруденции, который будет замечен не только на национальном уровне, но и международном уровне в соответствии с политикой организации объединенных наций относительно регулирования геномных исследований через конвенцию о геноме человека. Таковым, можно обозначить, что изучение места нормативно-правовых актов относительно генетических исследований и генной инженерии в целом является особенно значимым для Республики Казахстан не только на национальном уровне, но и на международном. Для этого следует в первую очередь рассмотреть литературный анализ, для того, чтобы проанализировать опыт аналогичных исследований в данной области.

В соответствие с Конституцией Республики Казахстан, мотивы происхождения не являются основанием для дискриминации кого-либо (1). Следовательно, на законодательном уровне неправильно разделять понятие человека и гражданина с позиции притеснения генетических прав на биологический материал. Так у в уголовном законодательстве имеется нормативный элемент относительно принуждению к изъятию или незаконному изъятию органов и тканей человека, в котором таковое наказывается и предполагает уголовную ответственность, не разделяя при этом потерпевшим понятиями гражданина и человека (2). Настоящее показывает, что и уголовное законодательство не разделяет человека на граждан. Указанное уголовное законодательство так же предполагает и нормативный элемент выделенный как «торговля людьми», что так же предполагает меры уголовной ответственности в случаях торговли людьми для субъектов, торгующих таковыми, также не предполагая разделения на человека и гражданина (3). Иной нормативно правовой элемент уголовного законодательства так же регламентирует определенную степень уголовной ответственности в случаях нарушения равноправия человека и гражданина прямым или косвенным образом, где понятие «по мотивам происхождения» стоит на первом месте (4). Данное так же трактует о неважности появления человека на свет естественным путем или искусственным, отдавая предпочтение его человеческой сущности, при которой ему в принципе даже не обязательно быть гражданином, о чем свидетельствует нормативное акцентирование, в котором именно понятие «гражданин» указано в скобках, а не наоборот. При этом основной акцент так же делается на органах и тканях человека. В законодательстве Республики Казахстан «о здоровье населения и системе здравоохранения» ткань человека была обозначена в качестве совокупности клеток и межклеточного вещества, которые имеют одинаковое строение, функции и происхождение (5).

Казахстанские исследования в данном направлении углубились при обозначении правового статуса тканей в системе нормативно правовых элементов, в котором было обозначено, что ткани человека, являясь неотъемлемым компонентом предполагают и тщательную детальную идентификацию каждой клетки и вещества в составе ее компонентов (6). При этом, детализируя настоящее до уровня клетки, было определено, что клетка так же имеет определенный правовой статус юридического объекта при ее незаконном использовании или неправомерном изъятии без согласия самого обладателя (7). Акцентируя при этом на понятии «обладатель клеток и межклеточного вещества» была предложена аналогия с понятием «донор клеток и межклеточного вещества», при котором был поставлен вопрос одним и тем же лицом ли является обладатель и донор (8). Логически перебирая нормативные положения в данном логически был предположен уровень манипуляций, где при добровольном изъятии «обладатель клеток и межклеточного вещества» может быть классифицирован как донор, а в случае противовольного или незаконного изъятия остается обладателем (9). Таким образом, было выяснено, что если споры о идентификации обладателя и донора имеют место в системе нормативно-правовых актов в качестве субъектов, то и объекты должны быть идентифицированы детально, которым являются ткани человека со всеми ее составляющими (10).

Российское законодательство свои передовых технологии в области генной инженерии иначе обозначает при помощи совершенно нового направления юриспруденции, медицины, биологии, генетики и биотехнологии и в целом – биомедицинского права (11). В соответствие с данным направлением львиная доля правовых обозначений, составляющих генома человека, за невозможностью исследования такового в нормативном русле была идентифицирована в направлении российской биокриминалогии, где допуская следственный эксперимент разыгрывались альтернативные криминалистические сценарии (12). Проведя тщательный анализ, данное направление биомедицинского права было

сравнено с направлением криминалистики за рубежом, которое по аналогии нашло ряд precedents, которые помогли обозначить составляющие тканей человека в системе нормативно-правовых актов (13). Так, настоящее позволило идентифицировать и возможность в Российской Федерации граждан, при необходимости и соответствующем волеизъявлении рассматривать клетки в качестве части себя и оперировать ими при помощи специализированного договорного производства (14). Следовательно, являясь донором, настоящее предполагает предоставление клеток добровольно, в качестве объекта оборота, а также воровство при недобровольном изъятии (15).

Американские исследования иначе отнеслись к вопросу рассмотрения актов в области генной инженерии в системе правового регулирования, обозначая кейсы в системе прецедентального производства континентальной системы американского законодательства, при котором объекты генной инженерии так же не являются исключением (16). Так в силу появления необходимости и при достаточном основании ранее проведенных precedents клетки человека могут даже быть рассмотрены и в определенной форме собственности, которая может стать объектом коммерциализации и рассматриваться соответственно в системе действующего законодательства (17). Следовательно, порождая прецедент права в области генной инженерии правовые критерии манипуляции могут быть в достаточной мере эластичными в области профессионального оперирования (18). Данный фактор является достаточно позитивным для развития генной инженерии в этом правовом пространстве государственной территориальной единицы так как исключает бюрократический фактор в качестве препятствия (19). Тем не менее этическая стороны генной инженерии является достаточным основанием, обосновывать правовую позицию в области манипуляций в генной инженерии (20).

Подводя итоги литературного анализа, основанного на опыте аналогичных исследований настоящего следует отметить, что элементы регулирования системы операций, связанных с маневрами на геноме в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан, все же имеются в наличии, при помощи которых возможно осуществлять регулирование. Однако, таковое необходимо централизовать в единый нормативно-правовой акт. Таким образом, возможно прогнозировать, что издание отдельного узконаправленного специализированного нормативно-правового акта относительно генной инженерии и статусе генома в котором статус каждого элемента необходимо охарактеризовать до мельчайших подробностей детализируя от эмбриона, генетического материала и межклеточного вещества.

Таким образом, в качестве заключения можно обозначить, что в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан не предусмотрено положение относительно рассмотрения генетического материала в целом, что предполагает необходимость его рассмотрения в системе правового регулирования операций, связанных с маневрами над геномом детализируя ее до клетки и межклеточного вещества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Республики Казахстан., статья 14, часть 1.
2. Уголовный Кодекс РК., статья 116, часть 1.
3. Уголовный Кодекс РК., статья 128, часть 1.
4. Уголовный Кодекс РК., статья 145, часть 1.
5. КРК «о здоровье народа и системе здравоохранения», статья 1, часть 1, подчасть 107-1.
6. Shalkharov Y.S., Понятие и правовой статус тканей человека в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан.
7. Shalkharov Y.S., Понятие и правовой статус клеток и межклеточного вещества человека в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан.
8. Shalkharov Y.S., Донор и обладатель клеток и межклеточного вещества в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан.
9. Shalkharov Y.S., Юридические аспекты приравнивания обладателя клеток и межклеточного вещества к донорам таковых.
10. Shalkharov Y.S., Уровень правового обозначения ткани человека, включая все ее составляющие в системе нормативно-правовых актов Республики Казахстан.
11. Г.Б.Романовский, Н.Н.Тарусина, А.А.Мохов и др. Биомедицинское право в России и за рубежом : монография / . -Науч. изд. - М. : Проспект, 2015. - 368 с.
12. Георгий Романовский., учебник., занимательная биокриминалогия., ISBN: 978-5-392-27434-5., страниц 200.
13. Мохов А, Тарусина М., учебник. Биомедицинское право в России и зарубежом., ISBN: 9785392178650., 2015 год., страниц 368.

14. Захаров И.А. Рожать нельзя клонировать // Наука и жизнь. 2002. N 9. С. 34-39.
15. Гоголевский А., Здановский В. Клонирование // Проблемы репродукции. 1998. N3. С. 11.
16. Collins F.S., Jegalian K.G. Deciphering the Code of Life. Scientific American. 1999. December. P. 50.
17. Venter I.C., Adams M.D., Myers E.W., Li P.W., Mural Pr.I., Sutton G.G., Smith H.O., Jandell M., Rvans C.A., Holt Pr.A. The sequence of the human genome. Science. 2001. №291. P.1304-1351.
18. Baltimore D. Our genome unveiled. Nature. 2001. № 409. P. 814—816.
19. Wolfsberg T.G., Mcintyre I., Schuler G.D. Guide to the draft human genome. Nature. 2001. № 409. P. 824—826.
20. Snel V., Bork P., Huynen M., Genome evolution: gene fusion versus gene fission. Trends in Genetics. 2000. V.16. P.9-11.

Сейтова А.Н.,
м.ю.н., юрист ТОО «Дентонс Казахстан»
Патентный поверенный РК № 133
Адрес электронной почты: aliya-s@mail.ru

К ВОПРОСУ О ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТОВАРНОГО ЗНАКА В ИЗМЕНЕННОМ ВИДЕ

***Түйін.** Бұл мақалада тіркелген тауар белгілерін пайдалану, атап айтқанда, белгіні өзгертілген түрде пайдалану мүмкіндігі талқыланды. Мақала авторы тауар белгілерін пайдалану туралы заңдағы новеллаларды талдайды, сондай-ақ Германия, Ресей, АҚШ және Украинада қолданыстағы ұқсас нормаларды салыстырады. Зерттеудің нәтижесі бойынша, автор қолданыстағы заңнамаға сәйкес тіркелген тауар белгісін өзгертілген түрде пайдалануға болады деп қорытындыға келеді, сонымен бірге үшінші тұлғалардың айрықша құқықтарын бұзу болмайды.*

***Резюме.** В данной статье рассматриваются вопросы использования зарегистрированных товарных знаков, а именно, возможность использования знака в измененном виде. Автор статьи анализирует новеллы в законодательстве Казахстана, а также проводит сравнение аналогичных норм, действующих в Германии, России, США и Украине. В результате исследования автор приходит к выводу, что по действующему законодательству Казахстана возможно использование зарегистрированного товарного знака в изменённом виде при условии, что такое использование не нарушает исключительные права третьих лиц.*

***Summary.** This article considers the use of registered trademarks, namely, the possibility of using the mark in a modified form. The author of the article analyzes novels in the legislation of Kazakhstan, and also compares similar provisions in force in Germany, Russia, the United States and Ukraine. As a result of the research, the author comes to the conclusion that under the current legislation of Kazakhstan it is possible to use the registered trademark in a modified form, provided that such a use does not violate the exclusive rights of third parties.*

Президентом РК 20 июня 2018 г. подписан Закон РК № 161-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности» (далее – «**Закон**») [1]. Закон введен в действие с 3 июля 2018 г. и, в частности, вносит изменения в регулирование товарных знаков в Казахстане. В настоящей статье описаны существенные изменения, которые влияют на процедуру охраны и защиты прав на товарные знаки, и связаны с использованием зарегистрированных товарных знаков в РК.

В частности, в Закон РК от 26 июля 1999 г. № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» (далее – «**Закон о товарных знаках**») [2], а именно, в п. 1ст. 19 были внесены следующие дополнения (выделено автором): ***«запрещаются ограничение использования товарного знака наряду с другим товарным знаком, использование товарного знака в измененном виде, в том числе в другом шрифте, другом цветовом исполнении, другой форме, или использование таким способом, который может причинить ущерб способности товарного знака отличать товары (услуги) одних физических или юридических лиц от однородных товаров (услуг) других физических или юридических лиц».***

Отметим, что до внесения указанного выше дополнения в Закон о товарных знаках, законодательством была установлена лишь обязанность владельца товарного знака использовать товарный знак. При этом в ранее действовавшем законодательстве не было положений, регулирующих вопрос использования товарного знака в изменённом виде. К примеру, может ли владелец словесного товарного знака, выполненного в черно-белом цвете в обычном шрифте, использовать его на практике в стилизованном шрифте в красно-белом цветовом решении.

Казахстанский ученый Каудыров Т.Е. в 2001 г. предлагал дополнить Закон о товарных знаках нормой, обязывающей владельца *«использовать принадлежащий ему знак в том виде, в каком он зарегистрирован, без искажений»* [3; 332]. При этом, ученый ссылаясь на опыт стран латинской Америки: в Чили использование товарного знака точно в том виде, в котором он зарегистрирован, является обязательным условием предоставления правовой охраны, а в Мексике искажение товарного знака при обозначении им товаров является основанием для аннулирования регистрации [4; 43].

В связи с формулировкой принятого дополнения в Закон о товарных знаках на практике возник вопрос толкования процитированной новеллы. Так, первый вариант толкования сводится к тому, что

данное положение является запретом на использование товарного знака в измененном виде. Первая часть новеллы читается следующим образом (зачеркнуто автором): *«запрещаются ~~ограничение использования товарного знака наряду с другим товарным знаком~~, использование товарного знака в измененном виде, в том числе в другом шрифте, другом цветовом исполнении, другой форме...»*.

Второй вариант толкования сводится к тому, что новое положение является запретом **на ограничение** использования товарного знака в измененном виде (зачеркнуто, выделено и исправлено автором): *«запрещаются ~~ограничение использования товарного знака наряду с другим товарным знаком~~, использования(е) товарного знака в измененном виде, в том числе в другом шрифте, другом цветовом исполнении, другой форме...»*.

Данный спор о толковании процитированного положения имеет важное значение в правоприменительной практике, так как владельцы товарных знаков, на самом деле, могут регистрировать словесные знаки в черно-белом цветовом решении, например, «NESTLE», но на практике использовать знак в другом шрифте и цвете, например - . И для владельца товарного знака здесь существенно понимать, является ли такое использование дозволенным и будет ли оно восприниматься в качестве использования товарного знака, так как существует риск аннулирования регистрации на основании неиспользования.

Для анализа данного вопроса мы изучили казахстанское законодательство, в том числе, международные конвенции, а также в целях сравнительного правоведения – нормы действующего законодательства таких стран, как Германия, США, Россия, Украина.

Так, согласно казахстанскому законодательству, частью которого являются и ратифицированные Республикой Казахстан международные конвенции, устанавливает следующее.

В ст. 5 С. (2) Парижской Конвенции по охране промышленной собственности [5] устанавливается, что *«применение товарного знака его владельцем в такой форме, которая отличается от зарегистрированной в какой-либо из стран Союза лишь отдельными элементами, не изменяющими отличительного характера знака, не влечет за собой признания недействительности регистрации и не ограничивает охрану, предоставленную знаку»*.

Несмотря на то, что буквальное толкование процитированной статьи международной конвенции дает нам четкое понимание возможности использования товарного знака с некоторыми незначительными изменениями, обратимся к постатейному комментарию, который исчерпывающе подтверждает установленное международным актом.

В комментарии к данной статье Боденхаузен Г. указывает следующее: *«Цель этого положения — разрешить существование незначительных различий между формой, в которой знак зарегистрирован, и формой, в которой он применяется, например, в случае приспособления некоторых элементов знака, их перевода на другой язык для использования... Отличия в форме не должны изменять характерные черты знака... Упомянутые различия в форме не сужают также уровня защиты знака. Это не только означает, что знак в той форме, в которой он зарегистрирован, не может считаться неиспользованным в смысле статьи 5С. — (1), но, кроме того, исходя из возможности подделки знаков третьими лицами, знак должен считаться используемым в своей первоначальной форме»* [6; 94].

Таким образом, международные нормы устанавливают, что товарный знак может использоваться владельцем или с его разрешения третьими лицами в изменённом виде.

Следует также отметить, что в п. 1 ст. 1025 ГК РК [7] в связи с принятием Закона от 20 июня 2018 г. появилось следующее положение: *«не допускаются ограничения прав владельцев на использование товарного знака требованиями, которые могут нанести ущерб различительной способности товарного знака»*.

Буквальное толкование процитированных норм международного и казахстанского законодательства позволяет сделать вывод, что товарные знаки могут использоваться в изменённом виде, если такое использование не изменяет отличительного характера знака. Одновременно, отмечаем, что Конституция РК от 30 августа 1995 г. в п. 3 ст. 4 [8], Закон о правовых актах в п. 2 ст. 6 [9] устанавливает приоритет международных договоров, ратифицированных Республикой, перед ее законами. Более того, согласно п. 2 ст. 10 Закона о правовых актах законы РК стоят в иерархии после кодексов. В связи с вышеизложенным, положения ст. 5 С. (2) Парижской Конвенции по охране промышленной собственности и п. 1 ст. 1025 ГК РК имеют приоритет перед п. 1 ст. 19 Закона о товарных знаках, который является предметом анализа настоящей статьи.

В целях сравнительного правоведения, обратимся к законодательству других стран мира. Так, в параграфе 26 (3) действующего Закона ФРГ «О защите товарных знаков и других обозначений» (далее – «**Закон ФРГ**») [10] установлено (перевод на русский автора): *«Использование товарного знака в виде, который отличается от регистрации, также считается использованием зарегистрированного товарного знака в той мере, в какой отличия не изменяют различительной способности товарного знака»*.

В США ныне действующий федеральный закон - The Lanham Act от 5 июля 1946 г. регулирует отношения по товарным знакам [11]. Так, в данном законе устанавливается, что использование знака в торговле означает, в том числе, когда знак помещается любым способом на товары [12].

Статья 1486.2 ГК РФ (часть четвертая) устанавливает, что *«использованием товарного знака признается, в том числе, использование товарного знака с изменением его отдельных элементов, не меняющим существа товарного знака и не ограничивающим охрану, предоставленную товарному знаку»* [13]. В комментарии к указанной норме указывается, что *«По общему правилу товарный знак должен использоваться в том его виде, в каком он зарегистрирован. Однако иногда при практическом применении знака происходит отклонение от зарегистрированного образца, когда, например, его отдельные элементы видоизменяются или не используются. Пункт п. 2 коммент. ст., вслед за п «С» ст. 5 Парижской конвенции, допускает такую возможность, если такое изменение не меняет существа товарного знака, т.е. не влияет на различительную способность знака»* [14; 750].

Пункт 4 ст. 16 Закона Украины «Об охране прав на знаки для товаров и услуг» гласит: *Знак признается использованным, если он использован в форме зарегистрированного знака, а также в форме, которая отличается от зарегистрированного знака лишь отдельными элементами, если это не меняет в целом отличительности знака»* [15].

Таким образом, сравнив нормы законов разных стран, мы приходим к выводу, что в мире на данный момент установлены случаи, когда на законодательном уровне дозволено использовать зарегистрированный товарный знак в изменённом виде. При этом изменения в товарном знаке должны быть несущественными, незначительными.

Основываясь на вышеизложенном анализе, мы приходим к выводу, что зарегистрированный товарный знак может использоваться в измененном виде, и в Казахстане запрещается ограничение использования товарного знака в измененном виде, в том числе в другом шрифте, другом цветовом исполнении, другой форме. При этом, следует помнить, что использование товарного знака в измененном виде не должно нарушать исключительные права других лиц.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Казахстан от 20 июня 2018 г. № 161-VI «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования законодательства в сфере интеллектуальной собственности» // ИС Параграф;
2. Закон Республики Казахстан от 26 июля 1999 г. № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» // ИС Параграф;
3. КAUDЫРОВ Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности: Монография. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 448 с.;
4. НЕФЕДОВА Л.Д. Товарные знаки и их роль в управлении качеством продукции. Обзорная информация. – М.: ВНИИПИ, 1982. – 60 с.;
5. Парижская Конвенция по охране промышленной собственности от 20 марта 1883 г. На Республику Казахстан действие данной Конвенции распространяется с 16 февраля 1993 г. в соответствии со специальной декларацией Премьер-министра Республики Казахстан, направленной в ВОИС // ИС Параграф;
6. БОДЕНХАУЗЕН Г. Парижская конвенция по охране промышленной собственности: Комментарий / Г. Боденхаузен; Перевод с французского Тумановой Н.Л.; Под редакцией проф. Богуславского М.М.; Вступительная статья Питовранова Е.П. – М.: Издательство «Прогресс», 1977. – 306 с.;
7. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 г. № 409-І (Особенная часть) // ИС Параграф;
8. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г.) // ИС Параграф;
9. Закон Республики Казахстан от 6 апреля 2016 г. № 480-V «О правовых актах» // ИС Параграф;

10. Gesetz über den Schutz von Marken und sonstigen Kennzeichen (Markengesetz - MarkenG), v. 25.10.1994 (BGBI. I S. 3082) // <https://www.juris.de/>;
11. Roger W. Dyer Jr. Monetary Damages under the Lanham Act: Eighth Circuit Holds Actual Confusion is Not a Prerequisite // *Missouri Law Review*. - 2012. – Volume 77. - P. 267-282;
12. U. S. Trademark Law Federal Statutes. TITLE X, § 45 (15 U.S.C. § 1127) // https://www.uspto.gov/sites/default/files/trademarks/law/Trademark_Statutes.pdf;
13. Гражданский кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2006 г. N 230-ФЗ Часть четвертая // ИС Консультант Плюс;
14. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть четвертая: учебно-практический комментарий / под. Ред. А.П. Сергеева. – Москва: Проспект, 2016. – 912 с.;
15. Закон Украины № 3689-ХІІ от 15 декабря 1993 г. «Об охране прав на знаки для товаров и услуг» // <http://www.wipo.int/wipolex/ru/profile.jsp?code=UA>.

Тлеулесова Б.Т.,
з.ғ.магистрі, оқытушы «Құқықтану» кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ, E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ МЕНШІКТІК ТЕҢДІГІНІҢ МОЙЫНДАЛУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Қазақстан Республикасында жердің мемлекеттік және жеке меншіктік теңдігінің мойындалуын қамтамасыз ету теориялық мәселелерін қарастырылған, конституциялық құқық пен басқа салалардың үйлесімді өзара іс-қимылын бұрынғы сөзсіз басымдықпен қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының Конституциясының негізгі ережелерін мүлікті құруға қатысты маңызды құқықтық зерттеудің мазмұнын ашқан.

Резюме: Рассмотрены теоретические вопросы обеспечения признания равенства государственной и частной собственности на землю в Республике Казахстан, раскрыты основные положения Конституции Республики Казахстан содержание важного правового исследования относительно создания имущества для обеспечения прежнего безусловного приоритета гармоничного взаимодействия конституционного права и других отраслей.

Summary: The theoretical issues of ensuring the equality of state and private ownership of land in the Republic of Kazakhstan are considered, the main provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan are revealed the content of an important legal study on the creation of property to ensure the former unconditional priority of the harmonious interaction of constitutional law and other industries.

Қазақстан мемлекетінің құрылған жылдары, конституциялық теорияның негізіне қаланған мәселелерінің бірі, конституциялық қағида адам, оның өмірі, құқығы және бостандығы болып табылады [1, 56.]. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қоғамның идеялық нығайтылуы – Қазақстанның даму шарты» жұмысында: «Біз құрып отырған қоғамның ең жоғарғы құндылығы адам болып табылады және қайтадан жаңарту жұмыстар оның атына және игілігіне басталып отыр» деген [2, 56.]. Сонымен қатар, адамның қоғамдағы орны, оның құқықтары мен бостандығын қорғау аса жетілмеген.

Бұрынғы социалистік құрылыстың жұғындыларымен және жаңа, тәуелсіз Қазақстан Республикасының ұзақ уақыт басынан кешірген өтпелі кезеңімен шарттанған заңнамада, құқықты қолдану тәжірибесінде құқықтық бедерсіздік, азаматтардың мемлекеттік билік органдарына сенімсіздігі, сот көмегінің қол-жетімді болмауы сияқты кемшіліктер бар. Құқықтық мемлекетті қалыптастыру және адам құқығын құрметтеу – өте қиын мақсат және бұл мәселені, тек қана, бүкіл қоғамның ондаған жылдар бойынша күш салуы нәтижесінде шешуге болады. Адам құқықтарын қамтамасыз ету, мемлекеттің мүддесі үшін, адам және азаматтың құқықтарын және заңды мүддесін қорғауға бағытталған қажетті заңдар дайындалған жағдайда, осы маңызды мәселені тиімді шешуге арналған арнайы мемлекеттік – құқықтық механизмді қалыптастырғанда ғана мүмкін.

Халық қалыптастыратын және басқаратын демократиялық мемлекет, шын мәнінде адамды, азаматты бағалай алады және өз саясатын адамның мүддесіне сәйкес жүргізеді. Бірақ, осы кезге дейін, Қазақстан Республикасының заңнамасы азамат құқықтарын мен олардың заңды мүдделерін қорғау және мойындау, мемлекет құқықтары мен заңды мүдделері арасындағы теңдікті жетерінше қамтамасыз етпеді. Сондықтан да, осы зерттеудің тақырыбы маңызды және өзекті болып табылады. Д.М. Баймаханованың әділ айтқан сөздері сияқты, «адам құқығының, оларды заңды түрде бекіту, қамтамасыз ету, қолдану, кепіл болу және қорғау, барлық замандарда ұлы адамзат ақылдарын толғандырған мәселелер болып табылады, бірақ олардың маңыздылығы мен 66 мәнділігі, тәуелсіз Қазақстанның және барлық әлем қоғамдастықтарының қазіргі даму кезеңінде артуда» [3, 66.]. Жердің мемлекеттік және жеке меншіктік мәселелеріне көптеген қазақстандық ғалымдар өздерінің ғылыми зерттеулерін арнаған - Б.Р. Алимжанов [4], Е.Ш. Дүсіпов [5], Ж.Х. Қосанов [6], Г.Г. Нұрахметова [7], А.С. Стамқұлов, Г.А. Стамқұлова [8], А.Х. Хаджиев [9]. Олар Қазақстан Республикасында жердің мемлекеттік және жеке меншіктіктігінің көптеген аспектілерін қарастырған, соған қарамастан, Қазақстан Республикасында жердің мемлекеттік

және жеке меншіктік теңдігін мойындау құқын қамтамасыз ету мәселесі конституциялық-құқықтық аспектіде іс жүзінде қарастырылмаған. Шешілмеген теориялық мәселелердің біреуі, Қазақстан Республикасында жердің мемлекеттік және жеке меншіктік теңдігін мойындау құқын толық қамтамсыз ету болып табылады, жердің жеке меншіктік құқығын жүзеге асырудың мемлекеттік меншіктен айырмашылығы бар[10].

Бұл зерттеулердің мақсаты, теориялық ережелердің, Қазақстан және басқа мемлекеттердің тарихи тәжірибесінің, көпшілік қабылдаған конституциялық, азаматтық, жер құқығының, қолданыстағы республикалық және шет ел заңнамаларының нормалары мен қағидаттарының негізінде, Қазақстан Республикасында жердің мемлекеттік және жеке меншіктік теңдігінің құқықтық реттелуіне сипаттама беру болып табылады. Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылы қабылданған Конституциясының 6 бабының 3 тармағына сәйкес, жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады.

Жер, сондайақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектеулерде жеке меншікте болуы мүмкін. Аталған ереже бойынша, Қазақстан Республикасында барлық табиғи ресурстардан тек қана жер телімдері ғана жеке меншікте бола алады [11]. Осылайша, Қазақстан Республикасында жерді меншіктенудің екі құрылымы бар. ҚР 20 маусым 2003 жылы қабылданған Жер кодексінің 12 бабының 32 тармағына сәйкес, жердің жеке меншіктік құқығы, нақты Заңда қарастырылған негіздер, шарттар және шектер шеңберінде, азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жер телімдерін меншіктену, пайдалану және иелік ету құқықтары болып табылады.

Айтқанымыздай жерді жеке меншіктенудің екі құрылымы бар: азаматтардың меншігі және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың меншігі. Бұл жерде ҚР Жер кодексінің 20 бабына сәйкес, нақты кодекс бойынша басқаша қарастырылмаған болса, азаматтар ретінде Қазақстан Республикасының азаматтары, шет ел азаматтары және азаматтығы жоқ тұлғалар ұғымы танылады. Сонымен, жер телімдерін жеке меншіктеріне шет ел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалар белгілі бір мақсаттарға сатып алу мүмкіндігі бар. ҚР Жер заңнамасында жерді жеке меншікке сатып алу құқығы бөлімінде осы субъектілер үшін шектеулер қояды [11].

Олар құрылыс жүргізу мақсатында немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған жер телімдерін сатып алу мүмкіндігі бар. Жеке меншік нысаны ретінде, ҚР Жер кодексінің 23 бабының 2 тармағына сәйкес берілетін жер телімдері табылады: - шаруа қожалығын (фермерлік) жүргізу үшін; - жеке қосалқы шаруашылық жүргізу үшін; - орман өсіру үшін; - бақша егу үшін; - жеке тұрғын үй құрылысы үшін; - саяжай құрылысы үшін; - құрылыс жүргізу үшін немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған, және де ғимараттардың (құрылыстардың) күтім қызметіне арналған жерлерді санағанда, оларды мақсатына сәйкес қолдануға берілген жерлер.

Шаруа қожалығын (фермерлік), жеке қосалқы шаруашылықты жүргізу, болып табылатын азаматтың, Қазақстан Республикасы азаматтығынан шыққан кезде меншік иелену құқығы иесіздендіруге немесе қайтадан рәсімделуге жатады. ҚР Жер кодексінің 23 бабының 3 т. сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік емес заңды тұлғаларының меншігінде келесі мақсаттарға берілген (берілетін) жер телімдері бола алады: - тауарлық, ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізуге; - орман өсіруге; - құрылыс жүргізу үшін немесе өндірістік және өндірістік емес, тұрғын үй ғимараттары (құрылыстар) және олардың кешендері салынған, және де ғимараттардың (құрылыстардың) күтім қызметіне арналған жерлерді санағанда, оларды мақсатына сәйкес қолдануға берілген жерлер [12].

ҚР Жер кодексінің 26 бабының 2 т. сәйкес, келесі жер телімдері жеке меншікте бола алмайды: - мемлекеттік меншікте болған жерде орналасқан мемлекетті қорғау және қауіпсіздік мұқтаждықтарына, қорғаныс өнеркәсібіне арналған жерлер; Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекараларын қорғау және күзету үшін тұрғызылған инженерлік-техникалық құрылыстарға арналған жерлер; кендік мұқтаждықтарға арналған жерлер; - ерекше қорғалатын табиғи аумақтар; - орман қоры, жеке орман қорының жер телімдерін санамағанда, яғни жасанды ормандар қаптаған, жеке және заңды тұлғалардың есебінен қалыптастырылған және олардың жеке меншігіне берілген жерлер; - су қоры, су қоры құрамындағы жерлердің, аудандар арасы (облыстар) және шаруашылықтар арасы маңыздылықтағы су шаруашылығы құрылыстары (суаратын және су сіңгіш жүйелер) салынған жерлерді санамағанда, сонымен қатар аталған құрылыстар жекешелендірілген болған жағдайда тек бір шаруашылық субъектісіне қызмет көрсететін суландыру құрылыстары салынған жерлер; - магистралдық теміржол

жүйелері және көпшілік қолданатын автотранспорт жолдары салынған жерлер; - елді мекендерде көпшілік қолданатын аумақтар, жеке меншіктегі ғимараттар мен құрылыстар салынған жер телімдерін және олардың күтім қызметіне арналған жерлерді санамағанда [12].

Азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігіне келесі жер телімдері берілмейді: жайылым және шабындық үшін халық мұқтаждықтары үшін пайдаланылатын жерлер; көпшілік пайдаланатын жолдар болған жерлер, соның ішінде шаурашылықтар арасы және елді мекендер арасында маңыздылығы бар жерлер, және де көпшілік пайдаланатын жерлерге баруға арналған жерлер; жер телімдерінің немесе жер пайдаланушылардың екі немесе одан көп мүлік иелерінің бірлесіп пайдаланатын суландыру құрылыстары (суландыратын каналдар, сарқындылар, құдықтар, суат пункттері) болған жерлер. Жоғарыда аталғандай, жерді жеке меншіктену құқығының субъектілері болып, жеке және мемлекеттік емес заңды тұлғалар табылады. Жерді мемлекеттік меншіктену құқығын қарастырайық. Нақты ұғымды жерді жеке меншіктенудің бар болуы есебімен қисындастыру қажет. Біздің пікіріміз бойынша, жерді мемлекеттік меншіктену құқығы – бұл, мемлекеттің өз шешімі бойынша және ешкімге тәуелсіз түрде, азаматтардың және мемлекеттік емес заңды тұлғалардың жеке меншігінде болмаған жер телімдерін меншіктену, пайдалану және иелік ету мүмкіндігі болып табылады.

ҚР Жер кодексінің 26 бабының 1 т. сәйкес, мемлекеттік меншікте, мемлекеттік билік органдарына, мемлекеттік ұйымдарға және мекемелерге берілген, қорғаныс мұқтаждықтарына пайдаланылатын, ерекше қорғалатын табиғи сауықтыру және тарихимәдениеттік маңызды аумақтар, орман және су қорлары, көпшілік пайдаланатын елді мекендердегі жерлер, соның ішінде кенттерде және ауылды елді мекендерде жайылымдық және шабындық үшін пайдаланылатын жерлер, шалғайдағы жайылымдар және жеке меншікке берілмеген басқа да жерлер болады [10]. Негізгі мәселе, жердің жеке меншік иесінің құқықтық өкілеттігінің көлемінде мемлекеттің иеліктің құқықтық өкілеттігінің көлеміне қарағанда айырмашылық бар. ҚР Жер кодексінің 25 бабына сәйкес, егер осы Кодексте және Қазақстан Республикасының өзге де заң актілерінде өзгеше көзделмесе жер телімінің меншік иесі мемлекеттік органдардың қандай да бір рұқсатын алмай, жер телімін өз қалауынша иелену, пайдалану және оған билік ету құқығын жүзеге асырады. Меншік иесі өзінің жер теліміне қатысты оның нысаналы мақсатын өзгертпей, Қазақстан Республикасының заң актілерінде тыйым салынбаған кез келген мәмілелерді жасасуға құқылы.

Жер телімінің меншік иесі оның нысаналы мақсатын өзгертпей, жер телімін уақытша пайдалану туралы шарттың негізінде оны уақытша пайдалануға беруге құқылы. ҚР Жер кодексінің 25 бабындағы ережелерден жерді жеке меншікте иелену құқығының кейбір шектеулері туралы қорытынды жасауға болады. Нақты мақаланың мазмұны бойынша, жер телімінің жеке меншік иесінің өз жер телімінің нысаналы мақсатын өзгертуге құқы жоқ. Ал оның құқықтық өкілеттігінің шектері Жер кодексімен және Қазақстан Республикасының басқа да актілерімен шектеле алады. Жер телімінің жеке меншік иесінің иелену құқығы мен пайдалану құқықтарының мемлекеттің ұқсас құқықтық өкілеттіктерінен айырмашылығы көп емес, бірақ, жер теліміне иелік ету құқығында маңызды айырмашылықтар бар. ҚР ЖК 12 бабының 31 т. сәйкес, иелік ету құқығы – Қазақстан Республикасы аумағындағы жердің заңи тағдырын анықтау үшін мемлекеттің заңи түрде қамтамасыз етілген мүмкіндігі, сонымен қатар жеке меншік иесінің құқығы – өз жер теліміне қатысты, ҚР заң актілерінде тыйым салынбаған келісімдер жасау болып табылады. Жеке меншік иесі тек қана келесі келісімдерді жүзеге асыра алады: сату-сатып алу, айырбастау, сыйға тарту, кепілге қою, жалға беру.

Мемлекет тек келісімдер ғана емес, сонымен бірге жер телімінің заңи тағдырын анықтауға құқылы: оның нысаналы мақсатын өзгерту, бір санаттан басқасына ауыстыру, жер телімін пайдалану тәртібін өзгерту. Жер телімінің жеке меншіктік иелену құқығының тағы бір кемітуі бар. Сонымен, жерді жеке меншікте иелену құқығы құзыретті органдар атынан мемлекеттік құқықпен шектелген, мемлекеттік мұқтаждықтар үшін жеке меншік иесінен мәжбүрлі сатып алу [10]. Сонымен, ҚР Жер кодексінің 88 бабына сәйкес, егер меншік иесі немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушы жер телімін мемлекет мұқтаждық үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарудың басталуы туралы қаулымен келіспесе не алып қойылатын жер телімінің құны немесе басқа шарттар туралы онымен келісімге қол жеткізілмесе, жергілікті атқарушы орган жер телімін мемлекет мұқтаждығы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару туралы талап-арызбен сотқа жүгінуге құқылы.

Мұндай талап, жер телімінің меншік иесі немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушы жер телімін мемлекет мұқтаждығы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару туралы хабарламаны алған сәттен бастап үш

ай өткен соң, бірақ, жер телімін мемлекет мұқтаждығы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығарудың басталуы туралы қаулыда көрсетілген мемлекет мұқтаждығы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығаруды жүзеге асыру мерзімінен (күнінен) кешіктірілмей қойыла алады. Осылайша, өз жер телімін сатуға меншік иесінің келісімі болмаса да, сот шешімі бойынша жер телімінің мемлекет меншігіне өту мүмкіндігі бар.

Бұдан артық, жер заңнамасында жер телімдерінің жеке меншік иелерінің құқықтарын заңды шектеу беталысы байқалады. ҚР Жер кодексінің аталған 88 бабында жер телімін мемлекет мұқтаждығына мәжбүрлеп иеліктен шығару талабын қою мерзімдері, меншік иесі немесе мемлекеттік емес жер пайдаланушысы хабарламаны алған сәттен бастап бір жылдан үш айға дейін қысқартылды. Тәжірибеде, мемлекеттік мұқтаждықтар үшін жер телімін мәжбүрлі иеліктен шығару нормалары, жер телімінің жеке меншік иелерінің құқықтарын елеулі түрде шектейді. Қазақстандық атақты цивилист М.К. Сулейменов, нақты жағдайды келесі түрде сипаттады: «Ең өзекті және даулы мәселе, жер телімдерінің мемлекет мұқтаждықтарына мәжбүрлі иеліктен алынуы болып табылады. Қаланың басты құрылыс жобасын жүзеге асыру мақсатының астарынан, Қазақстанның көптеген қалаларында, әсіресе Алматы мен Астанада, қала орталықтарында көптеген аудандарда түгелімен бұзылған болатын, сол кезде қандай жүгенсіздіктер болғаны бәрінің есінде, ал бұл әрекеттер мемлекет мұқтаждықтары үшін емес коммерциялық құрылыстар үшін жасалған болатын.

Бұл жүгенсіздікті ешкім тоқтата алмады, өйткені жылжымайтын мүлік бағалары астрономиялық үдемемен өсіп отырды, және тұрғын үй салуға қатысы барлардың барлығы қыруар ақша алып отырды. Тек экономикалық дағдарыс қана, заңсыздықтың жүгенсіздігі мен азаматтардың құқығын бұзуды тоқтатты.» [11]. Осындай жағдай ҚР Жер кодексінде мемлекет мұқтаждықтары үшін жер телімдерін мәжбүрлі иеліктен алуға негіздердің көп болғандығынан туындап отыр, бұл осындай мұқтаждықтарды кеңінен жоруға мүмкіндік береді.

Жер кодексіне сәйкес (84 бап, 2 т.), жер меншігінен айыруға негіз болатындар: халықаралық міндеттемелер, қорғаныс мұқтаждықтарына жер беру, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, сауықтыру, қалыпқа келтіру және тарихи-мәдениеттік маңызы бар жерлер, арнайы экономикалық аумақтардың құрылуы және жұмыс істеуі, пайдалы қазбаларды табу және кен орнын дайындау (жалпы тарағандардан басқа), жолдардың, электр желілерінің, байланыс желілерінің, магистралды құбырлардың, елді мекендерде көпшілік пайдаланатын инженерлік-коммуникациялық желілердің, және де мемлекеттік маңызы бар басқа нысандардың құрылысы, опырылу (құлау) қаупі бар апаттық жағдайдағы және тозған үйлерді бұзу, ҚР ЖК 84 бабында қарастырылған ерекше жағдайлар тізіміне кіретін нысандардың құрылысы бойынша елді мекендердің бас жоспарларын жүзеге асыру, сонымен қатар, мемлекеттік және аймақтық бағдарламалар бойынша қарастырылған нысандардың құрылысы, мемлекет мүддесін және қоғамдық маңызды мақсаттарға жетуді қамтамасыз ететін инвестициялық жобалар. Осы жерде шын мәнінде маңызды мемлекеттік және қоғамдық мақсаттағы нысан және коммерциялық мақсаттарды көздейтін нысан арасында қалай шек қойылып айырмашылық жасалатыны түсініксіз.

Мұндай түсініксіздік, жер дауларын шешкен кезде, соттарға, мемлекет және қоғам мүддесі емес, жеке кәсіпкерлер мүддесін мемлекеттік мұқтаждықтар санатына «жатқызуға» мүмкіндік береді. «Шаңырақ» Республикалық қоғамдық бірлестіктің төрағасы, мемлекеттік қаражатты пайдалануды бақылау бойынша «Нұр Отан» ХДП комиссиясының мүшесі, «Нұр Отан» ХДП Алматы филиалының жанындағы әлеуметтік шиеленістерді қарастыру және шешу бойынша қоғамдық кеңес төрағасының орынбасары Асылбек Қожахметов келесі мысалдарды келтіреді: 2008 жылы мемлекеттік мұқтаждықтарға иеліктен алынған жер телімдері бойынша қаулыларды өзгерту бойынша «Шаңырақ» РҚБ ынталық танытқан жеті даудың барлығы бойынша өтініш қабылданбады» [12].

Жүргізілген ғылыми зерттеу нәтижесінде келесі қорытындылар туындады: 1. Қазақстан Республикасы Конституциясының және ҚР Жер кодексінің нормалары Қазақстан Республикасында жерді мемлекеттік және жеке меншікте иеленудің теңдігін қамтамасыз етпейді және жер телімдерінің жеке меншік иелерінің мүдделерін қорғауда кепіл болмайды. 2. Аталған мәселені шешу үшін, 20 маусым 2003 жылы қабылданған Қазақстан Республикасы Жер кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізу қажет: - мемлекет мұқтаждықтары ұғымына қоғамдық маңызы бар мақсаттармен қиыстырып нақты анықтама дайындау керек және оны ҚР Жер кодексінің 12 бабына енгізу керек; - жер телімдерін мемлекеттік мұқтаждықтар үшін мәжбүрлі иеліктен шығару жағдайларына түбегейлі тізім қарастыру керек. 3. ҚР Жоғарғы сотының 25 желтоқсан 2006 жылғы № 8 «Соттардың мемлекеттік мұқтаждықтар үшін жер телімдерін еріксіз иеліктен шығару жөніндегі заңдарды қолдануының кейбір мәселелері

туралы» нормативтік қаулысында мемлекеттің мұқтаждықтарды анықтау белгілеріне нақты түсініктеме беретін тармақ қарастыру керек.

Мақалада қарастырылған мәселе бұдан әрі ғылыми зерттеулерді талап етеді, өзекті мәселе болып табылады, сондықтан, Қазақстан Республикасында адам және азаматтың құқықтары мен бостандығы бірінші кезекте болатын нағыз құқықтық мемлекеттің қалыптасуы оның қаншалықты терең қарастырылуы және зерттелуіне байланысты болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Амандықова С.К. Қазақстан Республикасында конституциялық теорияны қалыптастыру // Қазақстан Республикасы Конституциясы және өзекті құқық мәселелері: Ғылыми еңбектер жинағы. – Қарағанды: ҚарМУ, 2000. 3-5 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Қоғамның идеялық нығайтылуы – Қазақстанның даму шарты. – Алматы: «Қазақстан ХХІ ғасыр» Саяси зерттеулер қоры, 1993. – 32 б.
3. Баймаханова Д.М. Қазақстан Республикасында конституционализм жүйесінде адам құқығының мәселелері. – Алматы: Жеті Жарғы, 2010. – 368 б.
4. Алимжанов Б.Р. Жер нарығын құқықтық басқару: з.ғ.к. ғалым. дәрежесіне талапты болу дисс. авторефераты – Алматы, 2003. – 26 б.
5. Дүсіпов Е.Ш. Жерді жеке меншікке иелену құқықтарының негіздері: з.ғ.к. ғалым. дәрежесіне талапты болу дисс. авторефераты – Алматы, 2001 (мемлекеттік тілде). – 28 б.
6. Қосанов Ж.Х. Жерді жеке меншікке иелену құқы және де басқа заттық құқықтар. - Алматы.: Айдаһар ЖШС, 2000. - 148 б.
7. Қосанов Ж.Х. Жеке меншік құқығы, жерді пайдалану құқығы және жер бойынша басқа да құқықтар. - Алматы.: Дәнекер, 2000. - 248 б.
8. Нұрахметова Г.Г. Жер қатынастары саласында келісімдерді құқықтық реттеу: Заң. ғылым. канд. дисс. – Алматы, 2002. – 153 б.
9. Стамқұлов А.С., Стамқұлова Г.А. Қазақстан Республикасының Жер құқығы: оқу құралы. – Алматы: Заңгер, 2004. – 407 б.
10. Хаджиев А. Нарықтық қатынастардың қалыптасуы мен даму шарттарында Қазақстан Республикасы жер құқығы теориясының мәселелері: Заң. ғылым. д-ның дис. - Алматы., 2005. – 366б.
11. Сүлейменов М.К. Қазақстанда меншік құқығының негіздері /<http://www.zakon.kz/206876-konstitucionnye-osnovy-prava.html>
12. Жер дауларында азаматтардың құқықтары мемлекет мұқтаждықтарынан жоғары болу керек / <http://www.uprp.org>

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

Арзиев З.З.,
доцент кафедры «Сольное пение»,
Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова,
адрес: г. Алматы, e-mail: zufar.arzиеv_rezk65@mail.ru

ОПЫТ ВЕДУЩИХ МЕЖДУНАРОДНЫХ МЕТОДИК ПРЕПОДАВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ТВОРЧЕСКИХ ВУЗАХ

Abstract. This article reviews innovative features and specifics of author's techniques developed by the leading composers of the 20th century. Modernist search for new views on the piano pedagogy are reflected in the systems of three famous schools, namely, Hungarian, German and Japanese that have become the most popular in the world. An appeal to interdisciplinary relations characterizes advanced techniques, as the synthesis of creative interpretation of traditions and the introduction of authorial individualism in the formation and development of national characteristics of teaching pianoforte. The review of techniques is addressed to students, methodologists and teachers of the general piano in creative universities.

Keywords: music education, music methodic, music pedagogy, Bela Bartok, Zoltan Kodaly, Karl Orff, Shinichi Suzuki.

Абстракт. В данной статье обзорно рассматриваются новаторские особенности и специфика авторских методик, разработанных ведущими композиторами XX-го века. Модернистские поиски новых взглядов на педагогику фортепианного искусства отражены в системах венгерской, немецкой и японской школ, ставших наиболее популярными во всем мире. Обращение к международным концепциям обучения характеризует передовые методики, как синтез творческого осмысления традиций и привнесения авторского индивидуализма в становление и развитие национальных особенностей преподавания фортепиано. Обзор методик адресован студентам, методистам и преподавателям общего фортепиано в творческих вузах.

Ключевые слова: методика преподавания музыки, музыкальное образование, музыкальная педагогика, Бела Барток, Золтан Кодаи, Карл Орф, Шиничи Сузуки.

Түйін. Бұл мақалада XX-шы ғасырдың жетекші композиторлары құрастырған авторлық әдістемелік қыр-сыры мен жаңашыл ерекшеліктері ауқымды қарастырылған. Фортепиано өнері педагогикасына жаңа көзқарастардың модернистік ізденістері бүкіл әлемге атағы шыққан венгер, неміс және жапон мектептерінің жүйесінде көрініс табады. Оқытудың халықаралық концепциясына жүгіну дәстүрді шығармашылық пайымдау синтезі және фортепиано өнерін оқытуда авторлық дараушылықтың қалыптасуы меншікті ерекшеліктерін дамыту секілді алдыңғы қатарлы әдістерді сипаттайды. Шолу әдістемесі шығармашылық ЖОО-ның студенттеріне, әдіскерлеріне және жалпы фортепиано оқытушыларына арналған.

Түйін сөздер: фортепиано өнерін оқыту, музыка өнері білім беру, музыка өнері педагогика, Бела Барток, Золтан Кодаи, Карл Орф, Шиничи Сузуки.

Дисциплина «Общее фортепиано» для актеров музыкального театра в Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова является предметом по выбору, однако его значимость невозможно переоценить в условиях приема студентов без специальной музыкальной подготовки. Согласно основным принципам Н. Загорного в круг задач входят развитие техники игры на фортепиано, разучивание пьес разных стилей и жанров, аккомпанемент, обучение игре в ансамбле и чтение нот с листа. Высокая музыкальная культура обучающихся на театральном факультете становится необходимым условием успешности студентов в овладении специальностью актерского мастерства. В это связи важно подчеркнуть особенности преподавания данной дисциплины в контексте обобщения международного опыта, предложенного ведущими, всемирно известными авторами музыкальных методик – Б. Бартоком, З. Кодаи, Ш. Судзуки и К. Орфом.

Краткий обзор методик, признанных успешными во многих странах мира, позволяет выбрать наиболее адекватные приемы музыкального воспитания студентов без подготовки, сталкивающихся в начале учебного процесса с потоком информации по различным дисциплинам. Создание естественных и эффективных условий обучения позволит создать собственные отечественные методики с опорой на международные достижения.

Абитуриенты по театральным специальностям в Казахской национальной академии музыки в подавляющем большинстве представлены музыкально одаренными, но с отсутствием музыкальной подготовки. В этой связи использование всех имеющихся методик мира способствует усовершенствованию

ванию учебного процесса, нацеленного на вхождение в пространство межкультурного взаимодействия.

Специфика обучения студентов по специальностям актерского мастерства позволяет нам рассматривать весь арсенал дисциплин, как основу для создания уникальных возможностей развития творческих навыков игры на музыкальных инструментах, в том числе фортепиано, домбры, гитары и других. Базовые принципы освоения музыкального материала из репертуара народной культуры становится необходимым условием уникальности, идентичности образовательных программ культурным кодам нации, в конечном итоге нацеленным на «взращивание» отечественных талантов.

Вместе с тем, согласно идеям государственной программы, выдвинутой Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», вхождение в эпоху глобализации, характеризующуюся постинформационными тенденциями, выдвигает перед деятелями образования новые задачи по модернизации сознания граждан. Обучение подрастающего поколения и подготовка творческих кадров в высшей школе предоставляет широкие возможности к реализации данной программы.

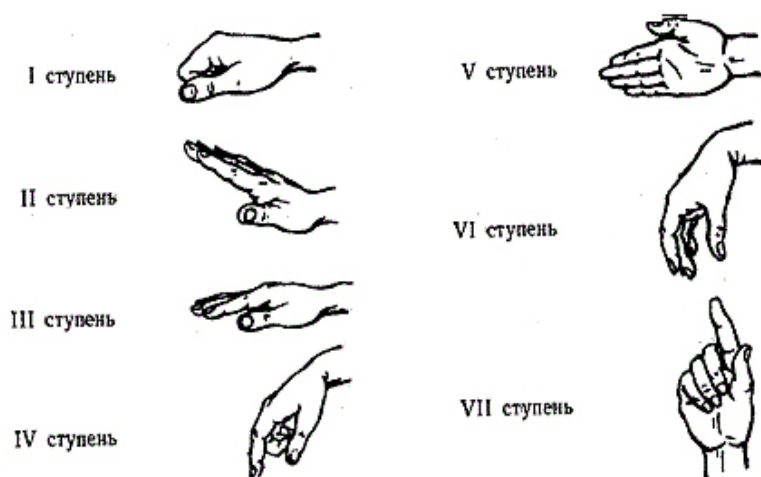
Одной из первых передовых для своего времени методик является концепция вовлечения начинающего пианиста в сферу народной музыкальной культуры. Подъем национальных школ в начале XX-го века ознаменовался методикой венгерского композитора, музыковеда, фольклориста, пианиста и педагога Белы Бартока (1881-1946). Так, в 1912-м году появилась «Фортепианная школа» **Белы Бартока и Шандора Решовски**, ознаменовавшая собой новый поворот к постижению нового музыкального языка, который необходим для развития импровизаторских навыков. Новаторство Школы проявилось в обращении к народной и современной музыке, отсутствии произведений классики и программной романтики, в разграничении технической и художественной работы над пьесами. Основными принципами, адресованными педагогу, явились советы избегать стандартизации музыкального сознания учеников, выраженных в монотонной квадратности классических этюдов и пьес, и прибегать больше к асимметричным структурам, полиритмам и различным ладам и фактурным краскам для развития горизонтального слуха. Для развития полифонического слуха предлагаются различные приемы работы над двухголосными пьесами. Артикуляции придается особое значение, в отличие от классических приоритетов внимания к нюансировке. Пальцевой и кистевой удары признаны основными базовыми техническими навыками.

Другим примером инновационного подхода к фортепианной педагогике явилась идея музыкального воспитания венгерского композитора, дирижера, фольклориста, критика и педагога Золтана Кодаи (1882-1967), основные принципы которой отражали идею доступности музыки широким слоям населения. Крепкие связи с народной музыкой обусловили концепцию методики, по которой основной целью занятий З. Кодаи ставил умение обучающихся петь с листа, а также навыки нотной расшифровки услышанной мелодии по слуху. В 1929-м году в своей статье «**Детские хоры**» он смещает фокус внимания к накоплению положительного опыта сельских учителей музыки, подчеркивая значимость улучшения содержательности музыкального воспитания. Воспитание музыкой у него сравнивается с развитием эстетического вкуса, которое он ставит первостепенной задачей для детского образования. В связи с этим педагог вел активную деятельность по внедрению уроков музыки в curriculum общеобразовательной школы, отрицая элитарный подход к музыкальному воспитанию. Наиболее приемлемым материалом для обучения он считал народную музыку, особенно пение, языком которой владели широкие массы. Хоровое пение как форма коллективного творчества, рассматривалось им, как

наиболее успешный путь к музыке. Практика пения хором для него становится способом овладения музыкальной грамотой (без использования фортепиано) для чтения и записи музыки. В созданных им тетрадах «Венгерского двухголосия»/«*Bicinia Hungarica*» содержатся методические рекомендации об использовании релятивной (ладовой) сольмизации:

В немецкой музыкальной школе в начале XX-го века особое значение приобрела методика композитора и педагога Карла Орфа (1895-1882), где обучение музыке происходит в наиболее облегченном варианте, что способствует ее популярности в более, чем 40 странах мира. В 1924 году совместно с

Дороти Гюнтер, Мэри Вигман (1886-1973) и Куртом Саксом (1881-1959) была основана Гюнтер-школа, в которой детей обучали методикой, совмещающей музыку, танец, игру на инструментах и театр. Материалом для обучения послужила пятитомная антология «Шульверк. Музыка для детей». Однако первоначально «Шульверк» предназначался взрослым ученицам - семнадцать учениц в возрасте от 18 до 22 лет предстали в первом наборе школы для обучения двух-трехлетнему дневному курсу и около сотни учащихся занимались

на вечерних курсах. Термин «Шульверк/Schulwerk» был предложен самим К. Орфом и означал обучение в действии. Впоследствии слово стало нарицательным, обозначая не столько прямой перевод – «школьная работа», сколько принцип обучения в действии и творении, то есть активное творческое освоение элементов музыкальной грамоты в самом его процессе, на практике. Содержание «Шульверка» представлено пьесами-моделями, составленными автором на материале южно-немецкой, французской, датской, шведской и английской народной музыки, которые призваны были стимулировать творческое начало в обучающихся, особенно в форме коллективного музицирования:

Ярким примером успеха японской методике раннего обучения музыке является философия «метода родного языка» и «воспитания талантов», созданная скрипачом, педагогом Шиничи Сузуки (1898-1998). По мнению большинства музыкантов, это один из наиболее естественных подходов к

воспитанию музыкального вкуса и овладения игрой на инструментах, сродни обучению речи. Окружение музыкой характеризует обусловленность повседневного процесса ради развития музыкально-эстетических навыков обучающегося, порой подготавливающий профессиональное обучение. Успех методики способствует повышению количества слета юных музыкантов, воспитанных на идеях данной методики, по всему миру. По утверждению автора концепция интуитивного обучения способствует речевому,

познавательному и социальному развитию учащегося, а также к его естественному стремлению к красоте и гармонии во всех сферах жизни. Одним из главных принципов системы выдвигается идея иллюстративности, предлагаемой ученику, в которой педагог развивает его понимание – что, когда и как. Глубоко гуманистическая методика отражается в названии книг Ш. Сузуки, в которых фигурируют такие понятия, как «любовь», «талант», «человечество» - «Взращенные с любовью», «Способность к развитию с рождения», «Человечество и талант: путь в неизведанное», «Глубина любви».

Таким образом, изучение опыта лучших достижений в области передовых методик обучения музыке становится необходимым шагом в процессе усовершенствования образовательного пространства. В отечественной высшей школе наблюдаются тенденции к синтезу инновационных систем обучения, которые способствуют расширению педагогического инструментария, необходимого в условиях постинформационного общества. Вопрос внедрения тех или иных методик в авторские концепции преподавателей творческих вузов становится все более актуальным в свете реализации государственной программы по модернизации общественного сознания, предложенной Президентом Республики Казахстан. Так, одной из задач педагогического сообщества нашей страны является вхождение в конкурентоспособную среду в сфере образования, что обуславливает необходимость воплощения экспериментальных идей, способствующих прогрессу в учебной деятельности как студентов, так и преподавателей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Загорный Н. Фортепианная игра как вспомогательный в музыкальном образовании предмет. Ленинград, 1928.
2. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Доступно на вебпортале Официальный сайт Президента Республики Казахстан: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-ob
3. Малинковская А. Бела Барток – педагог. Москва: Музыка, 1985.
4. Манякин В. О «фортепианной школе» (1913) венгерских музыкантов-педагогов Белы Бартока и Шандора Решовски // «Молодой ученый» - 2016 (5.3) – с. 28-31
5. Kodaly Z. Wege zur Musik, Budapest: Corvina Kiado, 1983.
6. <http://kodaly.hnu.edu/the-kodaly-philosophy.cfm>
7. Баренбойм Л. Система музыкального воспитания Карла Орфа [пер. с нем.], Москва, 1970
8. Баренбойм Л.А. Об основных тенденциях музыкальной педагогики XX века: К итогам конференции 18МЕ / Сов. музыка, 1971, № 8. С. 96-111.
9. Баренбойм Л.А. Карл Орф и институт его имени // Элементарное музыкальное воспитание по системе К. Орфа / Сост. Л.А. Баренбойм. — М.: Сов. композитор, 1978.-С. 7-50.
10. Баренбойм Л.А. О музыкальном воспитании в Венгрии // Музыкальное воспитание в Венгрии / Сост. и общ. ред: Л.А. Баренбойм. М.: Сов. композитор, 1983. - С. 5-40.
11. Леонтьева О. Карл Орф. — М.: Музыка, 1964. —160 с., нот. ил.
13. Coppey N: Carl Orffs Pädagogik. In: Schweizer Musikzeitung. Nr. 9, September 2011.
12. Fassone A. Carl Orff // Grove Music Online ed. L. Macy
13. Suzuki S. Nurtured by Love: A New Approach to Education. — Smithtown, New York : Exposition Press, Copyright 1969
14. Судзуки С. Вращенные с любовью: классический подход к воспитанию талантов/ С. Судзуки/ Пер. с англ. С. Э. Борич.—Мн: ООО «Пупурри», 2005. — 192 с.
15. <http://www.kaznai.kz/>
16. Тиматин Е. Воспитание пианиста. Методическое пособие. Москва, 1989. Доступно на вебпортале <https://notkinastya.ru/timakin-e-m-vozpitanie-pianista-metodicheskoe-posobie-1989/>
17. Сборник «Труды кафедры общего фортепиано по методике, истории и теории исполнительства». Ответственный редактор М. Г. Соколов. Ответственный за выпуск И. В. Куликова. Издательство: Московская консерватория, 1991
18. Цыпин Г. Обучение игре на фортепиано Москва: Просвещение, 1984. — 176 с.
19. Николаев А., Гинзбург Г. Вопросы фортепианного исполнительства, Москва, 1968
20. Зак Я. О некоторых вопросах воспитания молодых пианистов//Уроки Зака. Составитель Меркулов А. Москва: Классика XXI, 2006. — с. 26-45

Бейсембаева А.А.,

к.п.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана

Айжанова Г.К.,

к.п.н., доцент, КазУМОиМЯ им. Абылай хана

Курбанова А.Н.,

магистрант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы, РК

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассмотрены основные этапы научного исследования, психолого-педагогические условия формирования иноязычной культуры, способствующие эффективному протеканию процесса формирования поликультурной компетентности студентов, обучающихся в вузе. Авторы отметили возрастающую потребность в изучении иностранных языков в казахстанском обществе и сложившиеся противоречия.

Ключевые слова: иноязычная культура, поликультурная компетентность, поликультурное образовательное пространство, социокультурное сопровождение, интерактивное обучение

Түйіндеме. Мақалада ғылыми зерттеудің негізгі кезеңдері ЖОО-да оқытың студенттердің көпмәдениетті құдіреттілігі пайда болу процесінің белседі жүруіне себеп болатын шет тілдік мәдениеті қалыптасуының психологиялық-педагогикалық шарттары қарастырылған. Авторлар қазақстандық қоғамдағы шет тілін үйрену қажеттілігінің артуы мен қалыптасқан қайшылықтарды атап өтті.

Тірек сөздер: шет тілдік мәдениет, көпмәдениетті құзіреттілік, көпмәдениетті білім беру кеңістігі, әлеуметтік-мәдени қолдау, интерактивті оқыту.

Summary. The article considers the main stages of scientific research, psychological and pedagogical conditions for the formation of foreign culture, which contribute to the effective development of the process of formation of multicultural competence of students studying in the university. The authors noted the growing need for studying foreign languages in the Kazakh society and the existing contradictions.

Key words: foreign culture, multicultural competence, multicultural educational space, socio-cultural support, interactive training.

Политика нашего государства по отношению к мировому сообществу открыта и, как следствие этого все сферы повседневной жизни казахстанцев стимулируют возникновение в стране возможностей реального использования иностранного языка как средства взаимодействия разных национальных культур.

Современное казахстанское общество стало глубже осознавать, что знание иностранного языка и культуры страны этого языка дает бесспорные преимущества: лучшие шансы интегрироваться в стремительно меняющееся общество с рыночной экономикой, стать мобильным на мировом рынке труда, полноценнее потреблять культуру мировых цивилизаций.

Поэтому основная цель обучения иностранным языкам в казахстанских вузах состоит в развитии личности студента, способной и желающей участвовать в межкультурной коммуникации и самостоятельно совершенствоваться в будущей профессиональной деятельности.

Процессы межкультурной интеграции на национальном и международном уровнях обусловили модернизацию содержания языкового образования в РК. Язык выступает как средство познания картины мира, приобщения к ценностям, созданным другими народами. Одновременно язык - это ключ для открытия уникальности и своеобразия собственной народной самобытности и исторических достижений представителей других культур[1].

В Казахстане расширяются возможности для реализации возросшей потребности в изучении иностранных языков:

- в образовательной системе РК растет число образовательных учреждений различных типов, осуществляющих обучение иностранным языкам;
- для обучения иностранным языкам используются различные программы: школы раннего обучения иностранным языкам (детские сады, начальная школа (1–4 классы), курсы обучения иностранным

языкам (базовый курс, курс углубленного изучения иностранного языка, различные интегрированные и профильные курсы, курсы обучения 2-му, 3-му иностранному языку и др.), обучение по международному обмену;

- реформирование социально-экономических отношений в РК, расширение связей различных казахстанских предприятий с зарубежными, расширение туристической отрасли привели к тому, что резко возросла потребность в специалистах, владеющих иностранными языками. Высокий уровень владения иностранным языком становится образовательной и личностной ценностью;

- такие факторы как расширение международных контактов и сотрудничества в различных областях, интеграция Казахстана в международные сообщества и международное образовательное пространство существенно изменили социокультурную ситуацию в нашей стране.

Переход от традиционной системы образования к многообразию форм обучения иностранным языкам приводит к поиску новых путей обучения иностранному языку в целом. При этом наиболее эффективными представляются идеи об обучении не просто языку, а иноязычной культуре в широком смысле этого слова.

Таким образом, выявилось объективное противоречие:

- между высоким уровнем потребности в овладении иноязычной культурой и недостаточной сформированностью иноязычной культуры студентов вуза;

- между высоким уровнем потребности в специалистах, обладающих высоким уровнем иноязычной культуры и недостаточной их подготовкой;

- между потребностью в специалистах, не только владеющих иностранным языком, но и в специалистах, для которых иноязычная культура является личностной ценностью, и недостаточной теоретической и практической разработанностью содержания и структуры иноязычной культуры, а также путей, обеспечивающих ее формирование у студентов вуза.

Ситуация в казахстанском образовании требует описания не только принципиально новых моделей иноязычной культуры, но и внедрения инновационных парадигм. В связи с этим, проблема формирования иноязычной культуры студентов в поликультурном образовательном пространстве сегодня, становится более чем актуальной.

В основу нашего исследования была положена гипотеза, согласно которой эффективность иноязычной культуры как фактора социализации личности студентов вуза в процессе профессиональной подготовки повышается, если реализуется структурно-содержательная модель формирования иноязычной культуры и выполняется следующий комплекс педагогических условий:

- обеспечение соответствия содержания иноязычного обучения уровню профессиональных притязаний студентов;

- формирование мотивации, обеспечивающей субъект-субъектный, ценностный характер отношений студентов вуза к иноязычной культуре;

- формирование иноязычной компетенции в условиях профессионального общения;

- опора на этническую, национальную (родную) культуру.

В соответствии с целью и гипотезой исследования нами были поставлены и решались следующие задачи:

1. Уточнить содержание понятий: «социализация личности», «иноязычная культура как фактор социализации личности».

2. Выявить комплекс педагогических условий эффективного формирования иноязычной культуры студентов вуза.

3. Определить уровни сформированности иноязычной культуры студентов.

4. Разработать структурно-содержательную модель формирования иноязычной культуры студентов, включающей содержательный, организационный, технологический и креативный компоненты.

5. Разработать методические рекомендации по формированию иноязычной культуры как фактора социализации личности студентов.

Исходя из вышеизложенного, по нашему мнению, социализация личности студента будет эффективно осуществлена:

- при соблюдении педагогических условий, где действенным фактором выступает иноязычная культура как фактор социализации личности студентов;

– при организации обучения на основе структурно-содержательной модели формирования иноязычной культуры студентов, включающей содержательный, организационный, технологический и креативный компоненты;

– при высоком и достаточном уровнях сформированности иноязычной культуры студентов.

Методологической базой выполненного исследования являются:

– теория профессионального образования (С.Я. Батышев, И.Ф. Исаев, Л.И. Мищенко, П.Е. Решетников, Н.Я. Сайгушев, В.А. Сластенин и др.);

– культурно-историческая теория (Л.С.Выготский);

– теория культуры (Л.Уайт, Н.Я.Данилевский, О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин, Р.Бенедикт, К.Юнг, М.С. Каган, Н.З. Чавчавадзе);

– теория межкультурной коммуникации, интерсоциального и иноязычного общения (В. фон Гумбольдт, Ф. Боас, Х. Штейнталь, Э. Сепир, Б. Уорф, Л. Вайсгербер, В.В. Верещагин, В. Г. Костомаров, О. В. Лешер, Е. И. Пассов и др.);

– аксиологический подход к трактовке культуры (И.А. Громов, Ю. И. Ефимов, В. А. Малахов и др.);

– культурологический подход к решению проблем образования личности (М.М. Бахтин, В.С. Библер, Э. С. Маркарян, В. А. Сластенин и др.);

– деятельностный подход в образовании (А.Н. Леонтьев, М. С. Кагац, Э. С. Маркарян, О. В. Ханова, В. А. Беликов, Д. Б. Эльконин и др.);

– личностно — ориентированный подход к формированию иноязычной культуры студентов (И.Л. Бим, Е. И. Пассов, И. А. Зимняя и др.);

– коммуникативный подход (И.Л. Бим, Е. И. Пассов, И. А. Зимняя и др.);

– мотивационный подход (А.А. Алхазишвили, И. А. Зимняя, А. А. Леонтьев, Н. М. Симонова и др.);

– компетентностный подход (И.А. Зимняя, А.Г. Каспржак, А.В. Хуторской, М.А. Чошанов, С.Е. Шишов, Б.Д. Эльконин и др.)

– идеи этнопедагогики о народном воспитании (Я.А.Коменский, Г.Н. Волков, А.Э.Измайлов, К.Д.Ушинский, Н.В. В.А.Сухомлинский, Л.Н.Толстой, В. И. Баймурзина, Т. Ф. Кузина, С.А.Узакбаева, К.К.Кожаметова и др.)

База и этапы исследования: Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, лингвистические гимназии №79, №120 г. Всего в опытно-педагогической работе участвуют 80 студентов. *Методы исследования:* изучение философской, психолого-педагогической, методической и лингвистической литературы; обобщение педагогического опыта; анкетирование; интервьюирование; наблюдение; беседа; устный и письменный опрос; тестирование; педагогический эксперимент; математическая обработка материалов опытно-экспериментальной работы.

Исследование планируется проводить поэтапно в течение 2017-2019 гг. На каждом этапе в зависимости от задач исследования применяются соответствующие методы исследования.

Первый этап - Поисково-теоретический (2017–2018гг.). Задачи первого этапа:

– провести теоретический анализ и обобщение философской, психологической, социологической и педагогической литературы по изучаемой проблеме;

– определить теоретические положения исследования и логики педагогического поиска;

– уточнить основу исследования (тема, цель, объект, предмет, задачи, гипотеза);

– провести констатирующий эксперимент с использованием методов наблюдения, анкетирования, тестирования;

Второй этап - Организационно-практический (2018г.). Задачи второго этапа:

– выявить комплекс педагогических условий эффективного формирования иноязычной культуры студентов вуза;

– определить уровни сформированности иноязычной культуры студентов;

– разработать структурно-содержательную модель формирования иноязычной культуры студентов, включающей содержательный, организационный, технологический и креативный компоненты;

– провести формирующий эксперимент, цель которого — выявление эффективности разработанной структурно-содержательной модели формирования иноязычной культуры студентов в процессе профессиональной подготовки;

Третий этап - Обобщающий (2018–2019 гг.). Задачи третьего этапа:

- осуществить обработку, систематизацию, педагогическую интерпретацию полученных результатов;
- разработать методические рекомендации по формированию иноязычной культуры как фактора социализации личности студентов;
- уточнить положения и выводы исследования;
- оформить текст диссертации и автореферата в соответствии с требованиями.

Данная работа предполагает соблюдение принципов, которые перекликаются с принципами поликультурного образования:

- полилингвальности;
- преемственности;
- дифференциации и разнообразия;
- культурной целостности;
- стереоскопической картины мира;
- креативности;
- вариативности;
- этической актуальности;
- меж- и внутриэтнической интеграции;
- целостности;
- открытости.

Принцип полилингвальности. Лингвосоциокультурной основой казахстанской идентичности является языковая компетенция, обеспечивающая формирование поликультурно-ориентированной личности, владеющей несколькими языками (казахский, русский, английский).

Принцип преемственности. Трансляция от поколения к поколению национальной культуры, открытость для взаимодействия с другими культурами и современное цивилизационное развитие нации. Трансляция этнокультурной информации в системе образования подчинена общей логике развития современной национальной культуры, понимаемой как механизм адаптации гражданского сообщества к меняющимся условиям жизни.

Принцип дифференциации и разнообразия. Чем сложнее внутренняя структура общества, чем разнороднее его этнический состав, чем более многомерна и ассиметрична его культура, - тем больше у него шансов выжить, тем более оно устойчиво и жизнеспособно. Именно многообразие, противоречивость и неоднородность современного мира делают его сбалансированным и единым.

Принцип культурной целостности. Понимание культуры как сущностной основы образования требует формирования и развития универсальных умений и компетенций, в том числе освоения обучающимися актуальных культурных норм и принятие общезначимых образцов деятельности и поведения. Культурные практики, совмещающие результаты всех видов образовательной деятельности, включающие опыт общения и группового взаимодействия со сверстниками и взрослыми, могут стать надежным фундаментом гражданской идентичности.

Принцип стереоскопической картины мира. Формирование казахстанской гражданской идентичности предполагает включение необходимого этнокультурного содержания образования в государственный образовательный стандарт. При этом свойственное современной культуре представление о зрительной и ментальной перспективе требует движения от настоящего к прошлому и будущему, от родного и близкого к соседнему и другому.

Принцип креативности. Основным жизнеобеспечивающим ресурсом в современном обществе становится сам человек с его способностью к саморазвитию и творческому преобразованию информации. Поэтому одним из важнейших инструментов модернизации, формирующим казахстанскую гражданскую идентичность, является поликультурное образование, способное подготовить человека к самореализации в динамичных социальных условиях информационной культуры.

Принцип вариативности. Стратегии и технологии поликультурного образования должны соответствовать региональным обстоятельствам и целям формирования казахстанской гражданской идентичности. Многовариантное сочетание в едином образовательном пространстве Казахстана интересов личности и этнокультурной группы с общественными и государственными интересами требует отказа от единообразия и унификации.

Принцип этической актуальности. Поликультурное образование имеет значительный морально-этический потенциал, поскольку создает универсальную основу для воспитания и культивирования личностного, культурного, национального достоинства каждого гражданина РК.

Принцип меж - и внутриэтнической интеграции. Учет специфических для Казахстана процессов меж - и внутриэтнической интеграции, этнокультурных особенностей каждого народа и этнической группы;

Принцип целостности поликультурного образовательного пространства достигается путем слияния в единую систему всех сфер жизнедеятельности студента: процесса обучения, внеучебной творческой деятельности, внеучебной профессиональной деятельности, повседневной жизнедеятельности студента и т.д. Это предполагает обучение иностранных студентов в поликультурных группах, расселение в общежитии «на общих основаниях», а не по принципу «китайских», «корейских», «вьетнамских» комнат-блоков, участие иностранных студентов во всех культурных мероприятиях, организуемых в вузе, активное привлечение студентов-иностранцев к системе студенческого самоуправления и т.д.

Принцип открытости, когда образовательное пространство вуза организовано таким образом, что затрагивает более широкие структуры социокультурного пространства студента. Воплощение данного принципа получает, когда учебные ситуации переплетаются с реальными условиями окружающей жизни. Так, студентам предлагаются задания по проведению опроса общественного мнения; анализа реальных предложений банков по займам и кредитам; знакомство и взаимодействие с российскими семьями, имеющими интерес к их языку и культуре.

Кроме того, морально-этическое единство и духовно-нравственная целостность поликультурной основы образования позволяет избежать риска раздвоения личности, исключить опасность противопоставления этнокультурной и гражданской идентичности человека. [2].

Таким образом, вся логика нашего исследования построена с учетом выявления уровня сформированности иноязычной культуры как фактора социализации личности студента и последующей работы по ее формированию в процессе профессиональной подготовки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кислинская М.В. Педагогические условия формирования иноязычной культуры студентов колледжа в процессе профессиональной подготовки/Автореферат на соискание степени кандидата педагогических наук. - Магнитогорск, 2007.
2. Гитихмаева Л.М. Основные принципы поликультурного образования в Республике Казахстан.

Баймолда Досан,
Қазақстанның Ұлттық Жаратылыстану Ғылымдары Академиясының
мүше-корреспонденті, физика ғылымының PhD докторы, профессор

Есберген Айгүл Полатқызы,
Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ

ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕ НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Аталмыш мақалада орта мектептерде физика пәнін оқыту бағдарламасының аясында нанотехнология сабағын оқыту мәселесі сөз болады. Нанотехнология ғылымы - нанометрде өлшенетін көзге көрінбес өте кішкентай нысандармен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін технология. Сондықтан да қазіргі уақыт талабына сай мектепте физиканы оқыту бағдарламасының мазмұны мен әдістерін жетілдіру мақсатында нанотехнологияны оқыту мәселесі өзекті және оны бағдарламаға енгізу қажет етіліп отырған маңызды мәселеленің бірі болып табылады. Сондықтан орта мектептің 11 сыныбынан бастап нанотехнология сабағын факультативтік сабақ ретінде оқу бағдарламасына енгізуді ұсыныс етеміз.

Түйін сөздер: нанотехнология, ғылым мен технология, физика пәні, оқу бағдарламасы, орта мектеп, факультативтік сабақ

Резюме. В данной статье рассматриваются вопрос преподавания уроков нанотехнологий в рамках школьной программы по физике. Нанотехнология - это наука и технология, которая позволяет работать с очень маленькими невидимыми объектами, которые измеряются в нанометрах. Поэтому, нанотехнологическое образования является актуальной которые необходимо включить в программу. Мы рекомендуем ввести уроки нанотехнологий с 11 классы средней школы в качестве факультативного урока в учебную программу.

Resume. This article discusses the issue of teaching nanotechnology lessons as part of a school physics program. Nanotechnology is a science and technology that allows you to work with very small invisible objects that are measured in nanometers. Therefore, nanotechnology education is relevant which must be included in the program. We recommend introducing nanotechnology lessons from 11th grade of secondary school as a faculty lesson into the curriculum.

Нанотехнология қазіргі заманғы физиканың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Ол соңғы уақытта ең жылдам дамушы сала болғандықтан біздің өмірімізге ене бастады. Болашақта өндірістің көптеген түрлері нанотехнологиямен тығыз байланысты болатындығын ғалым-мамандар айтып отыр. *Нанометр(нм)* дегеніміз бір метрдің миллиардтан бір бөлігі болып табылады яғни $1 \text{ нанометр} = 10^{-9}$ метрге тең. Заттың ең кіші бөлшегі атом екені белгілі. Молекуланы құраушы осы атомдардың бір-бірінен ара қашықтығы шамамен 0.14 нанометр екен. Бұл қашықтықта шамамен 10 атомды тығыз орналастыруға болады. Бұл өлшем бірлігін қолданған алғашқы физик ғалым Альберт Эйнштейн 1905 жылы қант молекуласының өлшемі бір нанометр екенін теориялық түрде дәлелдеген болатын.

Сонымен нанотехнологияның көмегімен кез-келген заттың атомдық деңгейдегі физикалық қасиеттеріне әсер ете отырып, осы заттан қасиеті басқаша яғни беріктігі аса мықты, аса сапалы басқа бір заттарды жасап шығаруға болатынын бүгінгі нанотехнология жетістіктері паш етіп отыр. Сонымен нанотехнология дегеніміз не? деген сұраққа жауап іздер болсақ, нанотехнология бұл ғылым, инженерия және технология үшеуі бірігіп наноөлшемде (1-100) нм аралығында зерттеу, өндіру жұмыстарын жүргізеді. Мысалы газет парағының қалыңдығы 100 мың нм болса, адам ағзасындағы ДНК диаметрі 2.5 нм, адамының бір тал шашының жуандығы 80-100 нм, алтынның бір атомының диаметрі 0.33 нм екен [1].

Нанотехнология және наноғылымды дамыту туралы идея мен ұсынысты алғаш рет американдық атақты физик, Нобель сыйлығының иегері Ричард Фейнман 1959 жылы желтоқсанның 29 күні Калифорния Технология институтында өткен американдық физиктердің кеңесінде көтерген болатын. Фейнман өзінің лекциясында заттың молекулары мен атомдарын ғалымдар басқара алатын уақтың келе жатқанын айта келе бұл туралы өзінің ғылыми болжамын ортаға салған еді. Ал нанотехнология терминін жапон физигі Норио Танигучи қолданысқа алғаш рет 1974 жылы енгізді. Өте дәлдікпен жұмыс жасайтын машиналарды құрастырушы жапон профессоры өзінің зерттеуінде нанотехнология терминін қолданды. Ал алғашқы молекулалық нанороботтарды 1970 жылы америкалық инженер-ғалым Ким Эрик Дрекслер құрастырған. Қазіргі таңда нанотехнология үлкен сұранысқа ие болып отыр.

Өйткені нанотехнологияның жетістіктері арқасында генетика, медицина, клондау, микроағзалардағы бактерияларға әсер ету және машина жасау, электроника, ауылшаруашылығы және тағы басқа өндірістерге арналған жаңа материалдар алу, техника мен өндірістің барлық түрлерін жаңа сапалық деңгейіне көтеру мәселелерін тиімді шешуге болады [2].

Нанотехнология дамыған көшбасшы елдер ретінде АҚШ, Жапония, Германия және Оңтүстік Корея танылады. Қай саласы болмасын қарқындап дамып келе жатқан Қытай елі де бұдан қалыспақ емес. Қытайда жоғарғы технологиямен байланысты ең көп қолданылатын үш сөз болса, соның бірі – нано. Егер де қандай да бір тауарда «нано» сөзі кездесетін болса, ол үлкен сұранысқа ие болады екен. Тіпті дүкендерден нано-газ, нано-кесе, нано-тіс пастасы деген секілді тауарларды кездестіруге болады. Қазіргі уақытта дүниежүзінде 1600 ғылыми-техникалық компаниялар мен фирмалар, зертханалар мен орталықтар нанотехнологиялық зерттеулермен айналысуда. Оның 28 пайызы АҚШ-та, 24 пайызы Жапонияда, 10 пайызы Ұлыбританияда, 9 пайызы Алманияда, және 5 пайызы Австрияда екен. Франция, Италия, Қытай елдері 3 пайыздан, басқа мемлекеттер, соның ішінде Ресей барлығы 14 пайызды құрайды. Ал Қазақстан сол он төрт пайыздың ішіне де ене алмайды [3].

Нанотехнология және оның тамаша мүмкіндіктерін дамытуға Нобель сыйлығының иегерлері Р. Фейнман, Г. Бинниг, Г. Рорер, Л. Уильямс және У. Адамс секілді батыс ғалымдары және А.Голубок, Ж.Альферов секілді ресей ғалымдары өз үлестерін қосты. Нанотехнология туралы қазақ ғалымдары З.А.Мансұров, Б.Қ.Діністанов, А.Р.Керімқұлова және М.Нәжіпқызы «Нанотехнология негіздері» атты кітап жазды. Онда наноматериалдардың негізгі түрлері, қасиеттері, өлшемдік әсерлері, нанобөлшектердің физикалық-химиялық зерттеу әдістерінің теориялық негіздері және оны алу әдістері сондай-ақ функционалдық наноматериалдардың алуан түрлі қолданылу аймақтары туралы баяндалады. Сондай-ақ, батыс ғалымдары Л. Уильямс және У. Адамстың «Құпиясыз нанотехнология» атты кітабын З. А. Мансұров, М. Нәжіпқызы және Б. Қ. Діністанов қазақ тіліне аударды. Осыдан басқа қазақ тілінде нанотехнология тақырыбына арналған еңбек жоққа тән. Тек қана ағылшын және орыс тілдерінде жеткілікті еңбектерді табуға болады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаттарының бірі ретінде: «Жалпы білім беретін мектептерде зиялы, ой санасы және рухани болмысы дамыған Қазақ елінің азаматтарын қалыптастыру, білім алуда оның барлық қажеттілігін қамтамасыз ету арқылы қазіргі жылдам өзгеріп бара жатқан әлемде өз орнын табуға көмектесу сондай-ақ еліміздің экономикалық әл-ауқаты үшін бәсекеге қабілетті адами капиталды дамыту» екендігі айтылған болатын [4].

Қазіргі уақыттағы білім беру саласының алдында тұрған басты мақсат – білім сапасын көтеру, жеке тұлғаны қалыптастыру, қоғамдық сұранысты өтеу, еліміздегі білім беру жүйесін халықаралық деңгейге жеткізу, сөйтіп әлемдік білім кеңістігіне ену болып тұр. Осыған байланысты оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамыту, танымдық қызығушылықтарын арттыру үшін қажетті жағдайлар жасау мектептің, сонымен қатар математикалық және физикалық білім берудегі бірінші кезекте тұрған міндеттердің бірі болып саналады.

Мектептегі физикалық білім мазмұны ғылымның осы саласының ақпараттар ағыны мен даму деңгейіне тәуелді екендігі және өскелең ұрпаққа берілетін деңгейі қоғамдық сұраныстан туындайтыны белгілі. Осыған орай білім мазмұны үздіксіз жаңғырып және жаңарып тұрады. Күн сайын жаңа жаңалықтар ашылып, жаңа құрылғылар пайда болады, жаңа мүмкіндіктер ашылады.

Физикадағы ең өзекті мәселелер жоғары оқу орындарында және ғылыми-зерттеу институттарында, сондай-ақ зертханаларда қарастырылған болса, ал көпшілік мектептерде осыдан бірнеше ғасыр бұрын пайда болған классикалық физиканы оқытып, оның заңдылықтарын түсіндірумен ғана шектеліп келеді. Шынын айту керек, орта мектеп қабырғасында оқушыларға физика пәнін үйретуде Кеңес заманын еске түсіретін ескірген, көбі істен шығып қалған физикалық құрал аспаптармен жабдықталған зертханалардың болуы бүгінгі күннің талабына сай емес болып отыр. Сондықтан оның орнына физикалық замануы аспап құралдармен жабдықталған жаңа зертханалардың болуы оқушыларға пәндік тақырыптарды еркін, жеттік меңгерту ісіне өзінің оң әсерін тигізетіндігі анық.

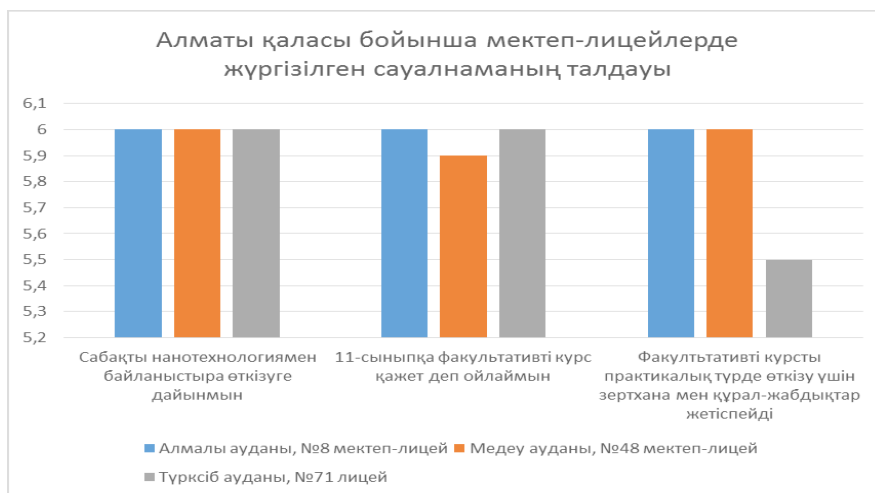
Нанотехнология мен наноматериалдарды пайдалану қазіргі ХХІ ғасырдағы ғылым мен техниканың қарыштап дамып жатқан салаларының бірі. Оқушылардың санасында нанотехнология туралы бастапқы ұғымды қалыптастыру, наноғылым әлеміне «ену», наноөлшемді денелерді үйренуде зерттеу жұмыстарына қатысу материяның және кванттық физиканың атом-молекулалық құрылымының

негіздерін терең меңгерудің маңызды факторы болып табылады.

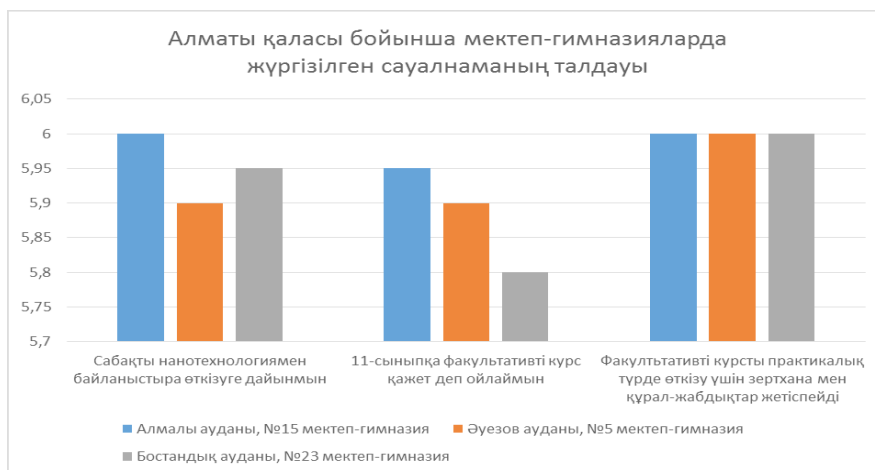
Ақпарат пен техниканың дамыған қазіргі заманда оқушылар өздерінің күнделікті өмірде қолданып жүрген заттарының көпшілігі нанотехнологияның жемісі екенін біле бермейді. Ал егер физика пәнін дәл осы нанотехнология ғылымының негізгі ұғымдарымен байланыстыра отыра түсіндіретін болсақ, оқушылардың қызығушылығы арта түсетіні анық.

Мысалы, Еуропа елдері тіптен Ресейдің кейбір лицей, орта мектептерінде физика пәнін оқыту бағдарламасына сай нанотехнология, роботтық техника секілді арнайы пәндер қосымша оқытылып, соған сай замануи құралдармен жабдықталған зертханалар бар болса, біздегі мектептерде бұл жағдай мүлдем басқаша сипатта қалып отыр. Орта мектептің 11 сынып оқушылары үшін кейбір мектептердің оқу бағдарламасында «Нанотехнология және наноматериалдар» сабағын енгізу қарастырылғанымен, бұл сабақтың қалай оқытылатыны туралы ешкім ешнәрсе білмейтін жағдайда. Тіптен физиканы тереңдетіп оқытатын мектептердің өзінде нанотехнология сабағы мүлдем болмауы бұл өкінішті жағдай деп білеміз.

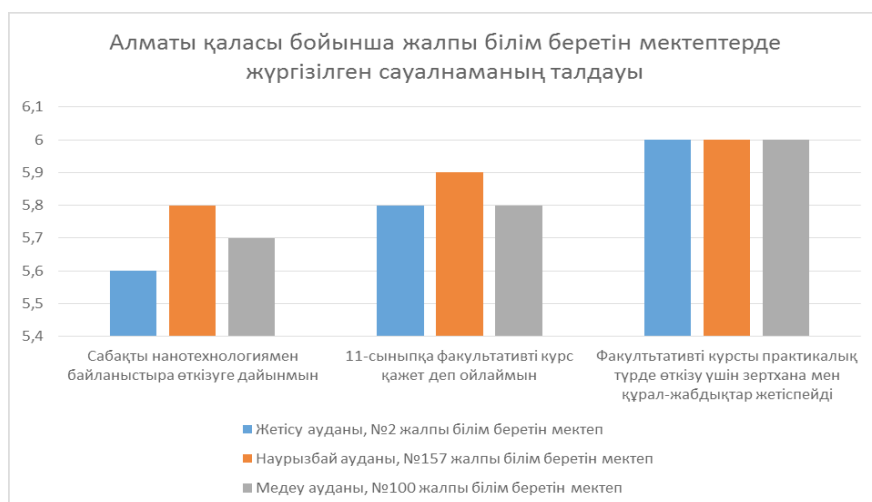
Оқушылар 11-сыныптың өзінде «Атомдық және кванттық физика» пәнімен толықтай таныса алады. Яғни, бұл оқушылардың нанотехнология сабағын оқып-білуге дайын екендігін білдіреді. Осы мәселе бойынша Алматы қаласының бірқатар мектептеріне барып, физика пәнінің мұғалімдерінің көзқарастарын біліп, сараптап көрдік. Сол үшін Алматы қаласынан жаратылыстану-математика пәндерін тереңдетіп оқытатын мектеп-лицей, қоғамдық-гуманитарлық пәндерді тереңдетіп оқытатын мектеп-гимназия және жалпы білім беретін орта мектептер бар барлығы 9 мектеп таңдап алынды. Сараптама үшін физика пәнінің мұғалімдерінен физика пәні сабағын нанотехнологиямен байланыстырып өткізу және 11-сыныпқа арналған факультативті курс өткізу туралы пікірлері сұралынды. Алматы қаласының мектептері бойынша жүргізілген сауалнаманың нәтижесін төмендегі диаграммадан көруге болады:

Сурет 1. Мектеп-лицейлерде жүргізілген сауалнама нәтижесі

Сурет 2. Мектеп-гимназияларда жүргізілген сауалнама нәтижесі

Сурет 3. Жалпы білім беретін мектептерде жүргізілген сауалнама нәтижесі

Сараптама нәтижесі бойынша, мұғалімдердің 96%-ы мектепте нанотехнологияны оқыту мәселесі өте өзекті және аса қажет деп есептейді. Нанотехнология сабағы оқушылардың жаратылыстану ғылымдарына деген қызығушылығын арттырады және білім деңгейін көтеретінін айтады. Жоғарыда көрсетілген диаграммалардан көріп отырғанымыздай, мұғалімдер факультативті курсты өткізуді қолдағанымен, барлық мектептерде факультативті курсты практика жүзінде өткізу үшін нанотехнологияға қатысты арнайы зертхана мен құрал-жабдықтар жетіспейді.

Жалпысы елімізде ғылым мен техниканың аса қарқынмен дамуы үшін мектеп оқушыларына физика пәнін оқытуда нанотехнологияның негізгі ұғымдарын қолдану, түсіндіру және қосымша факультативті курстар өткізу дұрыс болмақ. Әйтпесе әр сағат, минут сайын жаңа технология, жаңа материалдар өмірге еніп жатқан мына заманда қазақ баласының көштен қалып қалуы мүмкін жағдайға барып отыр. Физика пәнін оқытуда нанотехнологияны қолдану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Нанотехнологияның негізгі ұғымдарын меңгерген оқушыға физиканың күрделі есептерін шығару қиындық туғызбайды. Нанотехнологияны мектептегі физика пәнін оқыту бағдарламасы аясына енгізу қажеттігі тұрғысынан айтар болсақ шет елдің, тіпті көршілес Ресей елінің мектептеріндегі зертханалардың көбі «Nanoeducator» (наноэдюкатор) яғни білім алушыларға нанотехнологияның қыр-сырын үйрететін арнайы құрылғы-аспаппен жабдықталғанын айтсақ та болар. Оқушыларға нанотехнология жайында білім беріп, олар тарапынан нәтижелі зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін бұл таптырмас құрылғы болмақ.

Оқу үрдісіне наноэдюкаторды пайдалану арқылы сканерлеуші туннельдік микроскоп (СКМ) режимінде жұмыс істеу негіздерін игеруге, нано-нысандар мен наноқұрылымдарды зерттеуге, нанолитография және нано-басқаруды жүргізу ісін меңгеруге жол ашылады. Өлшеу жүйесінде кездейсоқ кездесетін қателіктен қорғау қажеттілігін ескертетін арнайы программа бар. Наноэдюкаторда орнатылған сандық бейне камера үлгі бетіндегі зерттеу аймағын таңдауға және зондтың күйін және оның бетіне жақын процесстерді бақылауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта ресей ғалымдары «Nanoeducator II» деп аталатын нанотехнологияны оқыту, білім беру және зерттеу жұмыстарына арналған наноэдюкатордың жаңа нұсқасын жасап шығарды. Ол өзінің алдындағы нұсқасынан тек сыртқы пішінінде ғана емес, техникалық мүмкіндіктері жағынан да ерекшеленеді. Macintosh стилінде (Apple стилі) жасалған Наноэдюкатор II нұсқасымен атомдық-күштік микроскоп (АКМ) яки сканерлеуші туннельдік микроскоп (СКМ) режимінде жұмыс істеуге болады. Сурет 4, сурет 5-те Наноэдюкатор II-нің негізгі блогы және блокты басқарушы құрылғысын көрсеттік.

Сурет 4. Негізгі блок

Сурет 5. блокты басқарушы құрылғы

Осындай наноэдыукатор кешені еліміздегі Назарбаев зияткерлік мектептерінде және жоғарғы оқу орындарының ішінде тек біздің Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде бар. Университеттің физика, математика және информатика институтында «Инновация және нанотехнология» зертханасы жұмыс істейді. Институтта білім алушы магистрант, докторанттар үшін нанотехнологияның негізгі принциптерімен танысып, тәжірибе жүзінде заттардың атомдық, молекулалық құрылымдарын зерттеу ісіне арналған «Наноэдыукатор II» қондырғысы осы зертханада қойылған.

Қорытынды

Нанотехнология - физиканың және технологияның аса қарқынмен дамып келе жатқан салаларының бірі болғандықтан, оқушылардың ғылым мен техникаға деген қызығушылығын арттыру мақсатында орта мектептің 11-сынып оқушыларына нанотехнология сабағын аптасына бір рет, факультативті курс ретінде өткізуді ұсыныс еткіміз келеді. Әрине факультативтік сабақтың теориялық және практикалық түрде өткізілуі қажет деп көреміз. Практикалық сабақтарға қатысты айтар болсақ, әзірге әрбір мектепке бұндай нанотехнология зертханаларын ашып беру ісі көп көлемді қаражат талап ететіндіктен факультативті курстың практикалық сабағын Абай атындағы ҚазҰПУ-нің математика, физика және информатика институтының басшылығымен келісе отырып, сондағы нанотехнология зертханасында өткізуге болады деп көреміз. Себебі, оқушыларға нанотехнология туралы тек қана теориялық білім берумен шектелмей оларды факультативті курс бойынша нанотехнологияның қыр-сырын ашып бере алатын аса қарқынды микроскоптармен таныстырып, олармен жұмыс істедуді үйрету қажет болмақ. Бұл бүгінгі күннің талабына айналып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Головин Ю.И. Наномир без формул. Москва, БИНОМ, лаборатория знаний. 2012, 543с
2. Бапанов Е. Нанотехнология кереметтері. Президент және халық, 3/2010-Алматы, 8 б.
3. http://www.nauka.kz/page.php?page_id=256&lang=2&news_id=1861
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Егеменді Қазақстан, 16 ақпан, 2010. Б. 5-6
5. Уильямс Л., Адамс У. Құпиясыз нанотехнологиялар: Оқулық/Ауд. З. А. Мансұров, М. Нәжіпқызы, Б. Қ. Діністанов. - Алматы: РгипІ-8, 2012 - 385 бет.
6. Мансұров З.А., Діністанов Б.Қ., Керімқұлова А.Р., Нәжіпқызы М. - Нанотехнология негіздері: Оқулық - Алматы: 2014. - 248 бет.
7. Баймолда Д., Есберген А.П. Қазақстанда цифрлық технология негізінде нанотехнологияны дамыту - «Хабаршы» Абай атындағы ҚазҰПУ- Физика-математика ғылымдары сериясы-Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ,2018.-№2 (62). -199-20366.
8. Баймолда Д., Есберген А.П. - Қазақстанда нанотехнологияның даму барысы - «Дулатов оқулары 2018» М.Дулатов атындағы КИНЭУ- Қостанай: М.Дулатов атындағы КИНЭУ, 2018. 19-2266
9. Баймолда Д. Физиканы қалай оқыту керек?// Aiqyn, №14, 29.01.2019

Елшібаева К.З.,
3-курс PhD докторанты,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

САЯСИ ТҰЛҒАЛАР ТІЛІНДЕГІ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КІЛТ СӨЗДЕР

Түйін: Қазақ танымында саяси-әлеуметтік, ұлттық-мәдени мазмұнға ие ұғымдарының концептілік аясын ғылыми тұрғыдан жүйелеу, олардың лингвомәдени, лингвокогнитивтік, концептуалдық, уәждік аспектілерін тіл заңдылықтары негізінде саралау этносты терең тануға әрі оның құндылықтық таным-түсініктерін зерделеуге көмектеседі.

Қазіргі таңда саяси дискурсты тілші ғалымдар белсенді түрде зерттеп, оған анықтама беріп, негізгі қырлары мен атқаратын функцияларын қарастыруда. Саяси дискурстың негізгі зерттеу объектісі – саясаткер тілі, яғни саясаткердің тілдік тұлғасы. Аталмыш мақалада саяси дискурс кеңірек сипатталып, «аксология» терминіне анықтама беріледі. Сондай-ақ саясаткерлер тілінде қолданылатын аксиологиялық кілт сөздерге талдау жасалынады.

Саяси тұлғалардың тілдік қолданысында кездесетін аксиологиялық кілт сөздер көбінесе тарихы терең халқымыздың өткені мен бүгінінің куәсі болатын түрлі тарихи оқиғалар, салт-дәстүр, әдет-ғұрып және басқа да когнитивтік сипатқа ие тілдік бірліктер болып табылады.

«Құндылық» философиялық және социологиялық әдебиетте белгілі бір болмыс құбылыстарының адами, әлеуметтік және мәдени мағынасын көрсету үшін кең түрде қолданылатын термин.

Саяси мәтіндегі ғаламның аксиологиялық бейнесі әлемнің медиа бейнесінің бір үзгі ретінде сипатталып, «әлем бейнесі» ұғымының мазмұндық-құрылымдық жүйесін айқындайды.

Резюме: Научно систематизированные концептуальные концепции политических, социальных, национальных и культурных концепций в казахском языке, их лингвокультурные, лингвокогнитивные, концептуальные и мотивационные аспекты на основе языковых законов способствуют углублению признания этноса и его ценных когнитивных концепций. Сегодня корреспонденты политического дискурса активно исследуют и определяют основные аспекты и функции. Основным объектом политического дискурса является язык политика, то есть язык политика. В этой статье политический дискурс описан более широко и называется термином «аксология». Анализ аксиологических ключевых слов, используемых в языке политиков, также сделан.

Аксиологические ключевые слова, встречающиеся в лингвистическом использовании политических людей, часто являются лингвистическими единицами истории, традиций, обычаев и других когнитивных характеристик, которые наблюдаются у людей прошлого и современности.

«Ценность» - это термин, обычно используемый для описания человеческого, социального и культурного значения определенных явлений в философской и социологической литературе. Аксиологическая картина мироздания в политических текстах описывается как часть медиа изображения мира и определяет контент-структурированное понятие «имиджа мира».

Summary: Scientifically systematized conceptual fields of impression of political, social, national and cultural content in the Kazakh cognition, their linguistic, cultural, linguocognitive, conceptual, and motivational aspects on the basis of language laws will help to deepen the recognition of ethnos and to study its valuable cognition.

Today, political discourse correspondents actively explore and define the main aspects and functions. The main object of political discourse is the language of politician, namely, the language of the politician. In this article, political discourse is described more widely and given the definition of “axology”. Analyzes of axiological keywords used in the language of politicians.

The axiological keywords found in the linguistic usage of political people are language units with a history of our people and various historical events, customs, traditions and other cognitive features that witness today.

“Value” is a term commonly used to describe the human, social and cultural meaning of certain phenomena in philosophical and sociological literature. The axiological picture of the universe in political texts is described as a part of the world’s media image and defines the content-structured concept of “world image”.

Саяси коммуникацияның негізгі қызметі – коммуникативтік іс-әрекетті қолдана отырып, саяси билік үшін күресу: саяси коммуникация билікті бөлуге (сайлау, тағайындау, қоғамдық пікір тудыру және т.б. жолдар арқылы) және оны қолдануға (заңдар қабылдау, жарлықтар, қаулылар шығару және т.б.) тікелей немесе жанама ықпал ете алады. Саяси коммуникация саяси ақиқатты көрсетеді, онымен бірге өзгеріп, оның қайта құрылуына қатысады.

Қазіргі тіл білімінің, оның ішінде психолінгвистиканың ерекше қасиеттері оның экспансионизмі (лингвистикалық ізденістер саласының кеңею үрдісі) және функционализмі болып табылады, яғни тілді іс-әрекетте, дискурста, өз қызметін жүзеге асыру барысында қарастыру [1, 64 б].

Ғылыми зерттеулердің басым көпшілігінде орталық назарда адам, тілдік құбылыстарды жан-жақты талдау үшін негізгі нысанада тілдік тұлға тұрғандықтан, психолінгвистиканың бұл қасиеттерінің барлығы көптеген шектес бағыттарды тудырады. А.А. Бейсенбаеваның ізімен біз «интегративті» терминін қолданамыз [2, 18 б.]. Қазіргі тіл білімінің, атап айтқанда, психолінгвистиканың мұндай өзекті интегративті бағыттарының бірі – саяси коммуникация.

Ғылымда саяси коммуникация деп сөйлеу әрекеті түсініледі, ол қандай да бір идеяларды насихаттауға, елдегі азаматтарға эмоционалдық ықпал ету және оларды саяси әрекеттерге оятуға, қоғамдық келісімге келуге, қоғамдағы көп көзқарастар жағдайында әлеуметтік-саяси шешімдерді түсініп, негіздеуге бағытталған [1, 68 б].

Егер саяси коммуникацияны этнолингвистикалық зерттеу шеңберінде қарастыратын болсақ, бұл жерде бірінші кезекке ұлттық саяси сананың маңызды элементтерін бейнелейтін концептілер шығады. Концепт, Д.С. Лихачевтің пікірінше, адам санасында мүмкін мағыналарға емеурін ретінде ғана туындамайды, сонымен қатар алдыңғы тұтас тілдік тәжірибеге – поэтикалық, прозалық, ғылыми, әлеуметтік, тарихи және т.б. үн қосу, баға беру ретінде пайда болады [3, 19 б.]. Бұл жерде жекелеген тілдік тұлға үшін де, тұтас лингвомәдени қауымдастық үшін де өмірлік маңыздылығы бар қазақ халқы мәдениетінің кілт концептілері біздің бақылауларымыз бойынша **әділет, тәуелсіздік, намыс, қадір, жанұя** болып табылады, олардың жиынтығы ұлттың саяси мәдениетін топтайтын саяси концептасын құрайды. Қазіргі ғылымның антропологиялық мәселеге назар аударуы дәл осы этнолингвистикалық тұрғыдағы көптеген мәселелерді алға тартты, бұған ұлттық мәдениет, халық менталитеті және психологиясын білдірудің тілдік формалары мен құралдарын талдайтын саналуан лингвистикалық зерттеулер мысал бола алады [4, 41 б.].

«Құндылық» философиялық және социологиялық әдебиетте белгілі бір болмыс құбылыстарының адами, әлеуметтік және мәдени мағынасын көрсету үшін кең түрде қолданылатын термин. Тиісті құбылыстарды бағалау әрекетін (процедурасын) іске асырудың тәсілдері мен белгілері (критерийлері) қоғамдық сана мен мәдениетке адамның қызметінің нысаналарын көрсететін «субъектілік құндылықтар» (нұсқаулар және бағалар, бұйрықтар(императивтер) және тиым салулар, мақсаттар және жобалар) ретінде байқалады. Сөйтіп, «заттық» және «субъектілік» құндылықтар, қалай болғанда да, адамның дүниемен құндылық тұрғысынан қарым – қатынасының екі жағы (полюсі) сияктанып көрінеді. Адам әрекетінің құбылысындағы құндылықтар аспектілері жеке тұлғаны сияктанып көрінеді.

Адам әрекетінің құбылысындағы құндылықтар аспектілері жеке тұлғаның танымдық және жігер сапаларымен тікелей байланысты; құндылық категорияларының өздерінде білім нысаналарының, түрліше қоғамдық топтардың және жеке тұлғалардың мүдделері мен танып – ұнату шекаралары байқалып тұрады.

Құндылық нысаналарының негізгі мазмұны адамның саяси, философиялық (дүние танымдық), құқықтылық сенімдері, терең және тұрақты құштарлықтарды, жүріс – тұрыс бет алысының құлықтық принциптері негізінде құралады. Сондықтан, кез – келген қоғамда жеке тұлғаның құндылықтық бағыттары субъектінің мақсаттылықпен әсер ету, тәрбиелеу объектісі болады.

Құндылық нысаналарының дамуы жеке тұлғаның дамуының белгісі, ол оның әлеуметтік өлшемінің көрсеткіші. Бұл – индивидтің санасы мен сана сезімінің арасындағы байланыстың тууына ықпал ететін, сыртқы және ішкі дүниені қабылдаушы призмасы, өмірдің мәні туралы мәселені шешу үшін психологиялық негіз.

Саяси аксиология – (грек, *axia* - құндылықтар, *logos* - сөз, түсінік, ілім) – саяси құндылықтарды зерттейтін ғылыми пән. Саяси ғылымда құндылықтар мәселесін М.Вебер көтерді. Әр саяси акт құндылықтармен қарым-қатынаста ғана саналы болып есептеледі, бұл өз кезегінде адамдардың саяси мінез-құлық ережелері мен олардың мақсаттарын анықтауға ықпал етеді [5, 201 б.].

Саяси лингвистикадағы ең өзекті мәселелердің бірі – ықпал ету яғни сөйлеу ықпалы. Бұл орайда сөйлеу ықпалы дегеніміз не? Тұлға өзін қарым-қатынаста қалай көрсетеді? Коммуникацияның сәтті болуы үшін дұрыс стратегияны қалай таңдау керек?, - деген сұрақтардың туындауы заңдылық.

Сөйлеу ықпалы – жеке адамның немесе ұжымның санасына және мінез-құлқына табиғи тілдің (сондай-ақ паратілдің, графиканың) құралдары арқылы жүзеге асырылатын ықпал. Кез келген сөйлеу

актісі сөйлеу ықпалын жасауға қабілетті; алайда сөйлеу ықпалының тиімділігі бірнеше факторларға байланысты. Бұндай факторларды сөйлеу ықпалы теориясы зерттейді; мысалы, үгіт-насихат жұмысында, жарнамада, сайлау науқанында қолданылатын бірыңғай шоғырландырылатын қайталау, эмоциялы қысым; әсер ету техникалары, логикалық тұзақ, эстетикалық амал-айла, риторикалық тәсілдер және дәлелдемелер теориясы және т.б. сөйлеу ықпалының ең күшті жағдайы – тіл арқылы ептілік, айла-шарғы жасау, бұл ретте ықпалдың нысанасы өзіне жасалатын әсерді сезіне алмайды және өзіне нұқсан келтіретіндей іс-әрекеттерге баруы мүмкін [6, 156 б.].

Саяси мәтіндегі ғаламның аксиологиялық бейнесі әлемнің медиа бейнесінің бір үзігі ретінде сипатталып, «әлем бейнесі» ұғымының мазмұндық-құрылымдық жүйесін айқындайды.

Әр халықтың танымдық үрдісі мен рухани құндылықтарды қабылдау, зерделеу, тұжырымдау өрісі мерзімді баспасөздегі саяси дискурста кең көрініс тапқан. Мұндай таным үдерісі автор-адресаттардың ойлау, пайымдау, өмірді қабылдау әрекеттерімен бірге тілдік ерекшеліктерінен де анық аңғарылады. Ұлттық құндылықтық таным-түсініктерді адресант тілі негізінде анықтау, саяси мәтін арқылы баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесін сипаттайтын концептілердің табиғатын ашу, этнос санасындағы менталдық даралықты тілдік фактілер негізінде танып түсінуге ықпал етеді [7].

Қазақ танымында саяси-әлеуметтік, ұлттық-мәдени мазмұнға ие ұғымдарының концептілік аясын ғылыми тұрғыдан жүйелеу, олардың лингвомәдени, лингвокогнитивтік, концептуалдық, уәждік аспектілерін тіл заңдылықтары негізінде саралау этносты терең тануға әрі оның құндылықтық таным-түсініктерін зерделеуге көмектеседі. Солардың кейбіреулеріне тоқталайық.

Шаңырақ. Қазақта шаңырақ сөзі ауыспалы мағынада *отбасы, үй* ұғымында қолданылады. Себебі, қазақ халқы көшпелі өмір сүргендіктен, олар киіз үйде тұрған. Ал сол киіз үйдің ең жоғарғы, дәл ортасындағы бөлігі әрі киіз үйдің барлық бөлігін біріктіретін тірегі болғандықтан, шаңырақ киелі есептеледі. Мыс.: Жаңа жылды өз *шаңырағымда* қарсы алғанды жақсы көремін. [ЕҚ, 01.01.2011]. Шығыстағы білімнің *қара шаңырағында* бұл күндері он мыңнан астам жастар он факультетте білім алып жатыр [ЕҚ, 06.01.2011].

Жерұйық. «Жерұйық» концептісін біз Асан қайғымен байланыстырамыз. Себебі жерұйық ұғымын қазақ елі арасына таратқан Асан қайғы болатын. Оның негізгі идеясы – жанға, малға жайлы қоныс, бейбітшілігі мен бірлігі жарасқан халық, әділеттілік пен құт орнаған «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман мен қоғам бейнесін аңсағаннан туған арман. Бүкіл ел мен жерді аралап Жерұйығын іздеумен өткізген Асан қайғы қазақ санасына осы ұғымды нық орнатып кетті. Міне, содан бері жанға жайлы қонысты қазақ жерұйық деп атап кеткен. Мыс.: Елордамыз – Астана төрт мұхиттың арасындағы дүниежүзі саясаткерлері мен мәдениет және дін қайраткерлерінің, алпауыт іскерлердің *Жерұйығы* болып танылады [ЕҚ, 06.01.2011].

Көш. Қазақ халқы – көшпенді халық болғандықтан, көш ұғымы – көшпенділер керуені, көшу дәстүрі қазақта ерекше өзіндік мәні мен мағынасы бар үрдіс. Ал көш басында жүру тек қана мықты, құрметке ие болған, көш артындағы керуенді жүргізе алатын, сапар алдында күтіп тұрған қиындық пен қатерлікке төтеп беретін адамның қолынан келеді. Қандай нәрсе болса да оны бастау оңай емес, ал жолдағы көштің басында болу әрдайым күтілмеген жағдайларға, жолды алдын ала болжай алмайтындықтан қауіпті де болуы мүмкін. Осыған байланысты саяси мәтіндерде көш, көшбасшы сөздері жиі қолданылады. Мыс.: Біз – бүкіл ТМД кеңістігінде *реформалар қарқынмен экономикалық өсу бойынша көшбастаушымыз* [ЕҚ, 22.01.03]. «Менің кітабым, бұрнағы жылдардағы оқиғаларды сипаттай отыра, өткенге емес, келер болашаққа меңзейді. Мен мұның Қазақстанның болашақ *көшбасшылары* үшін ақылшы кітапқа айналатынына сенемін [8, 4 б.]. Қазақстан – уран өндіруде әлемдік *көшбасшы*. Қазақ – гуманистік-моральдық қатынасы жетілген халық: «*Көшпелілердің* осынау ғажайып психологиясы ғасырлар сынынан өтіп, шегіне жете шыңдалған. Бір ауыз сөздің аясында сахара төсіндегі мінез-құлық, салт-жора, моральдық-этикалық сапа, адамдар арасындағы қарым-қатынас қалыптары сияқты қасиеттердің барлығы шоғырланған» [9, 44 б.].

Шежіре. Жеті ата. Қазақ – жады мықты халық; шежіресі, тарихи шежіресі: «Қазақ болмысының келесі бірі ерекшелігі – оның тарихшылдығы», «ал біздің жеті аталық ұстаным, рулық байланыс институттары, белгілі дәрежеде сол желілік типтегі далалық биокомпьютердің рөлін атқарып, күн сайын өз жадын өзі мыңдаған есе кеңейтіп отырған». Қазақ – рухани текті халық: «Жеті аталық ұстаным әрбір қазақтың, бүкіл халықтың құлағына күн сайын бабалары туралы тек жақсылықты құйып, рухани тектілігін дәріптеп, ұлттық сенімін орнықтырып отырған» [9, 43 б.].

Ұлт. Мемлекет. Халық. Тіл. Қазақ – ғажайып тілді жасаған ұлт: «*Ғасырлар бойы қазақтың ұлт ретіндегі мәдени тұтастығына ең негізгі ұйытқы болған – оның ғажайып тілі*». «*Бүгінде Отанымыздың жетістіктері – әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы*» [9, 43 б.].

Сондай-ақ, қазақ халқына тән салт-дәстүрлер де метафораланған нұсқада жиі кездеседі. Тілдік бірліктерді метафоралау арқылы қолдану – айтылар ойға нақтылық беріп, ұлттық болмыстан хабар беретіні анық. Мысалы:

1) Сонымен жаңа халықаралық ұйым – Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың **тұсауы кесілді** [ЕҚ, 02.06.01]. Бұлардан бөлек еліміз аталған салалар негізінде Қазақстанның экономикалық моделін дамытуды насихаттау мақсатында **тұсаукесерлер** өткізу мүмкіндігін қарастырмақ [ЕҚ, 01.01.2011].

Тұсау кесу – сәби қаз тұрғаннан кейін тез, жығылмай, сүрінбей жүріп кетсін, болашағы жарқын болсын деген тілекпен жасалатын қазақтың дәстүрі. Арнайы дайындалған ала жіппен баланың аяғын тұсап байлайды. Жіпті қадірлі, ісі алға басып тұрған әрі жылдам, сүрінбей жүретін адам кеседі. Бұл – бала осы адамға тартсын деген тілектен туған рәсім. Ал берілген контекстегі *тұсау кесу* тіркесі қазақ дәстүріндегі баланың жаңадан жүруді үйреніп бастауымен байланысты жаңа нәрсенің бастамасын білдіреді. Алғашқы қадамын басып жатқан *бала* мен жаңа қауымдастықтың ашылуы арасындағы байланыс фразеологиялық қолданыстың метафоризациялануы арқылы беріліп тұр.

Қазақ газеттік-публицистикалық стилінде қазіргі уақытта «*тұсаукесер*» сөзі қоғамдық-саяси лексиканың да қатарына көшті. Осындай сияқты сөздердің мәтіндердегі және әртүрлі жағдайларда сөз сөйлеу кезіндегі жиі қолданыс оның клишеге айналуына себеп болады. Б.Момынованың қоғамдық-саяси лексикасының түсіндірмелі сөздігінде бұл сөзге мынандай түсіндірме жасайды: «*Тұсаукесер – (Презентация). Алғаш рет таныстыру рәсімі*» [10, 124 б.].

Саяси қайраткерлер тілінде кездесетін аксиологиялық кілт сөздердің басым көпшілігі: **Ұлы дала, ру, дала дүниетанымы, жеті ата, алып сахара, жад, Рух, Сана, Ар-ұят, Аруақ, ұлан-байтақ дала, ата-баба, түрік, қара шаңырақ, көшпелілер әлемі, Бірлік, Тәңір, атты әскер, Еуразия, әскери өнер, Адам (түркі рухының қасиетті жиындығы), аңыз, түйсік, тұтастық**. Аталған тілдік бірліктер саясаткерлердің тілдік тұлғасының когнитивтік белгілерін көрсетеді. Бұл құбылыс әсіресе Н.Назарбаев, Б.Тілеухан, Ә.Кекілбаев т.б. тұлғаларға тән. Себебі, саяси тұлғалар әрбір сөйлеген сөздерінде немесе басқа да еңбектерінде кез келген ұлттық ұғымды концепті дәрежесіне жеткізуге тырысады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Чудинов А.П. Политическая лингвистика. – М., 2006. – 190 с.
2. Бейсенбаева А.А. Пәнаралық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. – Алматы, 1995. – 138 б.
3. Лихачев Д.С. Культура как целостная динамическая система // Вестник РАН. – 1994. – № 3. – С. 23.
4. Ибраева Ж.Қ. Психоллингвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 130 б.
5. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. – 605 б.
6. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Астана: «Арман ПВ», 2008. – 392 б.
7. Дюсембина Г.Е. «Мерзімді баспасөздегі ғаламның аксиологиялық бейнесі (саяси мәтіндер негізінде)». PhD док.дисс. – Алматы, 2014.
8. Назарбаев Н. Қазақстан жолы. – Астана, 2007. – 372 б.
9. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
10. Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушылық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 140 бет.

Есенғұлова М.Н.,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
ms.miko77@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКА ИДЕЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ

***Түйіндеме.** Мақалада студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудағы халықтық педагогика идеялары сөз етіледі. Автор студенттердің маман ретінде қалыптасып, білім беру, тәрбиесінде халықтық педагогикада идеяларын пайдалану туралы пікір білдіріледі.*

***Резюме.** Статья повествует о влиянии идей народной педагогики на создание культуры взаимоотношений между студентами. Автор делится идеей использования народной педагогики в образовании, воспитании, а также в формировании студентов как специалистов.*

***Resume.** The article describes the influence of national pedagogy on forming the culture of interrelationship between students. The author shares the idea of implementing national pedagogy in students' education and upbringing to develop them as professionals.*

Студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселесінде ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, қарым-қатынас дағдылары мен икемділігін жан-жақты дамыту маңызды проблемалардың бірі болып табылады. Бұл мәселенің маңыздылығын ашу мақсатында оның ғылыми әдебиеттерде кездесетін қайнар көздерін, түпкі нәтижелерін анықтауға назар аудардық. Осыған байланысты қарым-қатынас дағдылары мен икемділігін қалыптастыру ерекшеліктерін психологиялық және педагогикалық тұрғыдан сипатталады.

Студент қандай салада білім алса да белгілі бір, мамандықтың иесі, ал біздің қарастырып отырған педагогика саласы бойынша кәсіби даярлауда оның мәдениеттілігіне көңіл қою, бүгінгі мәдениеттілік дәрежесінде икемділік, дағдылардың сапалық деңгейін жасау арқылы оны әлеуметтік өмірге енгізу көзделеді. Осы тұрғыда қарым-қатынас дағдылары мен икемділіктің маңызы педагогикалық қарым-қатынас техникасын қолдану икемділігі, қарым-қатынас процесі кезінде шапшаң және жеңіл тіл табысу барысында сенімділікті, қызметтестік, жолдастық сезімді ояту, әңгімелесуші тұлғаның тақырыбын қызығушылықпен тыңдау, мимика, пантомимика қолдану тақырып бойынша ойын-қалжыңды түсінуде маңызды.

Қарым-қатынас мәдениеті дағдылары мен икемділігіне ие болған адамның тыныс тіршілігі оның әрекетін ұйымдастыру тәсілінен, материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін, қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі іспетті, яғни оқу-білім, ғылым, қажеттілік, қызығушылық, мақсаттылыққа қол жеткізеді. Белгілі бір мақсатқа жету үшін тұлғаның қызығушылығы, білімі, рухани қажеттілігі ұштасуы тиіс, демек мотивациялық сферасы кең, білімі терең адам болып қалыптасу үшін қоршаған ортамен қарым-қатынас маңызды, ал қарым-қатынас процесі сәтті болу үшін әлеуметтік ортаға икемделу, дағдыларына ие болу шарт. Қарым-қатынас процесі кезінде шынайы жанашырлық көрсету, кеңпейілділік және түсінушілік, мәдениетті қарым-қатынас қалыптастыруда қазақ халқымыздың топырағында жинақталған өмірлік тәжірибесінің жиынтығы, өмір сүру бейнесі және өміршең рухани мұрасы болашақ мұғалімдердің талапқа сай қарым-қатынас икемділігі, дағдысы, мәдени сатыларына даму сатыларына тәрбиелік әсері мол деп есептейміз.

Қарым-қатынастың пайдасы мен жағымдылығының маңыздылығын жалпы қазақ халқының ойлау жүйесін алғаш рет әлемдегі даму мен өзгеруге, диалектикаға қатысты зерделеген Абай атамыздың өсиетті сөздеріне көңіл бөлмеу мүмкін емес. Егерде адам мәдениетін дүниежүзілік мұхитқа құятын ағысқа теңесек, онда дәстүрлер сабақтастығын қуат күшіне бірлестіруге болады. Абайды қашанда біз гуманизмнің көзі дейміз. Мысалы, отыз сегізінші қара сөзінде адам баласын өссін-өңсін деп жаратқан. Сол өсіп-өну жолындағы адамның талап қылып ізденер қарызды ісінің алды-әуелі дос көбейтпек. Кімге достығың болса, достық достық шақырады деген екен. Достықтың құндылығы мәдени қарым-қатынастан құралады. Демек ұрпағымыздың дамып, өркендеуіне, оларды инабаттылық, имандылық қарым-қатынасқа тәрбиелеуде оқу-білім қажет деген ой-тұжырымы ғылымдағы жаңа да, құнды зерттеулерде толық көрініс табады.

Халық педагогикасы ауыз әдебиеті арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, жастарды мәдениеттілікке тәрбиелеу шығыс елдерінде кеңінен таралған.

Дүниежүзілік ғылым мен мәдениеттің «Алтын қорына» өлшеусіз үлес қосқан энциклопедист-ғалым Әл – Фараби бабамыздың педагогикалы мұрасы асыл қазына. «Бақытқа жету жолдары», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактаттары зерттеліп отырған мәселенің шешімін табуда орны ерекше десек қателеспейміз. Себебі әл – Фарабидің педагогикалық жүйесінің іргетасы оның адам туралы ілімі, оның гуманистік, ізгілік қасиетке баулу мәселесі, яғни біз талдап отырған қарым-қатынас мәдениетіне тікелей байланысты. Ол: «Адам алдымен алғашқы жаратушыны мойындау, аспан әлемінің және табиғат құбылыстарының заңдарын білу, өзінің және басқалардың жандүниесін түсіну, мемлекеттік және саясат ғылымдарын меңгеруі тиіс», - деп атап өтеді. Әсіресе, «өзінің және басқалардың жандүниесін түсіну» дей отырып, қарым-қатынас мәдениетінің маңыздылығын көтереді.

Әл-Фарабидің адамгершілік-этикалық тұжырымдамасының негізі – адам өзі қабылдаған білімі мен білігі, мәдениеті негізінде бақытқа жету, қоршаған дүниеде жан-жақты жетілуі. Ол «Бақытқа жету жайында» деген трактатында: «Мінезділік – бақытты болудың басты шарты. Кейбір адамдар қолдағы бақытынан оп-оңай айырылып қалады, тіпті бақытсыздыққа ұшырайды. Оны мұндай күйге түсіретін оның нашар мінезі» – дейді. Яғни мұнда мінез-құлық мәдениетінің маңыздылығын баса көрсетеді деп түсінуге болады. Сонымен қатар, Әл – Фараби: «адамды өз мінезіндегі теріс қылықтарды жеңуге үйрету және оң әдеттерді қалыптастыруға қабілетті ету, ол үшін адамға жас кезінен этикалық тәрбие беру арқылы жетуге болады», - деп қарым-қатынас мәдениетін ерте кезден-ақ бастау қажеттігін айтып кеткен.

Халық педагогикасы – ұлт мәдениетінің негізі. Ол халықтың халық болып тарих сахнасына шыққанынан бері ғасырлар бойы еліміздің тәлім-тәрбиенің пәрменді құрал қызметін атқарып келеді.

Халық педагогикасы халықтың қызметі және халықтың өмір сүру тәсілі деуімізге болады. Мұндай себеп пен салдар ажырамас байланыста. Этнопедагогикасыз халықтың өмір сүруі мағынасыз, өйткені педагогикалық ой үнемі мәдени дәстүрді, халықтың рухани мәдениетін туғызып, адамдарды рухани және материалдық өмірде ең жоғары деңгейге жетуге ынталандырып отырады.

Адам баласын ізгілікке тәрбиелеу ісі-халықтық педагогиканың негізгі ұстанымы. Сондықтан этнопедагогикалық ұстамдарды оқу-тәрбие үрдісіне арқау етуді бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп қарауымыз керек. Халқымыздың этнопедагогикалық үрдісіне оқу-тәрбие жүйесінде қолданудың жолдарын ғылыми түрде қарастыру қажеттігі туып отыр. Ол ұстанымдар жаңадан шыққалы жатқан оқулықтардан өзекті орын алуы керек.

Бүгінгі әлемдік аренаға жеткен ғылыми-педагогика халықтық педагогикадан бастау алып, оны ғылыми теориялар мен қағидалар тұрғысынан жан-жақты зерттеп, қарастырып өз қажетіне жаратады. Осы қажеттіліктен келіп, халықтың эмпирикалық тәжірибесіне негізделген ұрпақ тәрбиелеу тағылымдары халықтық педагогиканы ой елегінен өткізіп зерттеп, тәрбие мен оқу ісінің өзекті құралы етудің жолдарын және оның шығу, даму кезеңдерінің өзіндік ерекшеліктерін, басқа ғылымдармен байланысын зерттейтін педагогиканың ғылыми бір саласы этнопедагогика пайда болды. Бұл жөнінде анықтама беріп, термин ретінде ғылыми педагогикаға енгізуші көрнекті ғалым Г.Н.Волков болды. Ол өзінің «Этнопедагогика» атты еңбегінде халықтық педагогика мен этнопедагогика ұғымының айырмашылығын, зерттеу объектісі мен мазмұнын ашып көрсетті.

Г.Н.Волковтың пікірінше, халықтық педагогиканың ерекшелігі: оның дүниеге келген күннен бастап, бірге жасасып келуінде, еңбек тәрбиесінің алғашқы адамдар өмірінде басты рөл атқарғаны, тәрбиенің басқа түрлерінің кейін туғандығы, халықтың тәрбие жөніндегі қағидаларының өмірлік тәжірибеге негізделген эмпирикалық білім болып келуі, оның ұлттар мен ұлыстардың жазу мәдениеті шықпай тұрған кезінде пайда болып, халық арасында ауызша тарауы, сондықтан да оны шығарушы авторларының аты-жөнінің халық жадында сақталмай бүкіл халықтық мұраға айналып кетуі, халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озық тәжірибелері мен ой-түйіндерінің сол халықтың ой-тілегімен, арманымен ұштасып келгендіктен озық үлгілерінің мәңгі сақталып, ал тозығының біртіндеп тәрбие жүйесінен шығып қалуы, халық педагогикасы өнерге, еңбекке негізделгендіктен үнемі жетілдіру, ұшталу үстінде болуы, сондай-ақ халық педагогикасының ғылыми жүйеге, теорияларға, құрылмай жеке бастың тәрбиенің озық үлгілеріне және оның нәтижесіне құрылуы, тәрбие тәжірибесінің ғасырлар бойы жалғасып үзілмей келуі алғашқы тәрбие түрлерінің қоғамда бөлінбей синкреті тұтас түрінде берілуі

деп саралай көрсете келді де, халық педагогикасы ру, тайпа, ұлттар мен ұлыстардың ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесіне негізделген, халықтық тәрбие құралдары салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ойын түрлері, ауыз әдебиеті үлгілері арқылы іске асыруға құрылса, ал этнопедагогика теориялық ойларға, ғылымға негізделеді.

«Этнопедагогика», «халықтық педагогика» ұғымдары жөніндегі анықтамалар жүйесін зерттеу еңбектердің мазмұндық ерекшеліктерін ескере отырып, салыстырып, зер салып қарайтын болсақ, олардың мазмұны жағынан жақын, бірін-бірі өзара толықтырып, байыта түсетінін аңғаруға болады.

Ұзақбаева С.А.: «Халықтық педагогика дегеніміз - тәрбие мен оқыту саласындағы халық бұқарасы білімдерінің, іскерліктерінің, дағдыларының жиынтығы, солардың негізінде ұрпақтан-ұрпаққа халық шығармашылығы арқылы беріліп отыратын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер. Халықтық педагогиканың мақсаты – ата-бабалар тәжірибесінің ең жақсы мұраттарын бойына сіңірген рухани бай ұрпақты тәрбиелеу».

Қалиев С.Қ.: «Халықтық педагогика дегеніміз ұлттар мен ұлыстардың ұрпақ тәрбиелеудегі әлденеше ғасырға созылған ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің, мәдени ойлау жүйесінің империкалық негіздегі озық үлгілерінің жиынтығы».

Ұлттық мәдениеттің даму кезеңдерінің қай дәуірін алсақ та, ол халықтың ұлттық педагогикасымен сабақтасып жатқанын көреміз. Ұлттық мәдениет ұлттық тәрбие арқылы қалыптасады. Ал тәрбие дүниетаныммен, өмір заңдылықтарымен тығыз байланысты.

Қазақтың ұлттық тәрбие негіздері ең әуелі дүнетануды, содан кейін тәрбиелеуді, ол үшін өмір заңдылықтарын үйретуді көздейді.

Халықтық педагогика идеяларына негізделген қарым-қатынас - бұл адами қатынастардың күрделі түрі. Ол өзіне жолдастық, достық және ұлттық рух, саналылық, сүйіспеншілік, адамгершілік табысқа жету т.б. құрылу кезіндегі өзара қатынастарды енгізеді. Жеке тұлға қарым-қатынас процесінде ұқсау, мысал, өнеге алу, үйрену, ортақ сезімдес, сәйкестендіру арқылы қоғамдық және жеке сананы, эмоцияны, сезімді, мінез-құлық нормаларын көрсетудің формаларын меңгереді. Қарым-қатынас адамдардың өзара әрекет ету, олардың бірін-бірі түсіну және өзара әсер ету, өзара түсіністік, бірлесіп іс-әрекет жасау қабілеттерін қалыптастыру функцияларын жүзеге асырады. Топтық және жекелік қарым-қатынас арқылы халықтардың мәдени құндылықтары, салт-дәстүрлері өзара әрекетке түседі.

Қарым-қатынас арқылы студенттер бірін-бірі танып біледі. Бастапқыда эмоционалдық деңгейде танып жатқан адам туралы жалпы, сараланбаған пікір пайда болады. Бара бара бастапқы пікір анықтала түсіп, кейін барынша толық және терең түсіну пайда болады. Егерде оған деген оң қатынас болса, кейбір жағдайларда тіпті онда жоқ оң белгілерді танып жібереді. Ал теріс қатынас орнаса, онда оң белгілерден жүрдай қылып, теріс белгілерді таңа береді. Қарым-қатынас процесінде бара бара оң мен сол айырылып, адам туралы шынайы пікір, көзқарас орнығады.

Қарым-қатынас тұлғаны қалыптастырудың маңызды факторы болып табылады. Ол адамның қылығын, басқа адамдармен қатынасын реттеуді қамтамасыз етеді. Қарым-қатынас сезімді, қылықты, бағыттылықты, бағалауларды мақсатты реттеуге жағдай жасайды. Қарым-қатынас кез-келген түрлі адами тұлғаны қалыптастырады. Бірақта гуманизмге негізделген қарым-қатынастың формалары ғана оң адамдық белгілерді қалыптастырады. Тұлғаның мәдениетін адам ие болған білімдері, іскерліктері және дағдылары, басқа адамға деген қатынасында көрініс табатын оның жекелік белгілерін құрайды.

Студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда халықтық педагогика идеяларын пайдаланудың педагогикалық шарттарын анықтауда мыналар ескерілді:

- студенттердің өзара қарым-қатынасын бағалау;
- қарым-қатынаста ұлттық рухани құндылықтарды ескеруін бағалау;
- студенттің тұлғалық дамуын бағалау;
- мақсатты оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруды бағалау;
- тұлғаның табысты әлеуметтенуін бағалау;
- оқу-тәрбие үрдісінің нәтижелерін бағалау.

Халықтық педагогика идеялары негізінде студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға бағытталған оқу-тәрбие үрдісін ғылыми түрде ұйымдастыру төмендегідей өлшемдермен бағаланды:

- 1) зерттеу мақсаты мен міндеттеріне, студенттердің қажетсінуі мен қызығушылығына сәйкестігі;
- 2) нәтиженің жұмсалған педагогикалық күш пен әдіс-тәсілдер дәрежесіне сәйкестігі;

3) зерттеу мақсаты мен соңғы нәтижеге сәйкестігі;

4) педагогикалық әдіс-тәсілдердің тиімділігі (қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар, жаңашыл әдіс-тәсілдерді қолдану);

5) жоғары оқу орнының қоғамдық-рухани құндылықтарға неізделген дәстүрінің болуы;

6) студенттердің өзін-өзі басқару ұйымының болуы;

7) педагогикалық ұжымның рухани-құндылықтарды бағалау дәрежесі.

Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда студенттер мен оқытушылардың өзара бірлесіп қатынас жасауындағы маңызды көрсеткіштер:

– социометрия;

– ұжымдағы қарым-қатынасқа жоғары баға беруші студенттер саны;

– студенттердің өзін-өзі басқару ұйымы коэффициентінің дамуы;

– халықтық педагогика идеялары мен дәстүрлерін үлгі тұтатын студенттер саны;

– ересектердің қарым-қатынасына жақсы баға беруші студенттер саны;

– халықтық педагогика идеяларын басшылыққа алатын педагогтар саны.

Зерттеу барысында педагогикалық-психологиялық әдебиеттердегі теориялық талдаулар нәтижесін мынадай анықтама беруге мүмкіндік берді: «Халықтық педагогика идеялары негізіндегі студенттердің қарым-қатынас мәдениеті» дегеніміз – болашақ мұғалімдердің қазақ халқының рухани құндылықтарын түсінуі арқылы оларды қарым-қатынаста қолдана алуымен анықталатын, кәсіби мәнді, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуын құрайтын адамгершілік, саналық әрекеттері.

Анықтаманың мазмұны бізге студенттердің халықтық педагогика идеяларына негізделген қарым-қатынас мәдениетінің қалыптастырудың жоғары, орта, төмен деңгейлері анықталды.

Жоғары деңгей: халықтық педагогика идеяларына сай рухани-адамгершілік құндылықтарға негізделген қарым-қатынас сапалары, мінез-құлық дағдылары қалыптасқан, ұлттық дәстүрлерді эмоционалды түрде қабылдай алады, оларға деген қызығушылығы мен сыйлы қатынасы жоғары, халықтық педагогика мұраларының тәрбие берудегі дұрыс ықпалының бар екенін жақсы түсінеді, ұлттық дәстүрлердің салаларынан білімі терең, оларды қарым-қатынаста пайдалана біледі және өзінің өмірін ұлттық құндылықтарға бағыттай отырып, өзін-өзі танытуда «қоғам-адам-жеке тұлға» тәрбиелік кеңістікте саналы, мәдениетті қарым-қатынасымен өзіндік “Менін” көрсете алады.

Орта деңгей: халықтық педагогика идеяларын, ұлттық дәстүрлерді эмоционалды тұрғыда қабылдай алады, оған қызығушылығы мен сыйлы қатынасы бар, оның тәрбие процесіндегі ықпалының бар екенін түсінеді, бірақ оны қарым-қатынаста пайдалануға мән бермейді, өз тарапынан оны түсінуге, талдауға ниеттенбейді, өзі өмір сүріп отырған ортасында қарым-қатынаста ұлттық педагогика идеяларын пайдалануға біршама қызығушылық көрсеткенімен, өзінің іштей психологиялық мүмкіндігінің таяздығынан ешбір белсенділік көрсете алмайды, процессуалды компоненттің кейбір элементтерін ғана меңгерген. Жаңа әлеуметтік-мәдени ортада өзін-өзі көрсете алмайды.

Төмен деңгей: халықтық педагогика идеяларының қарым-қатынас мәдениетіндегі маңызын түсінбейді, оның мазмұнындағы адамгершілік қасиет – сапалардың тәрбиелік мәнін аша алмайды. Халықтық педагогика мұраларына қызығушылығы мен сыйлы қатынасы болғанымен, қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуындағы ықпалын жете түсінбейді, мазмұнды, процессуалды компоненттерін меңгерген.

Осындай бірізділікпен айқындалатын қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейлері оқу-тәрбие процесінде студенттердің адамгершілік сезімі, ұлттық санасы, еркі, рухани мәдениеттілігі мен мінез-құлқына, өмірлік бағдарының дұрыс қалыптасуына жүйелі, ықпалды әрекет жасауға мүмкіндік туғызады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абай. Қара сөздер.-Алматы: Өнер, 2010. -98 б.
2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар.— Алматы: Ғылым, 1973. - 215 б.
3. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Педагогика, 1991. — 256 с.
4. Оразбекова К.А. Ұлттық психология мен халық тәрбиесі болашақтың бастауы хақында. — Алматы: Дәуір, 2000. — 544 б.
5. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. — Алматы: Білім, 1995. — 232 б.
6. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ психологиясының тарихы. — Алматы: Қазақстан, 1996. — 160 б.
7. Қалиев С.К. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. — Алматы: Рауан, 1998. — 128 б.

Калыбекова А.А.,

Д.п.н., профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.О.Ауезова,
г. Шымкент, Kalubekov@list.ru

Торыбаева Ж.З.,

Д.п.н., профессор Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави,
г. Туркестан, Zhamilyizahan@mail.ru

Мусаханова Г.М.,

докторант PhD, Университет имени М.О.Ауезова,
г. Шымкент, Gumika_gumika@mail.ru

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ НА ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ТРАДИЦИЯХ КАК СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Түйін. Мақалада жоғары мектеп жағдайында студент жастарға патриоттық тәрбиелеу мүмкіндіктері мен осыған байланысты мәселені шешу жолдарын іздестірудің аса маңызды бағыты – этномәдени құндылықтар негізінде жеке тұлғаға сәйкес мінез-құлықты қалыптастыруға ықпалын тигізетін тұтас педагогикалық жүйесіне арналған. Бұл міндеттің жүзеге асырылуы, авторлар пайымдауында, жоғары мектептегі шетел тілі сабағының әлеуеті мен мүмкіндіктерін қолдану, яғни студент жастарды патриоттық тәрбиелеу жұмысты ұйымдастыру қажеттілігін талап етеді.

Кілттік сөздер: тәрбие, елжандылық, студент, жоғары мектеп, оқыту үдерісі, шет тілі, этномәдениет, дәстүрлер

Резюме. В статье рассматривается патриотическое воспитание учащейся молодежи в условиях современной высшей школы, а также воспитательный потенциал вузовской дисциплины «иностраный язык» в контексте исследуемой проблемы. Решение насущной задачи совершенствования патриотического воспитания будущего специалиста требует системно-целостного подхода в процессе преподавания вузовских дисциплин, особенно, в процессе обучения языкам, учета и реализации воспитательного потенциала единого языкового образования, в основе которой представление о целостности личности обучаемого, учет воспитательного потенциала этнокультурных традиций и народного опыта воспитания детей и молодежи.

Ключевые слова: воспитание, патриотизм, студенты, высшая школа, преподавание, иностранный язык, этнокультура, традиции

Summary. The article is devoted to the problem of patriotic education of students in the conditions of the organization of an integrated system of teaching and educational activity of the university on the basis of ethno-cultural traditions. The solution of this problem, according to the authors, requires consideration and realization of the potential of all university disciplines. In the article the authors reveal the ways and conditions of patriotic education of students in the process of teaching a foreign language.

Keywords: education, patriot, patriotism, students, higher school, teaching, foreign language, ethnoculture, traditions

Создание системы образования, отвечающей мировым стандартам, является сегодня крайне важной проблемой для Казахстана, так как именно система образования служит ведущим инструментом построения демократического, правового государства, обеспечивает экономическое и культурное развитие страны. При этом особое внимание в государственных и нормативных документах Республики Казахстан, определяющих основные направления развития системы образования отводится использованию богатейшего культурного наследия казахского народа, его многовековых воспитательных традиций. Поскольку исторический опыт убедительно свидетельствует, что именно отдаленность учащихся от национальных традиций, нравственных устоев своего народа привели к отрыву от истоков, разрушению связи и преемственности поколений, упадку нравственности, духовности [1].

Анализ философских, социологических, психолого-педагогических работ по проблемам патриотического воспитания учащейся молодежи, анализ понятия «патриотизма», позволяет сделать вывод, что исследователи трактуют «патриотизм» как «чувство любви субъекта к Родине, Отечеству, Отчизне» [2]. В целом, данный термин трактуется как сложное явление общественного сознания [3] и характеризуется как общественный, нравственный и политический принцип, регулирующий отноше-

ния людей к отчизне [4]. Кроме того, патриотизм рассматривается как совокупность (система) эмоций, идей, убеждений и действий, направленных на процветание Родины [5]. Особый интерес вызывают определения, характеризующие патриотизм как «порождаемое любовью к Родине и основывающееся на чувствах долга перед Отечеством, на сознании личной ответственности за его судьбу, деятельное отношение людей к определенным состояниям природных, социальных условий своей жизнедеятельной среды, в котором выражается действенная забота о сбережении и развитии этих условий, беспокойство о защите, могуществе и расцвете родной Отчизны, о продолжении ее славы и величия» [6].

На наш взгляд, в данном определении охвачены основные, существенные компоненты феномена, именуемого патриотизмом.

Следует подчеркнуть, что отдельного внимания заслуживает тот факт, что многие ученые: Л.С.Ахметова, К.И. Адамбеков, М.И.Адамбеков, К.Е.Жахин, С.К.Абдикаримова, Е.Фур, Г.А.Хаванцева, К.А.Юнусова и др. считают необходимым подчеркнуть такую сторону патриотизма, как деятельное отношение к Отчизне, сознание личной ответственности за её судьбу.

Патриотизм в структурном отношении состоит из трех взаимосвязанных, взаимообусловленных и находящихся в диалектическом единстве компонентов: патриотические отношения, патриотическое сознание, патриотическая деятельность. Эта структура адекватно отражает сущность данного явления в реальной действительности и дает логическую возможность подойти к определению понятия «патриотизм».

Развитие чувства патриотизма у детей и молодежи - это социальная функция и имеет прямую зависимость от характера конкретного общества.

Патриотизм как общая и неотъемлемая часть национального самосознания граждан может и должен служить возрождению духовно-нравственных устоев общества. Решение этой задачи предполагает создание условий для формирования патриотических качеств личности. Их критериями являются:

- сформированность систематических знаний о своей Родине, ее истории, культуре, о культуре народов, проживающих на территории Казахстана;
- внесение своего вклада в развитие своей малой родины: области, города, села;
- проявление ответственности в выполнении обязанностей гражданина, члена нашего общества [7].

Патриотическое воспитание - это процесс, направленный на формирование важнейших духовно-нравственных и культурно-исторических ценностей, отражающих специфику становления и развития нашего общества и государства, национального самосознания, образа жизни, миропонимания и судьбы казахстанских граждан. Оно включает: беззаветную любовь и преданность своему Отечеству, гордость за принадлежность к великому народу, к его свершениям, испытаниям и проблемам, почитание государственных святынь, символов, готовность к достойному и самоотверженному служению обществу и государству [8].

Анализ педагогических трудов Р.М. Рысбековой, Р.А. Джанабаевой, Д.С. Құсайыновой, Г. Белгибаевой, Е.С.Салтанова, Ж.А. Қасымбекова, Ж.А.Калиева и др. ученых, показал, что патриотическое воспитание не обособленно. Оно тесно взаимодействует с другими видами воспитания: гражданским, нравственным, трудовым, эстетическим, правовым, физическим, экологическим и другими, придает им определённую специфическую окраску, видоизменяет их содержание, вносит своеобразие в используемые ими формы и методы воздействия. Вместе с тем патриотическому воспитанию присуще и своё особенное. Это особенное заключается в том, что через патриотическое воспитание формируется не просто гражданин, а гражданин-патриот в самом высоком смысле этого слова, горячо любящий свое Отечество, готовый всегда достойно и самоотверженно служить ему верой и правдой.

Процесс патриотического воспитания имеет двусторонний характер, т.е. включает в себя деятельность как субъекта, так и объекта воспитания. Социальные условия всегда предъявляют определенные требования к индивиду и он с ними вынужден считаться, т.е. они являются внешней принудительной силой для субъекта, поэтому важно выделить основные приоритеты в создании социальной основы для воспитания чувства патриотизма.

Уважение к культурному наследию каждого народа - одна из форм проявления внутренней культуры человека, богатства его духовного мира. Любовь к родному языку, национальной культуре и традициям своего народа - один из стержневых компонентов патриотического воспитания.

Народная педагогика представляет собой совокупность приемов и навыков, которые используются на протяжении многих веков в целях формирования личности. Ценный пласт идей о воспитании

подростающего поколения в духе любви и преданности к своему Отечеству представлен в народной педагогике казахов. «Каждому родная земля-рай», «Родина - мать народу, народ - мать джигиту», «Родная земля – золотая колыбель». Большой потенциал заключен в вековых традициях и обрядах народной педагогики, таких как «Қара шаңырақ», «Наурыз», «Шілдехана» и др.

Использование воспитательно-образовательных возможностей средств народной педагогики, содержащихся в сказках, легендах, преданиях, пословицах, поговорках, песнях, загадках, считалках, поверьях, приметах, на уроках в общеобразовательной школе помогает молодежи найти свое место в современном поликультурном пространстве.

Специфика патриотического воспитания подрастающего поколения определяет место этого направления в общей системе воспитания молодежи Казахстана. Знание этой специфики и учет ее в практике воспитательной работы позволяют более четко планировать и осуществлять патриотическое воспитание в системе образования. Вместе с тем акцент должен быть нацелен и на социальную востребованность молодежи, осознание подростками и молодыми людьми своей «нужности», значимости для общества, социальный заказ на молодежное творчество и активность. Это дает огромный позитивный импульс освоению ценностей патриотизма, резко повышает его эффективность и воздействие на процесс обучения, воспитания, самовоспитания и самосовершенствования.

Решение насущной проблемы требует создания единого воспитательно-образовательного пространства, главной ценностью которого является личность каждого; формирование нового сознания, ориентированного на умение при любых неблагоприятных условиях и при самых острых ситуациях сохранять уважение друг к другу как представителям различных этносов, взаимопонимание, стремление к взаимодействию. Патриотическая деятельность не только проявление и «мерило» патриотического сознания, но и воспитывающий фактор. Содержание процесса формирования патриотического сознания определяется целостным характером отражения Отечества в сознании людей.

Отсюда вытекают задачи:

- развитие гуманистической системы воспитания, где главным критерием является развитие личности, вхождение в мир казахской национальной культуры и культур других этносов;
- использование всех возможных средств для воспитания общей культуры, верности духовным традициям РК, ответственности, правосознания, уважения к ценностям демократического общества;
- освоение и практическое использование в практической деятельности новых педагогических технологий и методик воспитательной работы по патриотическому воспитанию личности;
- развитие досуговой и кружковой деятельности как особой сферы деятельности молодежи;
- повышение культуры межнациональных и житейских отношений;
- формирование ценностного отношения к окружающей деятельности (к языку, истории, обычаям, традициям, религии);
- развитие гуманистических принципов содержания и механизмов патриотического воспитания;
- разработка методологических и методических основ организации патриотического воспитания учащейся молодежи на этнокультурных традициях в современных условиях.

Таким образом, отмечая несомненную ценность проведенных исследований и накопленных материалов по исследуемой проблеме следует отметить, что сегодняшний этап развития общества и системы образования требует глубокого переосмысления накопленного опыта и теоретических подходов в поиске путей осуществления патриотического воспитания учащейся молодежи на этнокультурных традициях в процессе преподавания цикла гуманитарных дисциплин в вузе.

Организация патриотического воспитания учащейся молодежи в современной высшей школе может осуществляться только в контексте методологической парадигмы целостности, предполагающей сближение естественнонаучных и гуманитарных взглядов, идей, подходов в решении данной проблемы. Целостность и системность позволяют осуществлять совместное изучение основных тенденций развития образовательных систем.

При этом дисциплина «иностраннй язык» занимает особое место в цикле гуманитарных дисциплин вуза: она обеспечивает возможность не только ознакомиться с культурой страны изучаемого языка, но и сравнить полученные знания с особенностями национальной культуры. Обучение иностранному языку, по мысли ученых, подразумевает приобщение к языковому сознанию его носителя, что предполагает наличие социокультурных знаний и умений. Включение в занятия иностранным языком информации о собственной стране повышает мотивацию изучения иностранного языка, формирует

умение представить свою страну иностранному собеседнику, развивает навык сравнения и анализа, воспитывает гордость за достижения своего народа [11].

При этом основополагающим фактором эффективности патриотического воспитания в процессе преподавания иностранного языка признается профессионально-личностная готовность и способность педагога к новому виду общения в системе «педагог – студент», основанному на сотрудничестве в учебно-познавательной и воспитательной деятельности. Воспитание в процессе обучения иностранному языку изначально обусловлено необходимостью восприятия иной ментальности, отраженной в этнокультуре (материальной и духовной), в историческом опыте и роли этноса – носителя определенного языка. Обращение учащихся к собственной ментальности подводит к осознанному сравнительному восприятию («мы – разные») с последующим выходом на необходимость толерантности, понимания другого народа для совместной созидательной жизнедеятельности.

Важнейшим принципом всей этой работы является комплексность, взаимосвязь всех ее сторон и направлений. Именно согласованность, баланс всех этих уровней и направлений способен активизировать воздействие образовательного пространства и его структур не только на сознание и поведение учащихся, но и на выработку патриотического сознания, патриотического отношения и проявления его в деятельности личности будущего специалиста.

В этой связи на всем образовательном поле объективно необходимы:

- ориентация на нравственное воспитание, на формирование представлений об общечеловеческих духовных ценностях, лучших национально-региональных и этнокультурных традиций, использование воспитательно-педагогического потенциала произведений искусства;
- поиск наиболее эффективных способов повышения эффективности патриотического воспитания студенческой молодежи, адекватных их возрастным и социально-психологическим особенностям;
- интенсификация творческого потенциала интерактивных форм лингвистического образования, синтезирующих достижения педагогической теории и практики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Философско-энциклопедический словарь / под ред. Л.Ф. Ильичева. - М., 1983.
2. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. - М., 1981
3. Ахметова Л.С. Патриотизм в ракурсе истории: научное издание/. - Алматы: Санат, 1996. - 224 с
4. Юнусова К. А. Этническая идентификация личности как фактор патриотического воспитания. - // Педагогика. - 2009. - №1. - С. С.43-47
5. Демеуова М.Е. Проблемы патриотического , духовно-нравственного воспитания детей и молодежи // Білім.-2006.-№6.-стр.131-133
6. Хайруллина Н.Г. Воспитание казахстанского патриотизма // Қазақстан кәсіпкері .-2004.-№4.-С..30-12
7. Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н. – Передовой опыт по патриотическому воспитанию граждан. – Методическое пособие. – Астана: Издательство ТОО «Агроиздат», 2009. – 236 с.
8. Салтанов Е.С. Военно-патриотическое воспитание студентов в учебном процессе вуза(на материалах военной кафедры) Автореф.дис.на соиск.учен.степ.канд.пед.наук(13.00.01) Каз.нац.пед.ун-т им.Абая, Алматы, 2005
9. Қалиев Ж.Н. Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру Педагогика ғылымд.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дис,13.00.01, Еуразия гуманитарлық ин-ты, Алматы, 2005 – 168с.
10. Джилкишиева М. С. Патриотическое воспитание как актуальная педагогическая проблема. - // Научный мир Казахстана=Қазақстанның ғылыми әлемі. - 2008. - №1. - С.172-180
11. Леонтьева М.Р. Об изучении иностранных языков в общеобразовательных учреждениях. – М., 2000.

Лекерова Г.Ж.,

доктор психологических наук, профессор, академик МАПН,
зав. кафедрой «Психология и дефектология»
Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент, E-mail-gulsimlekerova@mail.ru

Керимбекова Ж.У.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология», ЮКГУ им. М. Ауэзова

Калыбекова С.К.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Нигматуллина Ж.Ш.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЛЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Резюме. В статье описаны технологии содержащего образования, используемого в работе с детьми продвинутого дошкольного возраста. Материал предназначен для дополнительных образовательных учителей, работающих в Центрах раннего развития, наставников, учителей школ. При организации инклюзивного образования применяется технология сотрудничества всех участников образовательного процесса – детей, родителей, педагогов, специалистов.

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі естияр балалармен жүргізілетін жұмыста қолданылатын инклюзивті білім беру технологиялары сипатталады. Мақала ерте дамыту орталықтарында жұмыс істейтін қосымша білім беру педагогтарына тәрбиешілер мен мектеп педагогтарына арналған. Инклюзивті білім берудің білім беру процесінің барлық қатысушыларының ынтымақтастықты ұйымдастыру кезінде - балаларды, ата-анасының, педагогтарының, мамандардың технологиясы қолданылады.

Summary. In the article are described technologies of containing education used at work with children of advanced preschool age. Material is intended for additional educational teachers working in the Centers of early development, mentors, teachers of schools. At the organization of inclusive education a technology of cooperation of all participants of educational process – children, parents, teachers, experts is applied.

Цель деятельности педагога, реализующего инклюзивную практику, - создать оптимальные условия для развития потенциала каждого ребёнка, посещающего инклюзивную группу. Для достижения этой цели педагог в своей профессиональной деятельности ставит и решает особые профессиональные задачи. Одной из таких задач является освоение технологий, методов, приёмов, форм организации работы, а также их адекватное применение согласно возможностям и потребностям обучающегося. Рассмотрим, как происходит реализация этой задачи на основе нашего опыта работы с особенными детьми.

На первом этапе организации инклюзивного образования мы используем технологию сотрудничества всех участников образовательного процесса – детей, родителей, педагогов, специалистов. На первую встречу мы приглашаем детей и родителей. В процессе знакомства педагог сможет заметить возможности и особенности каждого ребенка. Конечно, при первом знакомстве можно заметить только самые яркие особенности – ребенок на коляске, у ребенка сложности с речью, серьезные проблемы со зрением или слухом. А при более длительном контакте и наблюдении за ребенком педагог сможет отметить проявление других особенностей. Важно уже при первом знакомстве установить контакт не только с детьми, но и с родителями. Очень важно при этом, чтобы родители сами захотели

поделиться с педагогом проблемами своих детей, рассказали о своих пожеланиях. Эту информацию от них мы можем получить, предложив им ответить на вопросы анкеты, либо в личной беседе после общей встречи. Главное, чтобы родители почувствовали доверие к вам и захотели поделиться информацией. Это станет возможным, если педагог сам начнет разговор о том, что образовательное учреждение заботится обо всех детях и предусматривает разные возможности для разных детей. Также на первую встречу мы приглашаем специалистов, которые работают на нашем Центре – психолога, если есть, логопеда, которые могут оказать детям помощь и поддержку в развитии необходимых навыков. Итак, применение технологии сотрудничества при организации инклюзивного образования состоит в знакомстве и формировании основ взаимодействия всех участников образовательного процесса – детей, педагога, специалистов, родителей [1].

Второй этап – это период адаптации к жизни в Центре раннего развития, который переживает каждый ребенок. На этом этапе мы используем технологии индивидуального обучения и технологию создания успеха для обучающихся. Безусловно, на первых порах ребенку может потребоваться комплексная помощь в организации его жизни в ЦРР, но при этом педагог постепенно должен перейти к меньшей опеке, увеличению самостоятельности ребенка и его социальной активности. У детей с особенностями развития часто снижен темп работы, поэтому важно предоставить каждому из них возможность работать в присущем ему темпе. Лучше предложить ребёнку пропустить очередную запись, предложить задание, для выполнения которого требуется меньше времени. Объем работы должен увеличиваться постепенно и согласовываться с индивидуальным темпом ребенка. Выполнение меньшего объема работы позволяет менее подготовленному обучающемуся успешно с ней справиться, что, в свою очередь, помогает ему почувствовать себя в «ситуации успеха» участвующим в общей работе. Если ребенок не может выдержать в стационарном положении все 30 минут занятия – встает, разговаривает, перемещается по кабинету, – педагог разрешает ему отдохнуть: выйти в игровую зону из-за парты, посидеть в «домике». Но при этом важно регламентировать время отдыха – например, мы это делаем с помощью песочных часов, одобряя ситуацию, когда ребенок возвращается к работе с группой по прошествии ограниченного временного периода [2].

Результатом деятельности педагога будет ситуация, когда особенный обучающийся начинает и заканчивает работу на занятии вместе со всеми детьми. При включении особенного ребенка во взаимодействие с одноклассниками я использую технологию гуманного воспитания Сухомлинского. Когда особенный ребенок приходит в ЦРР, его окружает большое количество новых людей – детей и взрослых. Хорошо, если в группе уже есть знакомые дети – например, те, с которыми ребенок ходит в детский сад. Если таких детей нет, то важной задачей педагога становится включение ребенка во взаимодействие с одноклассниками. Чаще всего, дети сами подходят друг к другу, знакомятся, предлагают вместе поиграть. В случае с особым ребенком инициатором общения детей часто становится взрослый. Возможно, всем детям группы необходимо объяснить, почему особый ребёнок так отличается от них – плохо говорит, необычно выглядит, странно себя ведет. Рассказать, что ему трудно, и объяснить, чем ему можно помочь. Как правило, дети с готовностью откликаются на просьбы взрослых, если имеют достаточную информацию. Ведь дошкольники формируют свое отношение к тому или иному обучающемуся своей группы в зависимости от отношения, демонстрируемого взрослым. Если педагог показывает положительное отношение к «особому» ребенку: не старается выделить его из всех детей, включает в занятие, организует взаимодействие на занятии и перемене, то в группе формируются отношения доверия, сотрудничества и взаимопомощи. Для облегчения запоминания имен окружающих взрослых и детей можно помочь особенному ребёнку сделать альбомчик с фотографиями и подписанными именами. Технологии организации инклюзивного образовательного процесса [3].

Особенностью инклюзивного образования является то, что педагог учитывает разнообразие детей в группе, их особенности, возможности, интересы. В связи с этим возникает необходимость менять формы, методы и технологии работы. Например, учет индивидуальных особенностей можно осуществить, если объединить детей в группы по схожим признакам. Следуя общим правилам и способам организации учебной деятельности на занятии, педагог инклюзивной группы должен помнить и учитывать тонкости включения в работу ребенка, у которого отмечаются особенности познавательной деятельности, поведения, коммуникации. Часто такой обучающийся не может полностью успевать за темпом всей группы: выполняет задания на уровне, доступном ему, но ниже уровня освоения содержания

темы, предмета его одноклассниками. На наш взгляд, педагог, создающий конспект занятия, должен помнить и понимать следующее:

1. При организации индивидуальной работы на занятии – выполнения задания на карточке, индивидуального задания в тетради – необходимо учитывать желание особенного ребенка «быть как все», выполнять задание вместе со всеми. Если педагог дает карточку только одному обучающемуся, создается ситуация искусственного выделения его из общей учебной работы. Особенный ребенок будет чувствовать себя увереннее, если получит возможность отвечать у доски, участвовать во фронтальной работе. Например, когда в процессе устного счета на занятии «Математические ступеньки» педагог включает задания, доступные особенному ребёнку, а карточки с индивидуальными самостоятельными заданиями получает не только он, но еще несколько обучающихся. При этом содержание и форма задания будут соответствовать уровню освоения материала каждым ребёнком. Формированию положительной учебной мотивации способствует и выполнение индивидуальных заданий по выбору, когда ребенок сам определяет их сложность и объем.

2. Девид Митчелл выделяет взаимное (парное) обучение как одну из ведущих технологий инклюзивного образования в дошкольных учреждениях – это ситуация, когда один ребёнок учит другого под наблюдением педагога. Обычно более успешный обучающийся учит менее успевающего. Пары могут быть как одного возраста, так и разного (старший учит младшего), другой вариант – все дети в группе делятся на пары и выполняют обязанности обучающего и обучаемого. Особенности дети также могут выступать в роли обучающих, это значительно повышает самооценку, особенно если они работают с младшими детьми. Технология взаимного обучения основана на предположении, что дети могут многому научиться друг у друга. Взаимное обучение полезно, когда необходимо развитие навыков путем повторения, или на этапе закрепления полученных навыков и знаний. На этапе первоначального обучения используется редко. Эта технология является дополнительной по отношению к другим методам обучения. Включение ребенка с трудностями в обучение и поведении в парную работу должно происходить постепенно. Вначале с ним в паре могут работать дети, показывающие явно положительное отношение, готовые помочь и поддержать. Это не обязательно самые лучшие обучающиеся, главный признак здесь – лояльность. Однако здесь важно помнить – необходимо быть очень осторожным в использовании одного ребёнка для поддержки другого. Любой, даже самый добрый ребенок достаточно быстро устает от постоянного груза ответственности. Поэтому по мере формирования у «особого» ребенка умений в области взаимодействия, формирования алгоритма деятельности при работе в паре педагог меняет ее состав. Так вся группа постепенно приобретает опыт взаимодействия с особым ребёнком. На первых порах педагогом отмечается и одобряется не столько сам результат, сколько согласованность, сплоченность, умение сотрудничать и т.д. [4]

Включение ребенка с особенностями в групповую работу также носит постепенный и последовательный характер. Основными критериями эффективности групповой работы на занятии в инклюзивной группе будет не ориентация на успех: «кто больше и лучше», а ориентация на согласованность, взаимовыручку, поддержку, совместное принятие решений, выработку компромиссных решений по выходу из ситуаций и т.д. Одним из основных результатов инклюзивного образования является формирование жизненных навыков или социальных компетенций (навыков взаимодействия, взаимопомощи, продуктивной деятельности и т.д.). Среди технологий, направленных на повышение социальной компетенции, можно выделить три типа: прямое обучение социальным навыкам; организация групповых видов активности; формирование социальных навыков через подражание. При прямом обучении социальным навыкам педагог обучает детей правильному поведению через правила и примеры. Принятие правил очень важно для всех детей, но оно должно быть осознанным, связанным с их личным опытом. Перед тем как дети приступают к работе фронтально или по группам, педагог может обсудить в группе правила взаимодействия детей друг с другом. Например, «говорить по очереди», «слушать друг друга», «задавать вопросы, если что-то не понятно». Очень важно научить детей договариваться о правилах, если возникает конфликтная ситуация – как вести себя каждому ребёнку, что принять за основу.

При организации групповых видов активности, таких как дежурство, подготовка к празднику, работа в учебных группах, помощь в выполнении заданий, передвижение по клубу (например, с нарушениями опорно-двигательного аппарата), педагог: планирует групповую активность детей, способствующую их эффективному социальному взаимодействию; выбирает участников для группы (т.е.

особенных детей и социально компетентных сверстников); контролирует и корректирует групповую активность [5].

Педагог предлагает здоровым сверстникам по очереди сопровождать особого ребенка по клубу, сначала он сам выбирает тех детей, которые могут это делать – ответственных и доброжелательно относящихся к ребенку. Потом педагог обучает детей, как надо сопровождать ребенка с нарушениями опорно-двигательного аппарата или незрячего по клубу. При этом он может воспользоваться тренинговым упражнением «Слепой–поводырь» или «Пингвины». Зрячему ребенку завязывают глаза или предлагают пройти с мячиком между щиколоток и проводят по клубу. После чего обсуждают его впечатления, что ему было сложно. Потом рассказывают правила сопровождения особенных детей по коридорам, лестницам, помещениям с мебелью. Когда ребенок подготовлен, ему предлагают сопровождение. Сначала педагог контролирует процесс, задает вопросы и подсказывает где необходимо, как и что надо делать. Потом предоставляет детям самим передвигаться по клубу. В дальнейшем обученный таким образом сопровождению ребенок может обучить всех остальных. Формирование социальных навыков через подражание предполагает взаимообучение детей: более компетентный в какой-то области ребенок становится примером для подражания другим детям. Обучение через подражание важно для любого ребенка, но особенно оно важно для обучения детей с задержкой психического развития, для детей с расстройствами аутистического спектра (РАС). Когда дети могут учиться, например, на «Часе здоровья» в одном темпе совершая одни и те же действия, у ребенка с РАС определенный навык сформируется быстрее. Считается, что обучение не в однородных, а в гетерогенных (т. е. иных по происхождению) группах более эффективно.

Технология взаимодействия педагога и специалистов психолого-педагогического сопровождения. Педагог обращается с запросом к узким специалистам, которые проводят углубленное обследование ребенка и составляют предварительные рекомендации для его эффективного обучения. Прежде всего, педагоги разрабатывают индивидуальный образовательный маршрут (ИОМ). Кроме того, в центре внимания педагогов и психологов – наиболее эффективные подходы, технологии, конкретные приемы, способствующие социальному развитию ребенка и продуктивному взаимодействию с его семьей. Результатом таких встреч является определение стратегии и планирование конкретных шагов психолого-педагогического сопровождения обучающегося, а также всей инклюзивной группы. Среди технологий инклюзивного образования можно выделить технологии, которые облегчают социализацию и адаптацию ребенка в процессе обучения. Часто эти технологии реализуются с помощью взаимодействия педагога и специалистов психолого-педагогического сопровождения. Это обусловлено тем, что педагог не всегда компетентен в области специальной педагогики и психологии. Первым этапом такого взаимодействия является формирование запроса педагога к специалисту и совместная работа с ним. Педагог обращается к специалисту с вопросами в рамках его компетентности. При этом педагог должен осознавать, что возникшее затруднение или проблему в инклюзивной группе он действительно не может решить самостоятельно [6].

Рассмотрим примерную схему работы с запросом педагога в паре «педагог – психолог». Рассмотрим этапы работы по преодолению возникшей проблемы.

1 этап. Осознание проблемы педагогом, формулирование запроса.

На этом этапе педагог:

1. Отмечает появление нового в поведении ребенка (на предыдущих занятиях выполнял работу в прописях, а сейчас отказывается);
2. Отмечает для себя, насколько часто и регулярно повторяется такое поведение;
3. Анализирует причины возникшей проблемы, беседует с тьютором (если есть), родителями ребенка.

Причины отказа могут быть связаны с: актуальным состоянием здоровья ребенка – болезнь, усталость, изменение схемы медикаментозной поддержки и т.д.; определенными событиями – переезд, праздники и т.п.; несформированностью тех или иных навыков у ребенка; организацией работы на занятии – ребенок недостаточно мотивирован на выполнение заданий в прописи, не успевает за темпом работы группы, излишне критично относится к результатам своей работы, педагог не отмечает его старания, мало спрашивает; организацией взаимодействия детей на занятии – ребенку не нравится учебное место, сосед по парте и т.д. На этом этапе педагогу важно проанализировать и выделить из общей массы фактов те, которые и послужили причиной возникновения проблемы на данном занятии.

4. Пробует внести те или иные изменения в организацию работы на занятии (применить иные способы мотивации, снизить объем заданий, предложить выполнять задание на карточке, пересадить ребенка на удобное для него место и т.д.);

5. Отмечает, изменилось ли поведение ребенка после этих действий педагога (например, ребенок с удовольствием выполняет письменные задания на карточке с четким, коротко сформулированным заданием).

6. Если поведение ребенка не изменилось, обращается к психологу и т.д. При обращении к специалистам важно сформулировать, что конкретно в поведении ребенка мешает организации работы на занятии; описать, какие действия предпринял сам педагог, родители (с их слов) для изменения ситуации.

2 этап. Совместное наблюдение и обсуждение плана

1. Психолог проводит наблюдение за поведением ребенка в группе, формулируют гипотезу (предположение) о возможных причинах возникшей проблемы. При необходимости проводит дополнительную психолого - педагогическую диагностику.

2. Вся «миникоманда» собирается для обсуждения результатов наблюдения, вырабатывается общая стратегия и план совместных действий: педагога на занятии, психолога и (или) дефектолога на коррекционно-развивающих занятиях. При составлении плана действий всегда учитываются имеющиеся у ребенка возможности, т.е. его сильные стороны. Содержание этой работы необходимо довести до родителей и заручиться их поддержкой.

3. Реализация плана действий в группе

Педагог «проверяет», насколько действенны те или иные меры и приемы, предложенные специалистами по отношению к ребенку, организации работы всей группы. На апробирование идей, реализацию первоначального плана отводится ограниченное время – например, неделя или две. Затем специалисты и педагог вновь встречаются для обсуждения результатов, наличия или отсутствия изменений в поведении ребенка.

4. Если проблема не решена и поведение ребенка не меняется или даже усугубляется (например, ребенок отказывается работать в прописях не только на одном занятии, но и на других), ее обсуждение выносится на заседание экстренного или планового психолого-медико-педагогического консилиума. Иногда необходимо оценить состояние ребенка на Окружной психолого-медико-педагогической комиссии. С помощью такой технологии педагог может решать самые различные проблемы, которые возникают у него в процессе обучения детей с разными особенностями, возможностями и интересами.

Внедрение инклюзивной практики носит инновационный характер, который требует от педагога значительных личностных и профессиональных ресурсов. Надеемся, что данный материал будет полезен педагогам, обучающим особенных детей, так как эти обучающиеся нуждаются в создании специальных образовательных условий, а педагог может и должен эти условия создать [7].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lekerova G.Zh. Psychological and pedagogical bases of active teaching methods.- Life Science.- 2014,11(6s) 150-154
2. Лекерова Г.Ж. Система организации сопровождения образовательной деятельности детей с ограниченными возможностями здоровья.- Москва.-Интернаука.-Вопросы педагогики и психологии.-2016, С. 48-54
3. Гайдукевич С.Е. Средовой подход в инклюзивном образовании // Инклюзивное образование: состояние, проблемы, перспективы. Минск: Четыре четверти, 2007, с.
4. Дмитриева Т.П., Сабельникова С.И., Хотылева Т.Ю. Разработка и реализация индивидуальной образовательной программы для детей с ограниченными возможностями здоровья в начальной школе / Под ред. Е.В. Самсоновой. М., 2012. (Инклюзивное образование).
5. Российские и зарубежные исследования в области инклюзивного образования / Под ред. В.Рыскиной, Е.Самсоновой. М.: Форум, 2012.
6. Семаго Н.Я. Технология определения образовательного маршрута для ребенка с ограниченными возможностями здоровья. М.: 2010. (Инклюзивное образование).
7. Митчелл Дэвид. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. М.: Перспектива, 2011.

Лекерова Г.Ж.,

доктор психологических наук, профессор, академик МАПН,
Южно-Казахстанский педагогический университет, Республика Казахстан,
г. Шымкент, E-mail-gulsimlekerova@mail.ru

Садыкова А.А.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Мирзадинова Н.Р.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

Сарипбекова А.Т.,

магистр педагогических наук, старший преподаватель
кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М. Ауэзова

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ - ИСКУССТВО УПРАВЛЯТЬ ВРЕМЕНЕМ

Резюме. Проблема управления временем стала такой острой, что сегодня психологические тренинги по тайм-менеджменту персонала становятся обычной практикой компаний. В статье раскрываются принципы тайм-менеджмента для совершенства временного пространства, перечислены внутренние барьеры человека, отмечены механизмы для улучшения результатов применения тайм-менеджмента. У каждого человека должна быть собственная система управления временем, адаптированная под себя и свои привычки. Конкретные сроки помогут сосредоточиться на долгосрочных целях и краткосрочных приоритетах. Ключ к успешному тайм-менеджменту лежит в личной организованности.

Ключевые слова: тайм-менеджмент, внутренние психологические барьеры человека, привычки, эффективное управление временем, успешное целеполагание.

Summary. The problem of time management became so sharp, that today psychological trainings on time management of personnel is becoming a usual rule of companies. In the article the principles of time management for perfection of temporary space reveal, internal barriers of a person are listed, mechanisms for improvement of results of application of time management are noted. Each person has to have own control system of time adapted under itself and habits. Concrete terms will help to focus on long-term goals and short-term priorities. The key to successful time management lies in personal organization.

Keywords: time management, internal psychological barriers of a person, habits, effective time management, successful goal setting.

Түйін. Уақытты басқару мәселесінің соншалықты өткір болғаны, бүгінгі күні тайм-менеджмент бойынша психологиялық тренингтер компаниялардың жалпы күнделікті тәжірибесіне айналып отыр. Мақалада уақыт кеңістігін жетілдіру үшін тайм-менеджменттің принциптері ашылады, адамның ішкі тосқауылдарының тізімдері аталып, тайм-менеджментті қолдану нәтижелерін жетілдіру механизмдері көрсетілген. Әрбір адамда өзіне және оның әдеттеріне бейімделген өз уақытын басқару жүйесі болуы керек. Нақты мерзімдер ұзақ мерзімді мақсаттар мен қысқа мерзімді басымдықтарға назар аударуға көмектеседі. Уақытты басқарудың кілті жеке ұйымдастырушылықта жатыр.

Кілт сөздер: тайм-менеджмент, адамның ішкі психологиялық тосқауылдары, әдеттер, уақытты тиімді басқару, табысты мақсат қою.

«Самый мудрый человек тот, кого больше всего раздражает потеря времени»

Данте Алигьери

В жизни каждого человека бывают моменты, когда возникает желание раздвинуть границы времени. Однако из 24 часов 25 не сделаешь. Тогда стоит задуматься, а нужны ли лишние часы в сутках?

Может быть проблема не в дефиците времени, а в его неправильном распределении, в отсутствии умения управлять им, использовать все возможные приемы, которые способны дать высокие результаты. Для того чтобы помочь человеку научиться распоряжаться собственным временем, был придуман тайм-менеджмент. Тайм-менеджмент – это динамично развивающаяся отрасль менеджмента, основная задача которой заключается в выявлении методов и принципов эффективного управления временем. Впервые идея о необходимости свести воедино отдельные правила, касающиеся организации рабочего времени, возникла в Европе в 60-е годы XX века как ответ на резкое ускорение темпа жизни. Быстрое развитие бизнеса способствовало увеличению нагрузки на людей, занятых во многих сферах, особенно в сфере управления. Взяв на вооружение тайм-менеджмент, любой человек способен решить проблему нехватки времени, добиться успеха в профессии, личной жизни, сохранить душевное равновесие и психофизическое здоровье [1].

Сегодня в эпоху глобализации и повышения темпов жизнедеятельности цивилизации, активном развитии информационных и других технологий, умение управлять своим временем становится одним из главных навыков современного человека. Тайм-менеджмент не предполагает сверхурочной работы: методы управления временем, просто помогает более эффективно распоряжаться тем временем, которое у вас есть. Проблема управления временем стала такой острой, что сегодня психологи предлагают тренинги по тайм-менеджменту персонала.

Принципы тайм-менеджмента. Ключ к успешному тайм-менеджменту лежит в личной организованности. Управление своим рабочим временем состоит в том, чтобы делать в текущий момент то, что было запланировано, и в отведенные для этого сроки. Незапланированное действие отнимает время у запланированного, что приводит либо к невыполнению или плохому выполнению задуманного, либо к нарушению расписания дня. Поэтому тайм-менеджмент включает в себя ряд техник инструментов, позволяющих заставить неосознанный ресурс времени работать на себя и достигать вполне конкретных результатов. Для совершенствования временного пространства следует придерживаться следующих принципов.

Определение цели. Если цель ясна, то виден и путь, по которому надо идти. Отсутствие конечной цели вносит беспорядок и дестабилизирует весь рабочий процесс. Поэтому необходимо четко ставить себе цели, причем не только на день, но и на неделю, год и стремиться к ним.

Планирование и приоритетность. Алан Лакейн в своей известной книге «Искусство успевать» называет время, потраченное на планирование «временем решений». Любое планирование он рекомендует осуществлять в два этапа: составить список и определить приоритеты. Тайм-менеджмент предполагает четкий план на бумаге. Эффективное управление временем просто невозможно без расписания всего и вся – ваше собственное подсознание может стать врагом номер один. Прежде всего, целесообразно начинать каждый день с записи 3-5 важных дел на сегодня. В этом списке дел необходимо расставить приоритеты. Можно воспользоваться методами, которые базируются на знаменитом правиле итальянского экономиста Вильфредо Парето: 20% всех дел дают 80% всех результатов, и наоборот. То есть, необходимо концентрировать внимание на тех делах, которые входят в эти 20%, и именно их относить к разряду важных. Очень удобен метод «ABC-анализ», согласно которому, А-задачи – это самые важные, на их выполнение требуется всего 10% времени, но значимость А-задач, с учетом их вклада в достижение целей, оценивается в 70%. В-задачи – это задачи средней важности, они составляют 20% по затратам времени и 20% по значимости. А вот С-задачи занимают примерно 70% времени, но вносят вклад в размере всего 10%. Важным пунктом в системе планирования является контроль над рациональным использованием рабочего времени. Это дает руководителю возможность выявлять резервы для дальнейшего совершенствования своей работы [2].

Постановка реальных сроков. Конкретные сроки помогут сосредоточиться на долгосрочных целях и краткосрочных приоритетах. Нужно не бояться сроков, а стремиться к ним. Кроме того, полезно составить список проектов, целей и понять, сколько времени потребуется на выполнение каждого пункта.

Концентрация на одном деле. Люди не могут делать несколько дел одновременно, принципиальная невозможность одновременно слушать, писать и говорить – научно доказанный факт. Главное здесь уметь быстро переключаться и иметь отменную память. Но это умеют делать далеко не все. Поэтому необходимо выполнять каждое задание до конца и только потом переходить к следующему, это развивает целенаправленность.

Управление работоспособностью. Большинство людей на себе ощущают, что производительность труда в течение рабочего дня меняется, она то достигает пика, то резко снижается. Поэтому следует планировать выполнение наиболее важных работ на периоды повышения работоспособности. В это время человек чувствует себя полным сил и успевает сделать значительно больше и с лучшим результатом, чем в период спада работоспособности. Работы рутинного характера, не имеющие большого значения, следует выполнять в послеобеденное время. При планировании дел на день следует помнить, что самые важные дела выполняются в начале рабочего дня. В период наивысшей работоспособности целесообразно проводить собеседования с сотрудниками, совещания и деловые встречи с клиентами. Период спада работоспособности можно посвятить консультациям и телефонным звонкам [3].

Работа на опережение. То, что выполнено заранее, например, перед всеми повседневными делами, создает ощущение истинного успеха. Секрет успеха многих предпринимателей заключается в том, что они еще ранним утром дома или на рабочем месте перед началом рабочего дня успевают выполнить то или иное важное дело или начать его. Подобное решающее опережение окупается. Кроме того, работа на опережение существенно освобождает время и дисциплинирует. Перед тем, как покинуть офис, составьте список дел на завтра. Это поможет еще по дороге на работу следующим утром быть «включенным» в предстоящие дела.

Делегирование полномочий. Ни один деловой человек, дорожащий своим временем, не должен делать все сам. Поскольку делегирование полномочий влечет за собой значительную экономию времени, выгоднее пользоваться платными услугами вне своей организации, прибегая к помощи различных агентств, фирм, оказывающих различные услуги. Затраты на использование платных услуг «на стороне» будут в любом случае меньше, чем затраты работодателя на содержание дополнительного сотрудника. Гастон Левис отмечал: «Время то же, что и деньги: не растрачивайте его, и у вас будет его вдоволь» [4].

Существуют внутренние пожиратели времени, которые съедают время изнутри: это черты характера и личные качества, вызывающие простои в работе, в результате стресс и осознание того, что ничего не успеваете. Избавляться от них нужно, но это будет более проблематично, чем избавление от внешних. Внутренние помехи являются частью нашей жизни и от привычек очень тяжело избавляться. Среди внутренних барьеров можно отметить:

- неверная оценка сроков и объемов работы;
- привычка хвататься за все и сразу;
- неумение отказывать и говорить нет;
- желание всегда быть полезным и помогать всем;
- отсутствие привычки вести записи;
- излишняя общительность;
- привычка приступать работе, не обеспечив себя всем необходимым;
- неумение расставлять приоритеты;
- привычка каждые 5-10 минут проверять почту;
- постоянное сопровождение в социальных сетях;
- недостаток отдыха;
- привычка полностью полагаться на память;
- природная медлительность или рассеянность;
- привычка откладывать ежедневные дела на конец дня;
- неумение следить за выполнением проекта;
- тяга к компьютерным играм;
- привычка курить и т.п. [5].

Наличие данных барьеров отнимает драгоценное время практически незаметно. Проблема тайм-менеджмента часто обусловлена плохой самодисциплиной. Самый верный враг – откладывание дел на завтра. Чтобы сделать быстрее – сделайте сегодня. Люк де Клапье Вовенарг писал: «Кто не знает цену времени, тот не рожден для славы». Эффективное управление временем в конечном итоге позволит:

- достигать лучших результатов;
- улучшить качество работы;
- ускорить выполнение задач;
- уменьшить подверженность стрессам;

- уменьшить количество кризисов и завалов на работе;
- увеличить зарплату;
- начать получать удовлетворение от работы;
- заметно улучшить качество вашей жизни в нерабочее время [6].

Тайм – менеджмент – это правильное распределение времени между поставленными целями. Первое, что нужно научиться делать – планировать. Преимущество плана в том, что даже в случае возникновения непредвиденных обстоятельств, запланированные задачи не останутся забытыми. Кроме того, управление временем предполагает расстановку приоритетов на каждый день. В первую очередь, необходимо выполнить сложные и важные задачи. Долгосрочные цели лучше разбить на краткосрочные задачи. Это поможет равномерно распределить время и избежать кризиса в конце, когда работа должна быть закончена, а времени уже нет. Управлять своим временем, значит управлять своей жизнью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Lekerova G. Zh., Dlimbetova B. S., Kylyshbayeva G. B., Karbozova G. K., Zholdasbekova K. A., Sikhimbayeva Zh. S., Aymenov A. Zh. Research of a problem of formation of educational motivation of students.- *Espacios*, vol.38 (№25), 2017, page 26
2. Lekerova G. Zh., Karbozova G.K., Isabayeva A. S., Dlimbetova B.S., Mamykova R.U., Omarova G.A., Aymenov A.Zh. Results of the Investigation of Psychological Influence on Development of Students' Motivation.- *International Journal of Environmental and Science Education*, 2016,11(8),1711-1720
3. Lekerova G. Zh., Isabayeva A.S. Forming of professionally pedagogical orientations and motivations in the system of high professional schools.- *European Journal of education and applied Psychology*.- Vienna, 2015, pp. 43-49
4. Lekerova G. Zh., Nurbekova A.M. Forming of steady motivation and orientations in the system of high professional schools in Kazakhstan.- *European Scientific Journal*.- vol. 11, no. 1, 2015, pp.116-120
5. Лекерова Г.Ж. Психология конфликта.- Учебное пособие.- Шымкент, «Нурлы Бейне», 2008, 260 с.
6. Лекерова Г.Ж. Этика делового общения.- Элек. учебное пособие. Шымкент, ЮКГУ, 2011

Примбетова А.И.,

PhD докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда қаласы, aigon_83@inbox.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМІН АРТТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Түйіндеме. Мақала экологиялық білім беру мәселесі байланысты жазылған. Қазіргі ЖОО-дағы экологиялық білім беру инновациялық технологиялардың негізгі бағыттары айқындалған.

Резюме. В статье дается анализ проблемам экологического образования. В статье представлены основные направления деятельности высшей школы сегодня по реализации инновационных технологий экологического образования среди студентов.

Summary. The article gives an analysis of the problems of environmental education. The article presents the main directions of the activity of the higher school today on the implementation of innovative technologies of environmental education among students.

Қазіргі кезеңдегі жастар тәрбиесінің өзекті мәселелерінің бірі - бұл экологиялық білім мен тәрбие беру. Себебі, ғылыми техникалық прогрестің қарқындап дамуы экологиялық жағдайға тікелей ықпалын тигізуде.

Қазақстандық педагогикалық ғылымда экологиялық білім проблемаларымен келесі көрнекі ғалымдар айналысты: Бейсенова [1], М.А. Лигай [2], М.Н. Сарыбеков [3], Г.К. Длимбетова [4], А.Г. Сармурзина [5], және т.б.

Оқып және үйреніп отырған тілдің тіршілік жасайтын елінің мәдениетімен танысу «экологизациялау», «жаһандану», «әлемдік білім беру кеңістігіне кіру» ұғымдарын меңгеру де студенттердің жағымды қарым-қатынастарын қалыптастыруы маңызды.

Экологиялық дүниетаным мазмұнын студентке түсіндіру, ұғындыру, сездіру тәсілі алуан түрлі дәрежедегі дүниетанымдылық жолдар арқылы жүзеге асады, олар әлемді жалпылау арқылы сипаттайтын ұғымдар (адам, табиғат, кеңістік, уақыт, өркениет, ақпарат, жаһандану, қозғалыс, сапасы, себептілік, тұлға, жеке даралық, сұлулық, еркіндік және адамның табиғат алдындағы жауапкершілігі).

Студенттің экологиялық дүниетанымын қалыптастыру жоғары оқу орындағы тәрбие ортасының негізгі мақсаты әрі ұйымдастырушы, олар тәрбие үдерісінің орасан көп алуан түрлі жекеленген элементтерін біртұтастыққа біріктіреді әрі байланыстырады, сонымен бірге алуан түрлі іс-шараларды да жүйелендіреді.

Жоғары оқу орнындағы тәрбие ортасының экологиялық білім берудегі педагогикалық мүмкіндіктері ерекше сипатқа ие. Яғни студенттерде:

- өмірге деген құндылықтар тұрғысындағы көзқарас қалыптастыруды, өмір сүруге қажетті сапа белгілері мен әлеуметтік тәжірибені меңгеруге ықпал жасалады;
- адамгершілік эстетикалық құндылықтармен нәрлендірген орта өмір сүруге әрі дамуға мүмкіндік береді, әлемді қайта құруға күш қуат пайда болады;
- ішкі дүниесінің құрылымына сыртқы қатынастардың ықпалы жасалады;
- қоршаған ортадағы қажеттілігі немесе талабы қанағаттандырылады.

Жоғары оқу орнындағы педагогикалық орта яғни, дәрісханалар, арнайы бөлмелер, интернет бөлмелері, аула, дене тәрбие алаңдары және т.б. сол сияқты үздіксіз өзара қарым-қатынастардың жалпыға жағымды психологиялық жағдайы студенттердің экологиялық білім алу ортасы болып табылады. Жоғары оқу орнындағы ортаның студенттің экологиялық тәрбиесіне себепкер болуы үшін, келесі педагогикалық шарттар орындалуы тиісті, олар: оның студенттер өміріне жағдай жасайтындай болуы, пәнді оқытуда қарым-қатынастар болуы, заттар арқылы қызығушылықтар пайда болуы, студенттердің барлығына да білім алу үшін бірдей жағдай жасалғанда әрі ол ұжымдағы әрбір мүшенің көңіл күйі ортаға қолайлы болғанда, студент белсенділікпен әлемге таныла алатындай болғанда, және пәндік кеңістікті экологиялық тұрғыдан қайта жасағанда экологиялық тәрбие өз мақсатына жетеді.

Студенттер табиғатпен өзара байланысу, табиғатты дұрыс пайдалану және антропогенді орта (бұл жерде адамның табиғи ерекшеліктері) мен қарапайым жағдайларда табиғатпен өзара әрекет жасау

технологияларын меңгереді. Табиғатты қорғау қызметінің технологияларын меңгеріп әрі табиғат әлемін тануда олар адамгершілік принциптері негізінде тұлғалық бағдарланған өзара әрекет жасау тәсілдерін үйренеді.

Студенттің экологиялық дүниетанымын арттыру бойынша тәрбие жұмыстарын университеттің барлық құрылымдық деңгейлерінде ұйымдасқан түрде жүзеге асыру қажеттілігін байқалады. Яғни:

- бүтіндей университет деңгейінде;
- факультеттерде;
- студенттер жатақханаларында;
- кафедраларда.

Ғылыми дүниетанымдылықпен нәрленген, әлеуметтік кемелденген тұлға санатындағы студенттің әлемге көзқарасы, сонымен бірге оның әлемдегі орны ерекше. Басқа сөзбен айтқанда студент - бұл оның қоршаған ортаға және өзіне баға беру қабілеттілігі бар, өзін іс-әрекеттің субъектісі деп қабылдайтын, белгілі бір қоғамдық құндылықтарды бойына жинақтаған әлеуметтік тұлға. Бұл өз кезегінде жоғары оқу орыны оқытушысын ойланып әрекет жасауға жетелейді, айталық, диалогтық оқытуды күшейту, жалпы инновациялық технологияларды пайдалану іс-әрекетін жандандыруды талап етеді.

Экологиялық білім беру әрқашанда жеке адамның тәрбиесін, экологиялық мәдениетін дамытудан бастап, көпшілікке экологиялық білім беру деңгейіне көтеріледі. Сондықтан, экологиялық білім беру өте күрделі процесс. Оны «дайын» күйінде ұсынуға болмайды. Ол үшін студенттердің санасына, ой өрісіне, дүниеге деген көзқарасына қоршаған табиғи ортаның өзі мен қоғам үшін қажеттілігін сезіндіре отырып беру керек.

Деканат тарапынан студенттерге экологиялық білім беруде факультеттің әдістемелік кеңесінің өзіндік орны бар. Факультет кеңесінде студенттерге экологиялық білім беру міндеттерін атқаруда төмендегідей іс-шаралар қарастырылуы тиіс:

- Оқу-жұмыс жоспарына студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыруда экологиялық білім беретін пәндерді ендіру;
- Барлық мамандықтар үшін дайындалған оқу-әдістемелік кешендерге студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыратын оқытудың тиімді технологияларын ендіру;
- Экологиялық білімді жетілдіру мәселесіне байланысты практикалық жұмыстарды ұйымдастыру (зертханалық жұмыстар, өлкетану, туризм, жоғары оқу орындары жанынан саябақтар ашу т.с.с.);
- Жаңа педагогикалық технологиялар негізінде студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыруға арналған арнайы курстар енгізу;
- Студенттердің экологиялық білімін жаңа педагогикалық технологиялар негізінде жетілдіруге арналған курстық, дипломдық, ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;
- Студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру мақсатында әр түрлі тәрбиелік іс-шараларды өткізу (конференциялар, пікірталастар, кештер, тәлімгерлік сағаттар, кездесулер, сайыстар және т.б.).

Қазіргі кезде ғылыми-техникалық прогрестің жедел дамуы адамзат өмірін жақсартуға игі ықпал етумен қатар, қоршаған ортаға орны толмас зиянын да тигізіп келеді. Осындай табиғи эко-жүйелердің бұзылуы халықтың денсаулығына зиян келтіріп, елдегі қолайсыз экологиялық жағдайлардың өріс алып, көптеген экологиялық апат аймақтарының туындауына себеп болды. «Адам-қоғам-табиғат» заңдылығымен санаспауы нәтижеісінде пайда болған экологиялық қайшылықтардың артуы, әлемдік дәрежеге көтерілген ең негізгі мәселенің біріне айналды.

ЖОО-да студенттерге экологиялық білім берудің мынадай негізгі міндеттері басшылыққа алынады:

- студенттерді табиғат қорғау ісімен және экологиялық біліммен қаруландыру;
- студенттердің табиғат қорғау жұмыстарындағы шығармашылық шеберліктерін дамыту;
- экология мәселесінде студенттердің зерттеу жұмыстары мен практикалық іс-әрекетіндегі ептілігін қалыптастыру.

Осыған сәйкес ЖОО-да экологиялық жұмысты жүргізу бірнеше бағытта жоспарланады:

- а) мектепте алған экологиялық білімін ЖОО - да сабақтастық негізде жүргізу;
- ә) студенттерді экологиялық мәселелерге байланысты ғылыми зерттеу жұмысына тарту;
- б) табиғат қорғау бағытындағы іс-шараларға қатыстыру;
- в) басқа кафедралардағы пәндермен байланысты күшейту.

Жоғары оқу орнының студенттері алғашқы күннен оқу орнын бітіргенше оқытушылармен қарым-қатынаста болады. Оқытушы мен студенттердің байланыста болуы педагогтік шеберлікке байланысты. Сондықтан жоғары оқу орны оқытушылары оқу-тәрбие жұмыстарын мақсатты түрде дұрыс ұйымдастыруы шарт. Тек пән мұғалімдері ғана емес, оларға куратор, тәрбие жұмысы бойынша деканның орынбасары, проректор, кафедра меңгерушілері студенттермен бірлесе отырып, олардың бос уақыттарын дұрыс ұйымдастыруына, қоғамдағы орнын дұрыс табуына, сол сияқты экологиялық мәселелерге де көңіл бөлуіне түрткі болады. Сондай-ақ жоғары оқу орындарында экологиялық мәселе бойынша түрлі дебаттар, кештер, конференцияларды өткізу студенттердің бойына экологиялық тәрбиені қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарғы оқу орындарында білімнің сапасын көтеру, студенттердің кәсіби біліктілігін, ойлау мәдениетін қалыптастыру, жеке тұлғаның ішкі әлемін өзіндік түсінуін, өзіндік дамуын қамтамасыз ету, оқытуда белгілі бір нәтижеге жету мақсатында ғалымдар оқыту үдерісінде инновациялық технологияларды пайдалану мәселесін алдыңғы қатарға қойып отыр.

Экологиялық білім беруді ғылыми-зерттеу жұмыстарына енгізуді жоғарғы қарқынмен жүргізу үшін заманауи оқыту технологияларына негізделген білім беру жүйесінің жаңа моделін құру қажеттілігі туындайды. Жеке тұлғаның өз шығармашылық потенциалын толық аша алатындай, өз мүмкіндіктерін дамытып, өз білімін үздіксіз шыңдай алатындай жағдай жасалуы оқыту үдерісіндегі жемісті нәтижелерге жетелейді.

Педагогикалық технология - оқытудың арнайы формаларын, әдістері мен тәсілдерін айқындайтын педагогикалық-психологиялық нұсқаулардың жиынтығы, педагогикалық процесті ұйымдастырудың әдістемелік аспабы (Б.Т.Лихачев) [6], оқу процесін іске асырудың мазмұндық техникасы, практика жүзінде асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы (В.П.Беспалько) [7], оқыту процесінде жоспарлы нәтижеге жетудің сипаттамасы.

Оқыту технологиясының негізгі мақсаты - оқытудың тиімділігін, сапасын көтеру. Оқыту технологиясы білім берудің тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде, оқыту процесіне қолданылатын тәсілдер, принциптер жүйесі ретінде, нақты оқыту процесінде сипатталады.

Оқыту технологиясы білім беру тәжірибесінде бір-біріне байланысты үш түрлі деңгейде қолданылады.

1) Жалпы дидактикалық деңгей. Мұнда оқыту технологиясы педагогикалық жүйемен синоним ретінде жалпы білім беру үдерісін сипаттайды.

2) Жеке әдістемелік деңгей.

3) Модульдік деңгей. Модульді технология оқу-тәрбие процесінің жеке дидактикалық мақсаттарын шешуде қолданылады.

Оқыту технологиясының құрылымы:

- оқытудың мақсаты;
- оқытудың мазмұны;
- оқытудың әдістері мен тәсілдері;
- оқытудың нәтижесін айқындау.

Оқыту технологиясы дегеніміз - ол оқыту формаларының, әдістері мен құралдарының біртұтас жүйесі, сондай-ақ осы жүйені ғылымға негізделген дидактикалық процесті жүзеге асыру үшін, меңгерілетін пәннің ерекшелігіне сай нәтижеге жетудің теориясы мен практикада пайдалану құралы.

Демек, оқыту технологиясы тұлғалық, жүйелілік және іс-әрекеттік қатынастарды жүзеге асыру негізінде құрылады.

Енді жиі пайдаланылатын бірсыпыра түсініктердің мағынасын ашуға тырысайық, олар:

- Дамыта оқыту технологиясы
- оқытудың компьютерлік технологиялары;
- оқытудың интерактивті режимі;
- мультимедиялық технологиялар;
- оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары;
- ақпараттық білім ортасына байланысты түсініктердің әр түрлері.

Жоғары оқу орындары студенттерінің экологиялық білімдерін арттырудағы инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері:

1. Студенттердің экологиялық білімге деген белсенділігін арттыру жолындағы инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін анықтау;

2. ЖОО-дағы студенттерге экологиялық білім беру мазмұнын пән аралық байланыс, студенттердің тұлғалық даму, өз бетінше нәтижеге ұмтылу сияқты ерекшеліктері негізінде қарастыру;

3. Студенттердің экологиялық білімдерін арттыруда инновациялық технологияларды қолдануда жүйелілікті ұстану;

4. Экологиялық білімді арттырудағы теория мен практиканың байланыстылығын сақтау;

5. Студенттің өз бетінше ізденушілік шешім қабылдау, қоршаған ортаға дұрыс көз қарас және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын тұлға ретінде қарауы.

Осылайша біз жоғарғы оқу орнындары студенттерінің экологиялық білімдерін арттыру бойынша инновациялық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін қарастырдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бейсенова А.С. Қазақстан Республикасында жалпы білім беру жүйелерінде экологиялық білім мен тәрбие беру тұжырымдамасы // Қазақстан жоғары мектебі. - 2002. - № 6. - 134-146 б.
2. Лигай М.А. Экологическая подготовка преподавателя физики всистеме непрерывного образования.: автореф.... докт.пед.наук. - СПб, 1995.
3. Сарыбеков М.Н. Теория и практика экологической подготовки будущего учителя начальных классов. - Алматы: Ғылым, 1997. -152 с.
4. Длимбетова Г.К. Дидактические основы экологизации процесса обучения студентов, автореф.докт. пед.наук. - Алматы. - 2000. – 33 с.
5. Сармурзина А.Г., Ефремова С.В., Хамзина О., Лебедева О.Е. Научно-методические аспекты преподавания в вузах общеобразовательной дисциплины «Экология»/ Учебно-методическое пособие для преподавателей вузов. - Алматы. - 2001. - 40 с.
6. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. - М., 1995.
7. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1997.

Райханова Г.А.

э.ғ.к., доцент, .А.Бөкетов атындағы ҚарМУ,
gulnurrainanova@mail.ru

Ескендір Н.Н.

аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ,
esk_nesip@mail.ru

Жумашева А.Б.

аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ,
@mail.ru,

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚИТУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлікті дамытудың экономикалық және құқықтық аспектілері тақырыбын оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану әдістемесі ұсынылған. Елімізде кәсіпкерлік жаңа күш алып келе жатқан сала болғандықтан, оны мектеп қабырғасынан бастап оқыту, қаржылық сауаттылықты арттыруда маңызды екені белгілі. Қоғамды ақпараттандыру заманында бұл тақырыпты оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жүргізу оқушының қызығушылығын арттырады және ұстазға да жеңіл болары сөзсіз.

Резюме. В статье представлена методология использования информационных технологий в преподавании предмета экономических и правовых аспектов развития предпринимательства в Республике Казахстан. Как известно, предпринимательство является новой сферой в стране, оно важно для образования детей в школах, для финансовой грамотности. В процессе повышения осведомленности общественности использование информационных технологий в преподавании этой темы увеличит интерес учащихся и будет проще в будущем.

Summary. The article presents the methodology of using information technologies in teaching the subject of economic and legal aspects of entrepreneurship development in the Republic of Kazakhstan. As you know, entrepreneurship is a new sphere in the country, it is important for the education of children in schools, for financial literacy. In the process of raising public awareness, the use of information technology in teaching this topic will increase student interest and will be easier in the future.

Еліміздің егемендік алып, қоғамдық өмірдің барлық, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгіліктендіру мектепті осы кезге дейінгі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты.

Елімізде өтіп жатқан нарықтық қатынастар тек экономиканы дамыту үшін ғана емес, бүкіл қоғамдық өмір үшін де орасан зор маңызы бар екендігін республикамыздың тәуелсіздік жылдарының ішінде атқарылған жұмыстары көз жеткізе дәлелдейді. Реформа қалыптасқан экономикалық қатынастарға елеулі өзгерістер енгізді және сайып келгенде әрбір еңбекшінің мүддесін қамтыды, сондықтан бұған дейін ынта-ықыластың уақыт өткен сайын әлсіремейтіндігін, қайта арта түсетіндігін өмір көрсетіп отыр.

Кәсіпкерлік саласы Қазақстан Республикасының экономикасының дамуына орасан рөл атқаратыны мәлім. Еліміздің жоспарлы экономикадан нарықты экономикаға көшуінің өзі, қоғам өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер алып келді. Бүгінгі күні кәсіпкерлікті дамыту үшін жаңадан көптеген жағдайлар жасалында. Елдің жаңа экономикалық қатынастарға түсуі, оның дамуының мықты инфрақұрылымын құру, әрине, кәсіпкерліктің дамуынсыз жүзеге асуы мүмкін емес.

Қоғамды ақпараттандырудың негізгі бағыттарының бірі – оқыту процесін ақпараттандыру. Ал ақпараттандыру болса үздіксіз білім берудің бір бөлігі болып табылады.

Қоғамды ақпараттандыру жағдайында үздіксіз білім беру жүйесі мыналарға сүйенеді:

– білім берудің сапасын арттыру, даму қарқынын күшейту және дербестендіру есебінен қоғам мүшелерінің ой - өрісінің даму деңгейін көрсету.

– өз бетінше білім алу мүмкіндіктерін кеңейту және міндетті емес білім беру жүйесінде қоғам мүшелерінің өз мамандықтарын қайта өзгерте алатындай жағдай туғызу.

Оқытудағы жаңа информациялық технология аса қажетті педагогикалық проблемалардың шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға септігін тигізеді және оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді.

Жаңа ақпараттық технологияның негізі ерекшелігі ол мұғалімдер мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, мүддесіне, көз қарасына әсер ете отырып оның интеллектілік мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Жаңа ақпараттық технологияның білім беру саласына енуі педагогтарға оқытудың мазмұнын, әдістері мен түрлерін сапалы өзгертуге мүмкіндік береді.

Білім беруде жаңа ақпараттық технология:

- оқып үйренушілердің адамға тән тұлғалық сапасының негізі үлестілігі болып табылатын жеке қабілеттерінің дамуына, ашылуына, сақталуына;

- оқушылардың танымдық қабілеттерін қалыптастыруға, өзін - өзі жетілдіруге тырысуға;

- оқыту мен тәрбие процестерінің мазмұнын, формасын динамикалық дамытуға мүмкіндік береді.

2. Болашақта Қазақстанда білім беру жүйесін ақпараттандыру телекоммуникациялық желілерді жасау және дамытумен ұштасады. Ал білім беру жүйесінің негізгі міндеттері біртұтас телекоммуникациялық желіні құру және дамыту арқылы шешіледі. Олар:

- ақпараттық мәдениетті ұйымдастыру мен жеделдету процесін жоғары деңгейге жеткізу;

- жасалынған және дамып келе жатқан телекоммуникациялық желілерде біртұтас бүкіл әлемдік ақпараттық кеңістікке интеграциялау;

- біртұтас ақпараттық кеңістікте әр түрлі деңгейлі ақпараттармен алмасуды қамтамасыз ету;

- білім беруді дербестендіруді қамтамасыз ету, дистанциялық оқытуға мүмкіндік жасау[1].

Білім беру жүйесінде телекоммуникация желілерін жасау Қазақстан Республикасының орта білім беруді заман талабына сай жүзеге асыруды қамтамасыз ете алатын негізгі құрал болып табылады. Біртұтас телекоммуникациялық желіні білім беру жүйесінде пайдалану басты ақпараттық ағын мен жұмысшы ақпараттық ағынды әдеттегі іс - әрекет сәйкес пәндік аумақта дерек қорын таратуға пайдалануы қажет. Бұл жүйені дамыту мектепте информатика курсын оқытудан басталады.

Оқытудың компьютерлік технологиясын енгізу оқу-тәрбие қызметін басқаруды интенсификациялау мен оптималдандырудың жаңа принципті мүмкіндіктерін ашады.

Оқытудың жаңа педагогикалық технологиясын жүзеге асыру оқушының шығармашылық потенциалын дамытуға мүмкіндік береді, өз бетімен танымдық және эксперименттік-зерттеушілік қызметін меңгереді, оқушылардың өз бетімен оқу қызметінің мәдениеті қалыптасады.

Сонымен орта мектепте компьютер арқылы оқытуды енгізудің мынадай негізі бағыттарын:

- оқыту;

- мұғаліммен оқушы бірлескен қызметін ұйымдастыру;

- білім беру;

- таным қызметін қалыптастыру;

- оқу әрекетінің мәдениетін қалыптастырудың мақсатты құралы екенін атап көрсетуге болады.

Қазіргі таңда оқушы - ақпаратпен қаруланған, жан-жақты дамыған тұлға. Оның білімдік қабілеттерін дамыту үшін біздер, мұғалімдер жан-жақты қаруланған болуымыз керек. «Балаға білім бергенде, жақыннан алысқа, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек» - деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту процесіне жаңа көзқараспен қарау керек. Сол себептен мектептегі білім беру үдерісіне жаңаша оқыту технологияларын енгізу арқылы оқу үдерісінің деңгейі көтеріледі, қазіргі заман талабына сай дамыған тұлға тәрбиеленеді [2].

Сабақ - өте күрделі, сан қырлы процесс. Әрбір сабаққа қойылатын басты талап:

- оқушының білімге деген қызығушылығын арттыру;

- сабақтың әдіс-тәсілдерін түрлендіру;

- ақпараттық технологияны тиімді пайдалану, оқушылардың сезіміне әсерін білу;

- балалармен ынтымақтастықта болу;

- сабақтың өмірмен байланысын нығайту;

- мұғалімнің сабақтағы жаңашылдық, шығармашылық әрекеті.

Әр мұғалім сабақ өткізген кезде оқушыларға сапалы білім беру үшін жаңаша оқыту технологияларын пайдалана отырып, сонымен қатар компьютерді, интерактивті тақтаны қолдану арқылы білім берсе, оқушылардың қызығушылығы арта түсері анық.

Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видеоқұралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер).

Оқытудың ақпараттық технологиясы білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін қажет. Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – «оқушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады. Бірақ компьютер мүмкіндіктерін асыра бағалауға болмайды, өйткені ақпарат беру – бұл білім мен мәдениетті беру емес, сондықтан ақпараттық технологиялар педагогтарға тек қосымша тиімді құрал ретінде қызмет атқарады. Көптеген елдердің ғылыми орталықтары мен оқу орындарында нақ осы білім қажеттілігі үшін мамандандырылған компьютерлік жүйелер саны дайындалды, олар оқу-тәрбие үрдісінде әр түрлі жағынан қолдауға бағытталды. Бұл жүйелердің негізгі түрлері болып табылады.

Компьютерлік бағдарламаланған оқыту – бұл сәйкесінше, компьютерлік бағдарламалардың көмегімен бағдарламалық оқыту механизмдерін жүзеге асыратын технология.

Материалды компьютердің көмегімен оқу – оқушының жаңа материалды әр түрлі құралдардың, оның ішінде компьютердің көмегімен өз бетінше оқуын болжайды. Бұл жерде оқу іс-әрекетінің сипаты айтылмайды, оқу нұсқауларының жиынымен іске асырылуы мүмкін. Мұның өзі бағдарламалық оқыту әдісінің мәнін ашады.

Материалды компьютер қоры негізінде оқу – алдыңғы технологиялар, технологиялық құралдардың алуан түрін (оның ішінде дәстүрлі оқулықтар, аудио және видеожазбалар және т.б.) қолданумен айрықшаланатын болса, мұнда бағдарлама құралдарын, оқушылардың өз бетінше тиімді оқуын арттыратын бағдарламаларды басымырақ қолдану жүргізіледі.

Компьютер қорымен оқыту – білім берудің барлық мүмкін боларлық формаларын қолдану (мұғалімнің қатысуымен), шын мәнінде, жоғарыда айтылғандармен сәйкес келеді.

Компьютердің көмегімен бағалау – өз бетінше оқыту технологиясы деп қарастырылады, дегенмен ол практикада басқаларға құрамдас элемент болып кіріп жүр. Мұндай жүйе оқылатын пәннің мазмұны мен дәстүрлі оқытуда қолданылатын немесе оқыту бағдарламаларында жүзеге асырылатын әдістерге тәуелсіз.

Компьютерлік коммуникация – білім беру және оны жеткізуді қамтамасыз ете отырып, жоғарыда аталған технологиялардың барлығының ажырамас құрамы болып табылады. Жергілікті, аймақтық және басқа компьютерлік желілерді қолдану үшін жұмсалады. Компьютерлік коммуникация жекелеген оқу орындарының, қаланың, аймақтың, елдің ақпараттық білім жүйесінің мүмкіндіктерін көрсетеді. Оқытудың ақпараттық технологиялары осы ақпараттық білім жүйесінің шегінде жүзеге асырылатын болғандықтан, осы білім технологиясына ақпараттық және бағдарламалық қолдаумен көрсететін құралдар бір ғана компьютермен, оған енгізілген бағдарламамен шектеліп қалмауы керек. Шын мәнінде бәрі керісінше, оқытудың ақпараттық технологияларының бағдарламалық құралдары және білім технологияларының өздері ақпараттық білім ортасына – ақпараттық білім жүйесінен бөлінген жүйешелер түрінде қосылады [3].

Оқытудың ақпараттық технологиясында қолданылатын бағдарламаны қамтамасыз етуді бірнеше категорияға бөлуге болады:

- оқытатын, бақылайтын және үйрететін жүйелер;
- ақпарат іздеу жүйесі;
- модельдеу бағдарламалары, микромирлер;
- танымдық сипаттағы инструменттік құралдар;
- әмбебап сипаттағы инструменттік құралдар;
- коммуникацияны қамтамасыз етуге арналған инструменттік құралдар.

Модельдеу бағдарламалары мен микромирлер – бұл ерекше аз мамандандырылған бағдарламалар, оларды компьютерде арнайы қолдану және оның кейбір мәселелерін зерттеуге тура келеді.

Инструменттік құралдар деп – жаңа электрондық ресурстар жасауды қамтамасыз ететін бағдарламаларды атайды:

- әр түрлі форматты файлдар;
- мәліметтер қоры;

- бағдарламалық модульдер;
- жекелеген бағдарламалар мен бағдарламалар жиыны.

Мұндай құралдар пәндік-бағытта болуы мүмкін, сол секілді нақты міндеттер ерекшелігі мен қолдану саласына тәуелді болмауы да мүмкін. Білім үрдісінде қолдануға негізделетін бағдарламалық құралдарда сақталатын негізгі талаптар – бұл жеңілдік пен табиғилық, оқушының оқу материалымен жеңіл танысуына мүмкіндік жасау. Бағдарламаларға сай келетін талаптар мен сипаттамаларды HCI (ағылшын тілінде “Human – Computer Interface” – «Интерфейс-адам-компьютер») аббревиатурасымен белгілеу қабылданған. Бұл сөзбе-сөз аударуды «адаммен сұхбаттасуға арналған компьютерлік бағдарламалар» деп түсінуге болады.

Білімді ақпараттандыру жағдайында болып жатқан кемшіліктерге қарамастан, оны «ақпараттық революция» деп атауға болады, өйткені қол жетерлік табыстар мыналар:

- ақпаратты ұсынудың жаңа формасы. Қызықты, жанды немесе алдын ала жазылған мультимедиялық ақпарат тек мәтінен емес, графикалық бейнелерден, анимациядан, дыбыстан және видеоүзінділерден құралып, Internet желісі арқылы беріледі немесе басқа телекоммуникациялық құралдар арқылы компакт-дискілерге жазылады;

- жаңа кітапханалар. Интеллектуальдық ресурстар көлемі және табыстары өседі. Internet электрондық кітапхана каталогтарымен бірігіп, жер қашықтығы мен уақыт айырмашылығына қарамастан, зор ақпараттар көлемін жинауға қол жеткізеді. Әрине, мұндай кітапханалар онда сақталатын ақпараттарға толық жол аша бермейді;

- оқу сабақтарының жаңа формалары. Оқушылар мен оқытушылардың виртуальды семинарлар және лабораториялар режимінде бірігіп жұмыс жасауы, сонымен бірге жаңа синхрондық мүмкіндік пайда болды. Бірқатар оқушылар үшін мұндай жұмыс формалары анағұрлым ыңғайлы, өйткені дәстүрлі оқытуға қарағанда, оларға өз мүмкіндіктеріне қарай, өздеріне қолайлы графикпен жұмыс жасау және артық ескертулермен кездеспей отырып ашу қызықты;

- білімнің жаңа құрылымы. Бүгінгі күні білім жүйесіне жаңа құрылым беру үшін телекоммуникация жүйелерімен толықтырылуы қажет, сонымен қатар білім үрдісіне ақпараттық және коммуникациялық технологияларды енгізуде жоғары біліктілікке ие мамандар керек.

Көбінесе қашықтан оқыту бағдарламалары оған барынша мол қол жеткізуге мақсатталған және оқыту сапасына аса анық емес талаптар қояды. Мұндай бағдарламаның білім сапасын жетілдіруі үшін орындауы міндетті талаптар қатарын құрастыруға болады:

- сапасы мен мүмкіндігі жоғары білім кеңістігін құру, кәдімгі оқу орындары ұсынатын мүмкіндіктерден жоғары білім ортасын жасау;

- Internet желісінде әмбебап компьютерлік кітапхана құру, кез келген уақытта қолданушыға қол жеткізерлік және кәдімгі кітапханаға көлемді ақпарат беруі тиіс;

- желі бойынша педагогтармен қарым-қатынас ұйымдастыру;

- қымбат тұратын технологиялар мен бағдарлама өнімдерін қолдану;

- іштей және қашықтан оқыту түрлерін біріктіру;

- қажетті ақпараттық ресурстарды табуды жеңілдететін толық каталогтар жасау.

Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің жаңа мазмұны пайда болуда:

- білім мазмұны жаңа біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілеттерінің дамуымен, ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламаларының нақтылануымен байи түсуде;

- ақпараттық дәстүрлі әдістері – ауызша және жазбаша, телефон және радиобайланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде;

- баланың жеке басын тәрбиелеуде, оның жандүниесінің рухани баюына, азамат, тұлға ретінде қалыптасуына көңіл бөлінуде;

- мектеп, отбасы мен қоршаған әлеуметтік ортаның бала тәрбиесіндегі бірлігіне ұмтылыс жасалуда;

- қоғамдық біліммен бара-бар педагогикалық технологияның кеңінен қолданылуына және ғылымның рөліне мән берілуде [28].

Оқыту технологиясын жетілдірудің психологиялық, педагогикалық бағыттағы негізгі ой-тұжырымдары төмендегіше сипатталады:

- есте сақтауға негізделген оқып білім алудан, бұрынғы меңгергендерді пайдалана отырып, ақыл-ойды дамытатын оқуға көшу;
- білімнің статистикалық үлгісінен ақыл-ой әрекетінің динамикалық құрылым жүйесіне көшу;
- оқушыға орташа деңгейде білім беретін бағдарламадан жекелеп, саралап оқыту бағдарламасына өту.

Қазір Республика оқу орындары, педагогикалық ұжымдары ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен оқушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай таңдап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор.

Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жүсіпова Ж. А. Педагогикалық шеберлік: оқулық. - Алматы: Экономика баспасы, 2011. - 316 б.
2. Губайдуллина Г. Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі: оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. - 327 б.
3. Мұханбетжанова Ә. Педагогиканы оқыту әдістемесі: оқулық. - Алматы: Дәуір, 2011. - 355 б.

Сексембаева А.С.,
Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті,
2-курс магистранті
Алматы қ., Email: Seksembaeva91@mail.ru

Ғылыми жетекші: Асқарова С.А.,
Филология ғылымының кандидаты, доцент

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. Берілген мақалада, оқытудың жаңа технологиясы — оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, оқудың сапасы білім мен біліктілікті жүйелеуді жүзеге асыруды, танымдық белсенділігін арттыру, шығармашылық қабілетін дамыту туралы біраз мағлұмат таба аласыз. Қазіргі таңда Зияткерлік мектептердің білім беру бағдарламасы ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін кіріктіруді көздейді. Кіріктірілген білім бағдарламасының алға қойған мақсаты айқын, бағдары жүйелі. Кіріктірілген білім беру бағдарламасын табысты жүзеге асыру үшін белсенді оқыту, командалық оқыту, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL) жатқызамыз.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2011-2020 жылдарға мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаттары, тақырып бойынша арнайы сөздер, CLIL, ағылшын тілін оқытудың тиімділігі, тақырыпқа үйлесімді қолданылатын сөздер, ғылыми талқылау.

Аннотация. В данной статье излагается информация о новой технологии обучения и использование эффективных методов обучения, интеграции различных методов и форм обучения, о эффективном использовании учебного материала, в качестве образования, систематизации знаний и компетентности, познавательной деятельности и развитии способностей. Интеллектуальная школьная образовательная программа предусматривает интеграцию лучших моделей национального и международного опыта. Цель комплексной образовательной программы точная, ориентированная система. Для успешной реализации интегрированной образовательной программы мы включаем активное обучение, групповое обучение, интегрированное обучение по предмету (CLIL).

Ключевые слова: Основные цели государственной программы развития образования и науки в Республике Казахстан на 2011-2020 годы, специальные слова по теме, КЛИЛ, эффективность преподавания английского языка.

Abstract. In this article you will find useful information about the new technology of teaching - the use of effective teaching methods, the integration of various methods and forms of training, the effective use of teaching material, the quality of education, the systematization of knowledge and competence, cognitive activity and the development of creativity. Intellectual school educational program provides integration of the best models of national and international experience. The goal of the comprehensive educational program is an accurate, indicative system. For the successful implementation of the integrated educational program, we include active learning, group training, integrated learning by subject (CLIL).

Key words: The main objectives of the state program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, special words on the topic, CLIL, the effectiveness of teaching English.

Қазақстан бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуы, бұл біздің Елбасымыздың басты мақсаттарының бірі болып табылады. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі.

Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Үштілді оқыту – заман талабы. Үштілділік – бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақтардың бірі. Бүгінде ұстаз қасиетті міндетін атқара отырып, білім беруді одан әрі ізгілендіру, және де жеке тұлғаны қалыптастыруда озық, жаңғыртылған әдістемелік жүйені меңгеру, әлемдік білім беру кеңістігіндегі ел дамуына онтайлы ізгі қадамдарды игеру сияқты жаңа талаптарға сәйкес істерді жүзеге асыруға бет бұрды деп айтсам қателеспеспін. Бүгінгі таңда көптілділік біздің қоғам үшін Елбасының «үш тұғырлы тіл» тұжырымдамасынан бастау алғаны бәрімізге мәлім.[1]

Бүгінгі таңда көкейкөсті мәселелердің бірі- ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Қарым – қатынас жасай білу нәтижесінде балалардың танымдық қабілетін жетілдіруге, өзін қоршаған ортаға қарқынды әрекет етуі, өз бойындағы қасиеттерді жетілдіру арқылы іске асырады. Ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай

үйрету керек? Оқушыны ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн? Ағылшын тілін оқытып, үйрету – көптеген ізденістерді, жаңа технологияны керек етеді. Сабақта жаңа ақпараттық инновациялық технологияны қолдану оқушы үшін де, ұстаз үшін де – жаналық. Ал жаналық күнде өзгеріп, жаңарып отырады. Күнделікті сабақта түрлі технологияларды пайдалану үлкен нәтиже береді. Осыған орай өткізілген өз сабақтарым дәлел бола алады. Әр грамматикалық, практикалық, рөлдік, сынақ, пікірталас, интерактивті сабақтарымды түрлендіре отырып, жаңа сөздерді тірек – сызба, ал тапсырмаларды оқушының деңгейіне байланысты деңгейлік тапсырмалар дайындап отырамын және сабақтарымда мемлекетімнің жасап отырған бар мүмкіндігін интерактивті тақта, компьютер, интернетке еніп материалдар жинаймын. [2]

Осы ретте, ағылшын тілін оқытудағы CLIL әдісінің тиімділігін айта кетпесек болмайды деп ойлаймын. CLIL- (Content and language integrated learning). Пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісі. Оқытудың жаңа технологиясы — оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін қолдануды, оқытудың әр түрлі әдістері мен формаларын біріктіруді, оқу материалын тиімді пайдалануды, оқудың сапасына білім мен біліктілікті жүйелеуді жүзеге асырады. Танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілетін дамытады.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасының ерекшеліктері:

– Оқушыларға алған білімдерін оқудағы және өмірдегі мәселелерді шешуде пайдалануды үйретуге бағдарлау;

- Тілдерді деңгейлік үйретуді ұйымдастыру;
- Пәндерді кіріктіру;
- Жаңа пәндерді енгізу;
- Тереңдетіп және стандартты оқуға арналған пәндерді жоғары мектепте таңдау құқығы;
- Жоғары оқу орындарына түсуге мақсатты түрде дайындалу
- Бағалаудың критерийлік жүйесі;
- Осы бағдарлама негізінде оқушылардың дағдыларын дамыту;
- Сын тұрғысынан ойлау;
- Білімдерді шығармашылықпен пайдалана білу;
- Зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру;

АКТ дағдылары:

- Топта және жеке жұмыс істей білу;
- Коммуникациялық дағдылар тілдік дағдыларды қосқанда міндеттер мен мәселелерді шеше білу;

• Кіріктірілген білім беру ісін ұйымдастыру ерекшеліктері:

- Үш тілді білім беру ортасы;
- Тәрбие мен оқытуды кіріктіру;
- Заманауи педагогикалық әдістер мен тәсілдер қолдана білу;

Қазіргі таңда Зияткерлік мектептердің білім беру бағдарламасы ұлттық және халықаралық тәжірибелердің ең үздік үлгілерін кіріктіруді көздейді. Кіріктірілген білім бағдарламасының алға қойған мақсаты айқын, бағдары жүйелі. Кіріктірілген білім беру бағдарламасын табысты жүзеге асыру үшін белсенді оқыту, командалық оқыту, пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту (CLIL), т.б. озық педагогикалық әдістерді қолдану талап етіледі. Интеграциялық сабақ пән аралық байланысты жетілдіру мақсатына байланысты пайда болған. Мұндай сабақтарда бір тақырыпты түрлі пәндерден беретін мұғалімдер оқытады. [3] Кіріктірілген сабақтың негізгі мақсаты - оқу материалдарын байланыстырып, сабақта оқушыларға терең білім беру, ойлау қабілетін дамыту. Ағылшын тілі пәнін басқа сабақтармен байланыстыра, салыстыра оқыту үлкен нәтиже беретіні сөзсіз. Сонымен қатар көптеген сайыстарды да ұйымдастыруға болады. Мысалы, Көңілді тапқыштар клубы көбіне өткен материалдарды қайталау мақсатында өткізіледі. Шығармашылық сабақ оқушылардың шығармашылық жұмыс істеуіне баса назар аударылады. Бұл сабаққа өте жақсы оқитын оқушыларды таңдап алып, топтарға бөлуге болады. Бір тақырыпқа қысқа шығарма, сценарий, көркем немесе мультфильм құрғызуға болады. Қазылар алқасы әрбір топқа баға қояды. Бағдарламалық оқыту - жеке жұмысты ұйымдастырудың өте жақсы түрі. Ол оқушының бағдарламадағы материалды меңгеруіне керекті жұмыстарды жақсы жоспарлап, оқу іс-әрекетін тексереді. Әр оқушы өз мүмкіндігіне сай жұмыс істейді. Алғашқыда оқушы үлгіге, нұсқауға қарап жұмыс істейді, оқу іскерліктеріне үйренген соң оқушы мұғалімнің көмегінсіз жұмыс істейді.

Мысалы, жоғары сыныптарда әр оқушы тапсырма алып, оны орындау жоспарын жасайды, материал, құрал, аспаптар іріктеп, жүйелі іс-әрекет жасайды, жұмыстың нәтижелерін белгілеп отырады. Мысал ретінде өзімнің норматив парақшаларымды айта аламын, бұл оқушылардың ағылшын пәнге қойылатын талаптарды игеруге арналатын оқушыларымның жеке жұмысы болып табылады. Бұл норматив тоқсан алдында беріледі және сөздік жұмыс жүйесі, ереже дәптерге жазылуға міндетті үй тапсырмаға берілетін жаттығулар жүйесінен құралған. Қазіргі уақытта мен барлық сабақ беретін сыныптарымда осы әдісті қолдану арқылы оқушыларымның өз бетінше ізденуге дағдыландыру үстіндемін деп айта аламын. Айта кететін жәйт, пән мен ағылшын тілін кіріктіріп оқытудың басты мақсаттарының бірі-студенттердің оқу- танымдық қабілетін дамыту болып табылады. Үш тілде білім берудің тиімділігі Халықаралық зерттеулер үш тілде жүргізілетін оқу бағдарламалары бойынша білім алатын оқушылар жұмысқа ұқыпты, мотивациялары жоғары, бірнеше тіл білудің артықшылықтарын түсінеді.[4]

Менің ойымша, реформаны жүзеге асыру әрбір ұстаздың басты міндеті болып табылады. Сондай міндеттердің бірі ретінде командалық оқыту әдістемесі негізінде кіріктірілген білім беру бағдарламасының үштілдік саясатының мақсатын жүзеге асыру болатын. Егер дәстүрлі сабақ оқушыларды біліммен қаруландыруға және негізінен түсіндіру-көрнекілік әдісінде құрылатын жалпы білім беру міндеттерін шешуге бағытталған болса, ал кіріктірілген сабақтар оқытудың түрлі әдістерінің және құралдарының үйлесуі негізінде құрылып, сонымен қатар ғылыми- жаратылыстану бағыты пәндері мен ағылшын тілі пәнінің көптеген міндеттерін шешеді. Кіріктіру барысында түсіндіру-көрнекілік, іздеу, зерттеу әдістері, пікірталас, білімнің түрлі дереккөздері, теледидар бағдарламалары, кино үзінділері, мультимедиа курстары, интернет-технологиялары, оқыту мен бақылаудың басқада техникалық құралдары қолданылады. Тіл мен пәнді кіріктіріп оқыту ең алдымен тілдік іс-әрекеттің төрт түрін (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) меңгеруге бағытталған. Ғылыми-жаратылыстану бағытындағы пәндерді оқыту контексінде Қазақстандағы мақсатты тіл – ағылшын тілі болып саналатынын тағы да еске салайық. Сондықтан да кіріктіріп оқытуда негізгі орынды шет (біздің жағдайда – ағылшын) тілі сабақтары алады. Шетел тілі сабақтарының өзіне тән ерекшеліктері бар. Қазіргі кезде басқа мәдениеттердің әңгімесіне араласу және олардың мәдениетіне араласу шетел тілін меңгерудің жаһандық мақсаты болып саналады. Басқа тілді коммуникацияға оқыту арналған коммуникативтік сипаттағы тапсырмалар негізінде ұйымдастырылған оқыту, шет тілінің заманауи сабағының ерекше өзгешелігі болып табылады.[5]

Жаңартылған білім мазмұны аясында пән мұғалімдерінің CLIL технологиясы арқылы үштілділік саясатын жүзеге асыру тәжірибесімен танысады. Әр сабақта оқушылардың танымдылық-коммуникативтік құзыреттілігін дамыту және функционалдық сауаттылығын қалыптастыру үшін сабақтың түрлі кезеңінде оқушылардың үш тілде тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдыларын дамытудағы белсенді оқыту стратегияларын көрсетті.[6]

Мысалы, Ньютон заңдары/ Законы Ньютона/ Laws of Newton's тақырыбындағы физика сабағының шығармашылық кезеңінде (физика пәні) CLIL технологиясы арқылы оқушылар ағылшын тілінде оқу дағдысын жетілдіру үшін бірінші тапсырмасында Бердібек Соқпақбаевтің «Менің атым Қожа» повесінен ағылшын тілінде үзінді беріліп, мәтін ішінен физикалық шамаларды тауып, олардың қай заңдылыққа бағынатынын баяндап беру ұсынылады. Лайықты деңгей тапсырмасында ол шамаларға формулалар жазылып, түрлендіру, қорытындылау жасалды. Жоғары деңгейде тиісті сан-мәндерін қойып, есепті шығару, талдау беріледі. Барлық оқу стратегиялары және орындалатын жұмыстар ағылшын тілінде жүргізіледі. Пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісі негізінде сабақта берілетін тапсырмалар мен жұмыстар тілді дамыту бағытында жүреді.[7] Яғни, ол дегеніміз тілдік емес пән оқытушылары тек пәннің мазмұнына ғана емес, сонымен қатар сол пән арқылы оқушылардың тілдік дағдыларын дамытады деген сөз. Бұл әдіс арқылы бірден екі мақсатқа жетуге болады: ағылшын тілі арқылы сабақ мазмұнын түсіндіру және пәндерді меңгеру арқылы ғылыми тіл дағдыларын дамыту.

Қорыта келгенде, ағылшын тілінде оқытудың жүзеге асырудың тиімді жолдары ретінде ағылшын тілін оқытып, үйрету – көптеген ізденістерді, жаңа технологияны керек етеді. Пән мен тілді кіріктіріп оқытуда оқушының пәндік білімімен қатар, тілдік білімін де бағалау маңызды. Критериалды бағалау жүйесі шетелдік бағалаудағы іс-тәжірибе мен отандық іс-тәжірибенің мықты тұстарын кіріктіретін, бағалаудың жаңа моделі болып табылады. Сабақта жаңа ақпараттық инновациялық технологияны қолдану оқушы үшін де, ұстаз үшін де маңызды, қажетті деп ойлаймын.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
2. «Үш тілде білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған жол картасы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің м.а.
3. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Дербес білім беру ұйымы оқушыларының оқу жетістіктерін критериалды бағалаудың жүйесін енгізу тұжырымдамасы / nis.edu.kz сайты
4. Хакимиова Н. Критериальное оценивание как педагогическая технология / colligy.ucoz.ru
5. Coyle, D. 2002. 'Against all odds: Lessons from Content and Language Integrated Learning in English secondary schools'. In Daniel, W.C. and Jones, G.M. (eds.), *Education and Society in Plurilingual Contexts* (37-55). Brussels: Brussels University Press.
6. Методология системы критериального оценивания учебных достижений учащихся, АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Астана 2017
7. Ахметжанов А.А, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Оқушылардың білімін формативті бағалау әдістері

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGY

Қартбаева Ж.Ж., п.ғ.к., доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ұлықова А., магистрант

ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ-ПСИХИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫС

Түйіндеме. Мақалада толеранттық бағалау категориясы ретінде қарастырылады. Себебі, адам өзінің және басқалардың әрекеттерін әмбебап талаптарға сай бағалайды. Толеранттылықты рационалдық-логикалық және эмоционалды-сезімталдық деп адамзаттық екі деңгейде қарастыруға болады. Осы негізде толеранттылық бұл-психикалық құбылыс.

Түйінді сөздер: толеранттылық, толерантты мінез-құлық, шыдамдылық, төзімділік.

Аннотация. Толерантность – это оценочная категория. Человек судит себя, действия самого себя и других в соответствии с универсальными требованиями. Толерантность состоит в том, чтобы рассматривать два уровня человечества-рациональность - логическую и эмоционально – чувствительную. Согласно этому подходу толерантность — это психологическое явление.

Ключевые слова: толерантность, толерантное поведение, терпение, выносливость.

Abstract. Tolerance is an evaluation category. The person judges himself, the actions of himself and others in accordance with universal requirements. Tolerance is to consider two levels of humanity - rationality - logical and emotionally - sensitive. According to this approach, tolerance is a psychological phenomenon.

Key words: tolerance, tolerant behavior, patience, endurance.

Толеранттылық ұғымы философия, этика, саясаттану, медицина, педагогика, психология ғылымдарының зерттеу пәні болып табылады. Сондықтан толеранттылық ұғымының түрлі түсініктерінде ерекше және жалпы жақтары бар.

Толеранттылық ұғымының мазмұнын барынша ашу тұлға үшін және қоғам үшін күннен күнге өзекті бола түсуде. Соған дәлел бұқаралық ақпарат құралдарында, білім беруде толеранттылық ұғымын бір жағынан ғана түсіну, бағалау басым болады.

Этимологиялық талдау толеранттылық ұғымының шығу тарихын қарастыруға мүмкіндік береді. Толеранттылық ұғымы латынның «tolerantia» деген сөзінен шыққан. Бұл «камығу», «күйзелу» деген мағынаны білдіретін ежелгі дүние философтары қолданған ұғымнан кейін «tolerance», «tolerantion» ұғымдары шығады. Ларустың айтуынша «tolerance» сөзі алғаш рет 1361 жылы қолданылған. Ағылшын этимологиясының Оксфордтық сөздігі толеранттылық ұғымын «tolerance» ретінде XV ғасырға жатады деген. Ал «tolerantion» XVI ғасырда шыққандығын көрсетеді. XV ғасырда толеранттылық ұғымы «төзімділік», «ауруға шыдауға қабілеттілік» ретінде қолданылған. XVI ғасырда оған «байсалдылық», «шыдамдылық», «мүмкіндік беру» мағынасы қосылады. XVI ғасырдың екінші жартысында Алманияда және Нидерландыда дін бостандығы мәселесіне қатысты толеранттылық ұғымы «жол беру», «еркіне қою» сияқты мағынамен пайда болады. XVII ғасырда толеранттылық ұғымы басқа дінді сыйлау мағынасы ретінде қолданылды. Осыдан бастап «tolerance» сөзі басқа дін көзқарасына шыдамдылық таныту идеясында қолданылады.

Түрлі еуропалық тілдерде толеранттылық әртүрлі лингвистикалық ерекшелікке ие. Мысалы, ол ағылшын тілінде «шыдамдылық» деген зат есім және «көндігу» деген етістіктер болып табылады. Сондай-ақ бұл етістік ағылшын тілінде «жарай береді», «жарайды-ақ» сөздерінің синонимы болып табылады. Неміс тілінде ағылшынша сияқты «көндігу» және «шыдамдылық» әртүрлі сөздер. Бұл тілде «шыдамдылық» адамның адамға қатынасына байланысты ғана қолданылады.

Толеранттылық сөзі орыс тілінде қолданылуына көп уақыт болған жоқ. 1909 жылы жарияланған Ф.А. Брокгауз бен И.А. Эфронның энциклопедиялық сөздігінде басқа діндерге шыдамдылықты анықтайтын зат есім ретіндегі толеранттылық жайлы мақала шығады. В. Дальдің сөздігінде «шыдамдылық» сапа немесе қасиет, мейірімділік, кішіпейілдік бойынша көнуге қабілеттілік ретінде түсіндіріледі. С.И. Ожеговтың сөздігінде толеранттылық сөзінің аналогы басқа адамның пікіріне, мінезіне өшікпей, бейбітшіл қатынасты білдіретін, зат есім болатын «шыдамдылық» болып табылады.

Толеранттылық сөзі қазақ тіліне ЮНЕСКОның «Әлем мәдениеті» деген халықаралық бағдарламасына сәйкес енген. Сондықтан бізде бұл сөз орыс тіліндегі сияқты түсінікте қолданылады.

Бірақ әлі күнге дейін толеранттылық ұғымын арнайы түсіндірген анықтамалық еңбектер қазақ тіліндегі сөздіктерде, энциклопедияларда жарияланған жоқ.

Толеранттылық ұғымының мазмұнын талдауда оның шегін нақтылап алу да күрделі мәселе болып табылады. Сондықтан толеранттылық мәселесін зерттейтін көптеген ғалымдар оның шекарасын да қарастырады. Мәселен Платон «шыдамдылық парадоксын» айқындайды: шексіз шыдамдылық шыдамдылықтың құруына әкеліп соқтырады. Егер адамдар төзуге болмасқа шексіз шыдамды болса және көнпіс қоғамды астамшылықтан қорғауға даяр емес болса, онда шыдамдылар қирап тынады. Және осы мәселеге байланысты К. Поппер шыдамдылық үшін төзуге болмасқа көне беруге болмайтындығын айтқан. Ол төзбестікті дәріптейтін барлық ағымдарды заңсыздық деп санап, ал адам өліміне, баланы ұрлап кетуге немесе құл сатуды жаңғыртуға әкелетін қылмыстарға байланысты қастандыққа төзуге болмайтынын айтады. В.А. Тишков толеранттылық – жаппай еріктілік және жаппай кешірімділік, ол интолеранттылықтың шеткі формаларына байланысты белсенді әрекеттерді де қамтиды деп санайды. Кейбір зерттеушілер, мысалы Г.У. Солдатов толеранттылықтың шегін толеранттылық пен енжарлықтың, конформизмнің, селқостықтың арасындағы шекара мәселесімен байланыстырады. Шыдамдылық және селқостық – қатар тұра алмайтын ұғымдар. Себебі шыдамдылық басқа ұстанымды, басқа көзқарасты белсенді түрде мойындауды білдіреді. Солай болғанымен, индивид басқа пікірмен келіспеуі мүмкін, бірақ оның бар болуға қақылы екендігін мойындайды. Толеранттылықты индеференттілікпен теңестіруге болмайды. Оны басқаны қабылдай алмайтын жағдайдағы сезімді тұншықтыру деп те санауға келмейді. Өйткені бұл жағдайларда партнерға зейін және ықылас аудару, эмпатия таныту, пейіл білдіру сияқты қарым-қатынастың маңызды құраушылары ескерусіз қалып қояды. Сонда толеранттылық енжарлықты емес, белсенділікті білдіреді.

Толеранттылықты дұрыс түсіну оған қарама-қарсы көріністерді – интолеранттылықты немесе төзімсіздікті талдау арқылы мүмкін болады. Себебі интолеранттылық немесе төзімсіздік адамның өз көзқарастары, өзінің тіршілік әрекеті, өз ортасы басқалардан биік, жоғары деген ұстанымға негізделеді. Интолеранттылық барынша консервативтілікті білдіреді. Ол әбден орныққан жағдайдан тыс дүниенің бәрін басып тастауға ұмтылады. Интолеранттылық нәтижелерінің диапазоны барынша кең. Бұған кәдімгі дөрекілік, басқаларды менсінбеу, геноцид, соғыс, лаңкестік сияқты адамдарды қасақана жою әрекеттері жатады. Қазіргі философиялық-психологиялық әдебиеттерде шыдамдылықтың шегі жайлы мәселе келесі себептерге байланысты дау туғызуда:

- 1) Толеранттылық ұғымы көпмодальді, оның жалпыға ортақ анықтамасы әзірге жоқ.
- 2) Этикалық түпнегізіне байланысты толеранттылық ұғымы бағалаушы категория болып табылады. Адам өзін, басқаларды, өзінің және басқалардың қылықтарын жалпыға бірдей талаптар бойынша бағалайды. Мысалы, жалпыға бірдей оңды құндылықтарға махаббат, адамгершілік, аяушылық т.б. жатады. Барша жаппай қабылдай қоймайтын құндылықтар сатқындық, кекшілдік, өшпенділік т.б. болып табылады. Бірақ бұл құндылықтар барынша абстрактылы. Сондықтан оларға қатысты шыдамдылықтың шегін анықтау күрделі болады.
- 3) Құндылықтар жалпыға бірдей маңызды болмаған жағдайда шыдамдылықтың шегін анықтау одан сайын күрделі. Эвтаназия, құтқару үшін өтірік айту, жалғандыққа бару, аборт, аса ауыр патологиясы бар адамдардың өмірін сақтау, жануарлармен эксперимент жүргізу сияқты әлеуметтік құбылыстар мен әрекеттерді «жақсы-жаман» деп бағалау өте күрделі.
- 4) Нақты тұлға үшін мәнді құндылықтарды талдағанда толеранттылықтың шегін анықтау мүлдем мүмкін емес.

Толеранттылық мәселесі аса күрделі, сондықтан оның бір ғана шешімі, егер асып кетсе құнды болудан қалмауы және бассыздыққа әкелмеуі үшін әбден тұрақталған шегі болуы мүмкін емес.

Ю.А. Тищенко шыдамдылықты қарым-қатынас нормасы деп санайды. Ол шыдамдылықты жалпыадамзаттық құндылық ретінде негіздейді. Шыдамдылықтың мағынасы тұлғаның өзін-өзі танығаны сайын арта түседі. Ал оның өзекті болуы тұлға өмірінің сын сағаттарында көрінеді.

В.О. Тишков толеранттылықты тұлғаның іс-әрекеттегі және қарым-қатынастағы тұтастығымен, өзін-өзі анықтауымен байланыстырады. Толеранттылық әлем мен әлеуметтік ортаның көпөлшемді болатынын саналы аңғарудан байқалады. Тұлғалық және қоғамдық сипаттама ретінде толеранттылық негізгі екі салада көрінеді:

- ұжым мен тұлғаның ішкі бағдары мен қатынасы ретіндегі психологиялық деңгейден;
- заң және дәстүр арқылы жүзеге асатын әрекет немесе қоғамдық норма ретіндегі саяси деңгейден.

В.О. Тишков өз зерттеулерінде толеранттылық субъектісін анықтауға тырысады. Ол толеранттылықты туа біткен топтық немесе дара қасиет еместігін, керісінше, белгілі бір тұлғалық және қоғамдық құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын құруға және жүзеге асыруға үздіксіз бағытталатын күш екендігін айтады.

И.Б. Гасанов ұлттық мінезге байланысты толеранттылықты агрессияның антиподы деп атайды. Ол В. Райх, К. Хорни, Г. Маркузе, А. Миттерлих, Н. Браун, А. Баллок, Э. Фром еңбектеріне сүйене отырып, осы тұлғалық ерекшеліктердің әлеуметтік негізін көрсетеді. Сөйтіп агрессияны өшпенділіктің, толеранттылықты күштемеудің, бейбітшіліктің негізі деп қорытынды жасайды.

В.М. Золотухин толеранттылықтың философиялық мағынасын анықтай түседі. Ол толеранттылықты адамның іс-әрекетін реттейтін, ерекше көзқарас түрін қалыптастыратын адамгершіліктің өзегі және қайшылықтар мен қақтығыстарды тиімді шешуге мүмкіндік беретін құрал деп санайды.

Психологияда толеранттылық ерекше құбылыс ретінде бертін зерттеле бастады. Толеранттылықтың психологияда анықталуы:

- өзара сыйластық және теңдікті мойындау;
- басым болудан және зорлық-зомбылық көрсетуден бас тарту;
- адамзат мәдениетінің, нормаларының, діни сенімдерінің көпжақтылығы мен көпөлшемділігін саналы аңғару;

– әртүрлі мәдениетті, діндер мен ділдерді бір түрге келтіруден немесе бір ғана көзқарастың артықшылығынан бас тарту.

А.Г. Асмолов, Г.У. Солдатова, А.В. Зимбули, Ю.А. Ищенко, С.Ю. Головин, В.М. Золотухин көзқарастары бойынша шыдамдылық толеранттылықтың құрамдас бөлімі болып табылады. Толеранттылық – әлдеқайда кең мағыналы ұғым.

А.А. Реан шыдамдылық пен толеранттылық ұғымдарының өзара байланысын қарастырғанда бұған қарама-қарсы пікір айтады. Ол толеранттылықты жағымсыз бір фактордың әсеріне сезгіштіктің төмендеуі нәтижесінде жауап берудің әлсіреуін білдіретін психофизиологиялық ұғым деп санайды. Ол шыдамдылықтың құрамында толеранттылық болады дейді. Шыдамдылықты әртүрлі пікірлерді, адамдар мен құбылыстарды бағалауға байланысты тұлға қасиеті деп анықтайды.

Шыдамдылық феноменінің жалпы құрылымынан А.А. Реан шыдамдылықтың әртүрлі механизмдерімен байланысты екі түрін бөледі:

1. Сенсуальді шыдамдылық. Бұл тұлғаның орта әсеріне тұрақтылығына негізделеді. Сенсуальді шыдамдылық жағымсыз бір фактордың әсеріне сезгіштіктің төмендеуі нәтижесінде жауап берудің әлсіреуімен байланысты болады. Бұл: «шыдамдылық – қаталдық, шыдамдылық – тастай қаттылық».

2. Диспозициялық шыдамдылық. Бұл тұлғаның орта әсеріне төзімді болуына даярлығы, қабілеті болып сипатталады. Диспозициялық шыдамдылық тұлғаның белгілі бір бағдарларынан, болмысқа қатынастарының жиынтығынан тұрады. Бұл: «шыдамдылық – ұстаным, шыдамдылық – бағдар, шыдамдылық – дүниетаным».

А.В. Петровский мен В.В. Юрчуктың пікірлері бойынша толеранттылық фрустраторлар мен стрессорлар болғанмен, олардың қайталанатын әсеріне сезгіштіктің төмендеуі нәтижесінде қалыптасатын психологиялық тұрақтылық болып табылады.

Е.В. Магомедова толеранттылықты адамзат санасының екі деңгейінде – рациональдік-логикалық және эмоциялық-сезімдік қарастыру қажеттігін айтады. Басқа адамға қатысты шыдамды болу үшін, оны түсіну үшін білім жеткіліксіз, оны сезіну қажет болады. Бұл көзқарас бойынша толеранттылық әрқашан тұлғалық және сезімдік қылық. Е.В. Магомедова зерттеуінде эмоциялық-сезімдік деңгейдегі толеранттылық адамгершілікпен тығыз байланысты болатыны қорытындыланған. Сонымен бірге эмоциялық-сезімдік деңгейде толеранттылық тарихи сипатта болмайды. Себебі ол халықтардың көптеген мәдени-тарихи дәстүрлерінде бекіп қалады.

Әлеуметтік толеранттылықтың динамикалық жағы психологтың мотивациялық саласының мазмұны, оның құндылықтары, қызығушылықтары, сенімдері мен әлеуметтік бағдарлары арқылы анықталады. Әлеуметтік толеранттылықтың амалдық негізіне психологтың білімі, икемділіктері және қабілеттері жатады.

Олай болса психологиялық этиканың бір бөлігі болатын педагогикалық толеранттылық деп психологтың білім беру үдерісіндегі барлық субъектілермен толерантты өзара әрекеттестік жасау дағдылары мен икемділіктерін меңгеруін; өзінің, оқушылардың және олардың ата-аналарының

толеранттылығын қалыптастыру бойынша белсенді ұстаным ретіндегі толеранттылыққа бағдарды; тұлға сапасы ретінде; мінез-құлық нормасы ретінде түсінеміз. Педагогикалық толеранттылық әлеуметтік категория болады және ол психологтың басқаны қабылдауға, эмпатиялық түсінуге, ашық және сенімді қарым-қатынасқа бағдарынан көрінеді.

Педагогикалық толеранттылық кіріктірілген қалыпта болады. Ол психологтың психологиялық іс-әрекетіндегі мақсаттармен, міндеттермен және ерекшеліктермен және әртүрлі психологиялық жағдайлармен анықталатын толеранттылықтың барлық түрлері мен деңгейлерінің сипаттарын қамтиды. Педагогикалық толеранттылық психологтың кәсіби маңызды сапасы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – Алматы: Қазақстан, 1982. – 496 б.
2. Мұсаева С.А. Бегалиев Т.Б. Жас ерекшелік педагогикасы – Астана: Фолиант, 2006. – 285 б.
3. Жарықбаев Қ. Этнопсихология – ұлт тәрбиесінің өзегі. – Алматы: Білім. 2005. – 304 б.
4. Абульханова К.А. Российская проблема свободы, одиночества, смирения // Психологический журнал, 1999. – Т. 20. – №5. – с. 5 – 14.
5. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. М.: Наука, 1960. – 335 с.
6. Адорно Т. Исследования авторитарной личности. – М., 2001.
7. Алексеева Е.В. Проявление ответственности подростков в совладании с жизненными проблемами. Дисс. канд. психол. наук. – СПб., 2002.
8. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения.- Алматы: «Қазақ Университеті», 2004.- 312 с.
9. Амонашвили Ш.А. Размышление о гуманной педагогике. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1995. – 496 с.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.

ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Дауылбай М.,
оқу магистры

Ғылыми жетекшісі: Айтбаева Айман, Қорқыт ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты

ӘБІШ КЕКІЛБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ

Түйіндеме. Мақалада Ә.Кекілбаевтың әңгімелеріндегі айрықша кейіпкерлерге, оның тағылымына талдау жасалынған. Сонымен бірге жазушының қазіргі қазақ әдебиетіндегі өзіндік стиліне назар аударылған.

Резюме. В этой статье рассказывается об особенностях сюжетно-композиционных структур уникальных героев в произведениях известного писателя А.Кекилбаева. А также ведется анализ к произведениям писателя и рассказывается о роли писателя в современной литературе.

Summary. This article tells about the peculiarities of the plot-compositional structures of inigue heroes in the works of the famous writor Abich Cecilbaev. And also an analysis is conducted for the wriers works ahol tells about the writes in modern Kasah literature.

Түрлі ақпараттар ағыны басымдық алған бүгінгі жаһандану кезеңінде ұлттық әдебиет пен өнердің маңызын арттырып, рөлін көтеру ұлттық құндылықтарды сақтаудың және кері құбылыстарға тосқауыл болудың бірден-бір жолы. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық код туралы: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», – деген болатын [1]. Осы қағидаға сүйенетін болсақ, халқымыздың рухани қазынасына мол үлес қосқан қайраткер қаламгерлердің мұрасын жас ұрпаққа таныту аса маңызды. Өйткені шын талантты қаламгердің туындылары уақыт өткен сайын жаңа қырынан ашылып, заманмен үндес өмір сүреді. «Қазақ сөзінің кара нары атанған» Әбіш Кекілбайдың прозалық шығармалары жаңа дәуірде жаңаша зерделеуді қажет етеді. Қай шығармасында да қазақ халқының басынан өткерген қилы кезеңдердің көркемдік кестесін жасаған қарымды қаламгердің шығармалары әрқилы тараптан зерттеу өзегі боларлық қасиетке ие.

Қазақ оқырманына алғашқы шығармалары арқылы-ақ кеңінен танылған Әбіш Кекілбай прозасы бүгінгі тілмен айтқанда, интеллектуал прозаның негізін салды. Суреткердің кең эпикалық тілі мен қайталанбас стилі, өзіне ғана тән жазу машығы өз қатарластарынан оқшауландырып, бірден көзге түсті. Көп зерттеушілер мен өз тұрғыластары атап көрсеткендей, Әбіштің прозасы тақырыптық жағынан да көркемдік әлеуеті жағынан да Әуезов дәстүрін жаңаша дамытудың үлгісін көрсетті. Себебі, шығармадағы кейіпкер болмысынадағы кесек тұлғалық қалып пен дәстүрлі тіл өрнектерінің шеберлігі арқылы танылатын кемеңгерлік қасиет Әбішті туған даласының дархан көңілі мен дәстүрі іспетті образға айналдырды.

Жазушы ең алдымен, қарапайым адамдардың тұрмыс-тіршілігін бейнелеп, олардың тағдыр-талайындағы бұлтарыстар мен қалтарыстарды, қуаныш пен мұңның қатар алмасуын, психологиялық тереңдікпен шебер суреттей отырып, жұмыр басты пенде атаулының асыл арманы бақытты өмірге жету жолындағы іс-әрекетін нанымды суреттеудің асқан үлгісін көрсетті. Әбіш шығармашылығындағы кейіпкерлер жүйесі қарапайым өмір кешкен ауылдың тұрғынынан бастап, ұлттың, жалпы жұрттың асыл арманы үшін жанын салып қызмет еткен, керек болса жан қиған ұлы тұлғалар болып келеді. Мысалы, алғашқы шығармаларының қатарындағы «Бір шөкім бұлт», пен қазақ әдебиетіндегі күй тақырыбын жаңаша толғаған «Күй» повесі арқылы қайталанбас қолтаңбасымен дараланған дарабоз жазушы қаламының кейінгі өмірге келген үлкен-үлкен туындыларының («Үркер», «Елең-алаң», «Аңыздың ақыры») романдары, «Абылай хан» тарихи драмасы, «Шандоз» деректі тарихи баяны т.б.) да шоқтығы биік болды. Оқырман да автормен бірге кейіпкер өмірімен біте қайнасып, сол кезеңнің оқиғасын басынан кешіргендей әсер алады. Бұл жазушының өзіндік шеберлігі екені анық. Алпысыншы жылдары шығармашылық өрлеу тұсындағы өзге де қаламдастары секілді Әбіш Кекілбайдың да қалам тербеген тақырыптары ұлттық құндылықтар мен ұлт тарихының тәуелсіздігі мен азаттығы жолында күрескен ерлердің бейнесін там-тұмдап болса да оқырманына жеткізу болды. Әрине бұл кеңестік жүйе

құрсауында мүмкін болмады. Десе де, талантты қаламгер, ойды образды түрде беріп, тұспал, ишара арқылы жеткізудің жолдарын тапты. Мәселен, «Күй» повесіндегі өнерпаздың тағдырын беруі арқылы дала философиясындағы өнер туралы ұғымдардың бағасын танытады. Қазақтың қасиетті, киелі санайтын күй өнерінің психологиясын, тарихын, елі ішінде аты аңызға айналған күйшілердің өмір дерегін терең білетіндігі шығарманың қалың көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленуіне әсер еткен. Өйткені, Өнер құдіреті арқылы жаугершілік заманда да жүрекке жылылық, сезім силаудың мүмкіндігі Жөнейттің жан әлемінде жүріп жатқан арпалыстар арқылы берілген. Түркімен мен қазақ халқының арасындағы қарым-қатынастардың тарихына өнер арқылы бойлау жазушының адам атаулыға, жаратылысқа деген кең жүрегін танытады. Қаламгер қандай халық болса да жер бетінде бейбіт тіршілік кешіп, ұрпақ өсіріп, өмір сүрсе деген ізгі тілегін алға тартады. Бұл – өмірдің аса маңызды философиясы. Ал жауласу, өшпенділіктің арты неге апарып соқтықтыратынын «мәңгірт» бейнесі арқылы берген. Жалпы қаламгердің шығармаларында адам тағдыры ең алдымен өз заманының шындығымен сабақтастықта алынып, қандай күй кешсе де адамдық мұраттары қандай еді? деген сауалға жауап іздейді. Кейіпкерлері хан болсын, қара болсын өзінің болмысындағы ізгілік қасиеттері арқылы биіктей береді. Оқырман жүрегінде қалып қояды. Бұл тұрғыда жазушының өмірдің өтпелілігі, адамдық асыл қасиеттердің ғана мәңгілігі жайлы философиялық ұстанымдары әр шығармасынан жарқырап көрініп тұрады. Әрі жазушы тілінің құнарлы қайнары қай жанрда жазса төгіліп тұрған сурет пен ділмәр шешендіктің табиғатын танытып тұрады. Белгілі қаламгер Шерхан Мұртаза 60 жылдардағы қазақ прозасының шоқтықты кезеңі жайлы айта келіп: «Сол ортада жампоздай болып, Әбіш Кекілбайұлының тұлғасы ерекше тұрды. «Бұйдыраған екі шекелі», толқынды бұйра шашты, тұңғық терең ойлы көз, – осы жігіт тым ерте есейген, жастайынан көсемдікке жаралғандай, қарттың даналығын бала жастан бойына жастанғандай, бай қазыналы етіп, тәңірім терезесін биік жаратқандай әсер қалдырар еді. Қазақ әдебиеті әлемінде Әбіш Кекілбайұлы үлкен биікке көтерілді. Әдебиетте өзгелер байқамаған, өзгелер айта алмаған сөзді айтты. Басқа ұлыс, ұлттардың намысын қорламастан, қазақ рухын асқақтатты. Бояуы көп, бай көркемдікті былай қойғанда, бұл жазушының азаматтық берік тұғырының айғағы», – дейді [2,28]. Сол басқалар айта алмаған сөзді Әбіш Кекілбай: «Бір шөкім бұлт» әңгімесінде келістіре айтты. Ең алдымен жазушы шығармасын: Анау бір жылдары маңдайымыздан сипаған мейірбан жеңгелер, бұны сіздерге еншіледім. Әлі күнгекеңілімнің бір түкпірінен сығалап тұрған, жадау иін, жыртық өкпе болса да, айырықша аяулы балалық шағым, бұл — *саған ескерткіш*» [3,28] – дейтін эпиграфпен бастайды.

«Бір шөкім бұлт» – бұл символды ұғым. Сұңғыла суреткер көктің бетіндегі ақбауыр бұлттың мәніне барып, оның бір үзегін адам тағдырымен байланыстыра отырып, бір адамның басындағы қасірет арқылы мыңның басынан өткен тағдырды меңзейді. Жазушының «Бір уыс топырақ», «Бір шөкім бұлт» дейтін кітаптарының өзі халықтық дүниетанымның айқын сипаты болып табылады. «Бір шөкім бұлт» – Ұлы Отан соғысы атты зұлматтың әр әйелдің басына түскен ауыр қасіреттің бір ғана сипаты болса, «Бір уыс топырақ» қан майданда қан кешіп, бір уыс туған топырағы бұйырмаған есіл ерлерге қаламгердің көз майын тауысқан қара сөзінің құдіретімен салынған бір уыс топырақты меңзейді.

Жазушының «Бір шөкім бұлт» әңгімесі өзінің атауынан бастап-ақ, образды ойға, терең тағлымға құрылғандығы аңғарылады. Шығарма оқиғасы Ұлы Отан соғысы тұсындағы тылдағы ауыл өмірінің тыныс-тіршілігін танытып, сол заманның шындығын бүгінгі оқырманның көз алдына мөлдіретіп әкеледі. Жас өскін балалық шағын соғыс зұлматы ұрлаған көп баланың бірі ретінде суреткердің де бұл тақырыпқа баруы тегін емес. Себебі, қалам тартқан алғашқы шақтарындасол санасына салмақ түсірген, әлі өшпеген естелігін көркем дүниеге айналдырды. Сондай әйел, ана бейнесін сомдауда өзіндік айшығын танытты.

Жазушы **Жеңге образы** арқылы қазақтың әйелге құрметі мен дәстүрлі санасын қайта жаңғыртқан. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігі мен түрлі адамдардың тағдырын көрсеткен. Айта кетерлік жайт, шығарманың кейіпкер атынан, бірінші жақтан баяндалуы «Бір шөкім бұлттың» лирикалық сипатын арттырса, екінші жағынан шығармадағы баяндалар оқиғаның өмір шындығымен тығыз байланысын танытады. Шығармадағы баяндау психологиялық пейзажбен қатар өріліп, баяндалып отырған кезеңмен оқырман арасын жақындата түседі. Соғыс кезіндегі тылдағы адамдардың басынан өтіп жатқан түрлі оқиғаларды кейіпкерінің ойы арқылы салмақтап, ауыр еңбек пен қайғы-қасіреттің салмағын көрсете отырып, адамдар арасындағы кейбір пендеуи мінездердің де бір қырын ашып тастайды. Оқырман баяндалып отырған кезеңнің санаға салған салмағын безбендегенде жазушы кейіпкерінің қай-қайсына да кешіріммен, түсіністікпен қарайды.

Қазақ әдебиетіндегі аяулы ана бейнесімен қатар мейірімді, қамқор жеңге образдары да соншалықты құрметпен аяулы бейне ретінде суреттеледі. Шығарманы оқып бастағаннан-ақ, авторлық баян арқылы берілетін суреттеулерде жолсоқты болып, шаршап-шалдыққан адамның бейнесімен жолығамыз. «Әбден қалжырап қалыпты. Торы қасқа да зірк-зірк еткен жүрісі жаман хайуан екен. Екі күн ат соқты болған бүкіл денесі сал-сал. Аққаймақ көптен ұзақ жолға шықпаған. Ер үстінде тынышсызданып келеді. Бәрі мына жайрағыр қызыл маяның лаңы. Бауырынан түрткен тайлақ пен саусақ жоқ. Түгіне дейін күренітіп семіріп алыпты өзі»[3,29]. Осы тұстағы жазушының кейіпкерін айнала табиғатпен астастыра суреттеу шеберлігі байқалады.

«Соңғы айдың жауыны көп болды. Анау күні алатағанактанып жатқан дөңді қарашы. Көк жусан семіз марқаның арқа жүніндей бұйраланып алған. Туырылып-ақ тұр. Тарам-тарам тамыр денесінің о жер, бұ жерінде сырға көк жапырағы бар шытыр да, сәл леп тисе қыбырлап жүре беретін, көрер көзге мамықтай жұмсақ көрінгенмен, қолың тиіп кетсе тістей алатын мықыр қылтанақты жермен-жексен ебелек те, ояң-ояң күрең қиыршақ тасты қатқақтан жер бауырлап басын көтермейтін жапақ та әбден толысыпты. Кез келген жыра, кез келген тақыр қалқып жатқан қақ»[3,32].

Ә.Кекілбай өз кейіпкерін бейнелеу үшін көркем поэтиканың барлық заңдылықтарын шебер пайдаланады. Оқырманға айдалада, жалғыз-жарым жолаушының кім екендігі көпке дейін беймәлім болып келеді. Осы монолог жөнінде Г.Пірәлиева: «Кейіпкердің өзімен-өзінің іштей сырласуы, әрекеті мен ой-сезімінің ішкі диалогпен дәлелденуі немесе саралануы да кездеспейді. Мұнда тек автордың (жасырын әңгіме айтушының, яғни Аққаймақты жасырын бақылаушының) немесе шығарманың көзге көрінбейтін ішкі монологы бар. Оның дәстүрлі ішкі монологтан өзгешелігі де осында жатыр» [4,27-31], - деген болатын.

Шығарма кейіпкері Аққаймақтың жоғалған қызыл маяны іздеу жолындағы ой елегінен өткізген өткеннің суреттері арқылы жазушы да өзінің балалық шағынанан таныс заманның суреттеріне оралады. Шығарманың өн бойында, қанша қиын, қасіретті болса да сол кезеңге деген іңкәр сағыныш сезімі сезіліп тұрады. Соғыс салмағын майданға кеткен әкеге деген сағыныш толы сәби жүрегімен сезініп өскен ұлдың жанына жақын жеңгелерінің қасіретінде жанымен сезініп өскені аңғарылады.

Аққаймақтың басынан өтіп жатқан қилы тағдыр – сол тұстағы мыңдаған қазақ әйелінің басындағы хал. Енді бойжетіп, көңіл көкжиегінде балауса сезім енді ұшқындап келе жатқан тұста соғыстың суық лебі ерте солдырған кейіпкердің жауқазын ғұмыры бір қарағанда тек трагедиядан тұратын сияқты көрінеді.

Аққаймақтың елдің алды болып, өз еркімен аттанған әкесі соғыста жер жастанса, анасы жастай «жесір» атанып, құсалықпен күн кешті. Осындай тағдыр-талайына қарамастан, қайсарлықтың қас шындығын танытқан Аққаймақ белін бекем буып, қандай қиындық келсе де қажырылылықпен қарсы тұра білді. Бала жасынан жүрегінде аялаған махаббатын да соғыс жалмағанда, өмірдің шырағын қайта жағып, соғыс құрбаны, **мүгедек жанмен тағдыр қосып**, оның да, өзінің де үміт шырағын қайта жақты. Осының барлығы өлім мен өмір айқасқан сонау қасіретті жылдарда екінші бірінің қолынан келетін іс емес еді. Жазушы негізгі кейіпкерінің барлық болмысын ауыл-аймақ, туған-туыс тағдырымен бірлікте, сабақтастықта алып қарайды.

Ауыл өмірінің өзіне тән тыныс-тіршілігі мен соғыс салған ауырлықтың салмағы, әртүрлі мінезді адамдар типі, қайсарлық пен қайраттылықтың қандай қиындықты да жеңіп шығар құдіретті күші шығармадағы Аққаймақ, Жаңылсын, т.б. әйелдердің образы арқылы танылып отырады.

Шығармадағы өткен өмірдің елестері Аққаймақтың есіне алуы мен еске түсіруі арқылы жүріп отырады. Өмір дауылдарына қайсар мінезімен қарсы тұратын Аққаймақтың жан әлемінде өтіп жатқан сағыныш пен қуаныш, құлазу мен қамығу, бәрі де оқырманға осы психологиялық әдістер арқылы жетіп отырады. Яғни жазушы замана шындығын суреттеуде психологизм элементтерін шебер қолданған деуге болады. Жазушы қанша қайсар етіп суреттесе де кейіпкерінің бойындағы қазақ әйеліне тән ерін силаған ізетін естен шығармайды. Мүгедек жары Тайбағардың түйе іздемек түгілі, отбасында жүріп-тұруы қиын екендігін бетіне басқандай болған бір ауыз сөзін Аққаймақтың қайта-қайта еске түсіре беруі оның жан дүниесінің тереңдігін танытады.

Екінші жағынан, «Әйел басыңмен осынша жерден түйе іздеп шыққан өзің де ер екенсің, шырағым, – деген түнде үйіне қонып шыққан Сәубеттегі жалғыз үй жылқышы шалдың» сөзі де көп жайтты аңғартады. Жарамды ер-азаматтатың бәрі майданға аттанып, ауылда тек қызылқанат жас бала мен мүгедек жандар, қарт адамдар қалып, барлық салмақ әйелдің иығына түскен сұм соғыстың қасіретті

шактарының суреті шынайы берілген. Жазушының аталмыш әңгімесінде соғыстың алдындағы бейбіт өмірдің тынысы, Маңқыстау жұртындағы балаларын оқуға берудің түрлі оқиғалары суреттеледі. Мысалы: шығармадағы Қаржауды оқуға алып кету үшін келген нағашысы Ораздың екі нармен Бекдашы барып, одан кемеге отырып, Шағадамға жетуі сол тұстағы осы өңірдің тыныс-тіршілігінің шынайы суреттері. Өйткені, Шағадамда өндіріс орындары, мектеп ертерек ашылған. Жазушы осы өмір деректі шығармасына шебер қиюластырған. Повестегі кейіпкерлердің әрқайсы өзіне тән мінез ерекшелігімен танылатын сом тұлғалар. Мәселен, шығармадағы қойшы ауылдың бас көтерер еразаматы Ожанның өз отбасымен бірге қайтыс болған досының аманат еткен отбасын қатар алып жүруі қазақтың осы уақытқа дейін сақтап келе жатқан аманатқа адалдық, достық сертке беріктік қасиеттерді еске салып өтеді. Аққаймақтың есіне алатын балалық шақтың суреті арқылы ауыл балалаларының алғашқы білімге ұмтылыстары суреттелген. Жазушы көбіне кейіпкерінің ішкі толғаныстарын монолог арқылы ашады. Монолог – бұл әңгімені баяндаудың бірден-бір тәсілі. Көбіне монолог түрінде баяндалып келе жатқан әңгіме диалогпен бөлінеді. Ауызша әңгімелерде қайталаулар, кейіпкерлер мен оқиғаларды гиперболизациялау, яғни әсірелеу, күшейту сияқты дәстүрлі белгі солғын. Онда табиғилық басым. Әңгімешінің дарындылығына қарай ауызша әңгімелерде кейде фольклордың басқа жанрлары да кездеседі. Әңгімеде өлең, мақал-мәтел, нақыл сөз, тіпті жұмбақ та кездесуі мүмкін. Бұлар әңгімеге әр беріп, көркейте түсіп, тыңдаушыны қызықтыра түседі. Бұл әңгіменің синкреттілік қасиетін танытады.

Жазушы заманшындығын көрсеткенде кейіпкерлерінің тағдырындағы өзгерістермен сабақтастыра қарастырады. Татулықтың қаймағы бұзылмаған, берекесі ұйыған кішкене ауылдың екі отбасындағы қыз бен жігіттің арасында енді-енді бұр жарған сезімін су сепкедей басқан сұм соғыстың хабары бүкіл оқырман жүрегіне де ауырлық ұялатады. Жазушы осы арқылы соғыстың басталған тұсындағы ауыл адамдарының психологиясын шебер жеткізген. Сол заманның көрінісі «Көктем. Жастық көктемі деген осы ғой. Әттең... «Ол тым ерте көктем» болып шықты ғой. Ерте басталған көктем ерте кетіп үлгіре бере суық хабар сарт ете түсті. Соғыс басталыпты!» [3,38]. Шығармадағы Аққаймақтың әкесі Ожан бейнесі – қазақтың кесек мінезді, ер азаматының көркем бейнесі. Ол соғысқа дейін алыс ауылда бір отар қой баққан шаруа адамы, жастайынан өнерді серік етіп, сол өнерін баласы Қаржауға үйреткен қамқор әке, және марқұм досының антына адал, оның отбасына өз отбасындай қарап, сертін сақтайтын адал дос бейнесінде тұлғаланса, Ожанның кесек мінезі майданға аттанар тұсында да бір жарқ етіп ашылады. Көңілі босай бастаған әйелдерге суық жүзбен қарап, досының жарының қолынан бір зерен ағарғанды сіміре салып, «балаларды қараңдар» деп аттанып жүре берген тұлғасы арқылы жазушы қазақтың қан майданға аттанған қайсар ұлдарының өр бейнесін сомдаған. Мына авторлық баяндауға назар салайық: «Сосын жол асқанның жолына қарай жорта жөнелді. Жауың мың жерден жансебіл, Гитлер итің мың жерден жетібасты жалмауыз болса да Ожандардың мына бітім-болмысы алдында қабырғасы сөгілер-ақ. Солай болды да қойды емес пе? Жарақты жауды жер жастандырған осы халықтық, ожандық қайрат жігер ғой!» [3,39]. **Шығармада соғыс тұсындағы балалардың өмірін суреттейтін тұста да заман сыры анық аңғарылады.** Оңдыдағы мектепке мұғалім болып орналасқан Аққаймақтың алдынан әкесіз жетім де, ата-анасының бүтіндігіне арқа сүйеген ерке мінезді тентек те дәріс алып жатады. Ал олардың ата-аналарының психологиясы да әрқилы суреттеледі. Ел адамдарының айтуынша, «Бір шөкім бұлттағы» көптеген кейіпкерлердің өмірде шынайы прототиптері бар. Мәселен повестегі қолы епсепті, қашан көрсең балалалардың шашын алып беріп, қамқорлық танытып жүретін **Асқармауыт** күл-талқаны шыққан сүйекті қолымен қалпына келтіретін ел ішіндегі атақты сыншы болған.

Қай заманда да жағымсыз мінез иелерінің Өмір суретіні анық. Мәселен осы шығармадағы пошташы Түсіп бейнесі – жазушының сатиралық бейне жасаудағы шеберлігін танытатын образ. Басқа жұрттың да қорқып, тайсалатыны – Түсіп. Себебі ауылға келген жақсылық хабардың да, жамандықтың да хабаршысы – Түсіп. Әрине соғыс кезінің шаттығы аз екені белгілі. Ал қан майданда қаза тапқандардың қаралы хабарын жеткізуді өзінің бір ерекше қызметі сияқты масаттанатын Түсіптің бейнесі бір қарағанда трагедиялық образ. Бұл образды бейнелеуде жазушы заманның қиындығын өз пайдасына жаратқысы келетін кем ақыл, пысықайлар қай кезеңде де болатындығына оқырманның назарын аударады. Сондықтан оны әрекет үстінде көрсетіп, басқалармен әңгімесі арасындағы сөздеріне салмақ салып отырады. Ауыл атаулының ол жайындағы пікірінің өзі көп жайтты аңғартады. «Бұл күнде бұл ауылдың Китлері Түсіп болды ғой, - деп Теңге кемпір жаманаттың бірден-бір хабаршысы қылып қойған». Түсіптің ең азы насыбай атқанының өзі күлкі. Жазушының сатиралық образ жасаудағы алғашқы ірі табысы да осы Түсіп бейнесі деуге болады. Себебі, «жемтік аңдыған құзғын» іспетті жанның әрекеті

соғыстың да зардабынан ауырлау сияқты сезіледі. Мысалы, повестегі мына жолдар кейіпкердің бар болмысын ашып тастайды. «Құдайы ондап» Ожанның «қара қағазы» қолына тиіп, енді соны естіріп етке тойғалы отырған Түсекеңнің аузында тыным жоқ...» [3,41].

Шығарма өзегіндегі осы тұсқа дейінгі баяндауы бірсыдырғы қалыпта сипат алса, оқиғаның жаңа арнаға бұрылуын байқататын оқыс жағдайға тыңдаушының назарын аударатын тұстағы сөйлем құрылымы мен ой ағыстары дәстүрлі қалыппен баяндалып, кейіпкердің психологиялық хал күйі айқын жеткізіледі.

Туындының бас кейіпкері Аққаймақ тағдырының ауырлығы ет жақындарынан біртіндеп айрылуы арқылы беріледі. Алдымен соғысқа аттанған екі үйлі жанның тірегі Ожанның мерт болуы оның жарын да, Аққаймақтың шешесін де шөктіріп, ауыр қайғыға батырды. Екі үйлі жанның бар тірегі болған Қаржаудың да 1945 жылы 7 майда Берлиндегі ақырғы ұрыстардың бірінде ауыр жараланып, ақыры соның зардабынан көз жұмуы жазушы тілімен айтқанда: «Сұм соғыстың қанды зардабы». Бала кезінен жүрегінде сүйіспеншілік сезімін оятқан Қаржаудың қайғысы Аққаймақтың бүкіл өміріне түскен таңба болды. Осыдан соң жардың қызығы жайлы ойды тек ұрпақ өсіру қамындағы әйелдік мұратпен ғана байланыстырды. Әрине бұғанда шығарма идеясы сұм соғысты кінәлайды. Алайда жазушы өз кейіпкерінің бойына ұрпақ үшін әлемнің бар қызығын тәрк ете алатын ана атаулыны, соның ішінде қазақ әйелінің қайсарлығын дарытқан. Сондықтанда Аққаймақ соғыс өшірген ізгілік, жақсылықты қайсарлығы мен өжеттігімен қайта жаңғыртушы, жалғастырушы бейнесінде көрінеді. Қайғы жамылып қарап отырмай, бел шешіп еңбек етіп, ел балаларын білімге баулиды, соғыстың лаңынан екі көзі суқараңғы соқыр болып оралған Тайбағардың етегінен ұстап, оның анасы өліп жетім қалған балаларына қамқор ана болады.

Аққаймақ бейнесі жөнінде Г.Орда: «Аққаймақтың тағдыры қанша қиын болғанмен, ол адам баласына қолынан келгенін жасауға даяр. Екі перзентті жанарсыз Тайбағармен шаңырақ көтеру де екінің бірінің қолынан келмес ерлік. Автор Аққаймақты негізгі кейіпкер ретінде алып одан қазақ әйелінің типтік бейнесін жасаған. Бұл повестегі әйелдердің бәрі де біркелкі емес. Мәселен Шынжырбектің бейпіл ауыз сары қатыны сыпсындап өсек айтқаннан басқа бітірері жоқ шайпыауыз. Оның іс-әрекеті де Шайзада мен Аққаймақ бейнесін толықтырар сюжет. Авторлық ұстанымды Аққаймақтың монологынан аңғаруға болады.

«Бір шөкім бұлт» – символ. Ол – Аққаймақ шаңырағының соғыс салған қасіретті қайғысы»[5, 170], - деген болатын.

Осылайша ол «өшкенді жандырып», үміттің шырағын қайта тұтатады. Автор кейіпкерінің өткен өміріне ой жүгірту арқылы басынан өткен небір қиындықтардың өз жұртының да өмірінде болып жатқандығына меңзейді. Соғыс тұсындағы жесірлік пен жетімдіктің зардабын көрсете отырып, адам психологиясындағы тәубешілдік сезімді ұлағат етеді. Жеке өзі ойға қамалғанда өмірін өксіткен сұм соғысты қанша қарғаса да, сол қасіреттің ішінен бақыт таба білген әйелдің биік болмысын да танимыз. Сарабал суреткер сөзге салмақ артып, кейіпкерінің сөзінде де заманның, өңір тарихының ізін аңғартып өтеді. Солауыл-аймақтың бәріне таныс оқиғаларды еске салу арқылы Маңқыстау жерінде өткен әртүрлі тарихи оқиғалардың дерегін жаңғыртып өтеді. Жазушының кейіпкерлері ғана емес, әрбір сөйлеміне заманның суреті, оқиғасы сіңген деуге болады. «Бір шөкім бұлт» – осындай тарихи жағдайлардың елесін кейіпкерлер тағдыры арқылы өрбіткен бас-аяғы шымыр шығарма. Көтеріп отырған тақырыбы қиын-қыстау замандағы адамдардың өмір үшін күресі. Тау қойнауында соғысқа дейін қоңырқай бейбіт тірлік кешкен халықтың сұм соғыстың салған лаңынан берекесі қашпағанымен, қасіреттен қажыған жұртының қилы тағдырын аспандағы бір шөкім бұлттың бейнесі арқылы елестеткен. Себебі, соғыс бітіп, көңіл орнығып, бейбіт тіршілікке кіріскенімен, сол қасіретті күндердің бір үзігі әрбір адамның жан түкпірінде қалып қойған. Ол қуанса да, қайғырса да көңіліне орала кететін өз өмірінің бір бөлшегіне айналған, бір қарағанда, бұл – жазушының өз тағдырбаянының бір үзігі деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. –12-сәуір. –2017.
2. Мұртаза Ш. Шығармалары. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1994. –312 б
3. Кекілбаев Ә. Таңдамалы. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 397 б.
4. Пірәлиева Г.Ішкі монолог. –Алматы: Ғылым, 1994. –282б.
5. Орда Г. Көркем ойдың құдіреті. – Алматы: «КІЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 301 б.

Жапан А.,
ХҚТУ 2-ші курс магистранты
Түркістан қаласы, E-mail: aktolkin16mail.ru

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы Сейтова Меруерт

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖӘНЕ «РОЛАНД ТУРАЛЫ ЖЫР» ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МОТИВТІК КӨРСЕТКІШТЕРІ ЖӘНЕ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ТЕОРИЯЛАРЫ

Түйін: Мақалада француздық эпос «Роланд туралы жыр» мен қазақ батырлық жыр «Алпамыс батырдың» мотивтік көрсеткіштеріне талдау жүргізіліп, салыстырылған.

Резюме: В статье приведен сравнительный анализ мотивов французской былины Песнь о Роланде и казахского эпоса Алпамыс батыр.

Summary: The article presents a comparative analysis of the motives of the French epic «Chanson de Roland» and Kazakh heroic epic «Alpamys batyr».

Мотив – латын тілінен аударғанда «Қозғау» деген мағына береді. Мотив деген термин сөзді тек әдеби ғылымдардан емес, тілтану, заң, психология және басқа ғылым салаларынан кездестіруге болады. Бірақ әр саладағы атауы бірдей болғанымен мағынасы, қолданылатын сферасы мүлдем бөлек. Әдебиеттану ғылымына «мотив» атауы музыка саласынан келді деген болжамдар бар. Әдеби салаларда мотивті зерттеу және оны жете ұғыну өте маңызды.

Дегенмен әдебиеттану ғылымындағы мотивті зерттеу оңай емес. Зерттеуші, жазушы А. Байтұрсынов мотив терминін жеке дара алып қарамағанымен, әдебиетте мазмұны, құрылысы жағынан мотивке ұқсас бөліктерін алып қарастырған. Ол мотив терминіне ұқсас Сарындама терминін алған. Оны мынадай 3 тақырыппен түсіндірген:

1. Салт сөзі.
2. Ғұрып сөзі.
3. Қалып сөзі» [2,422]

Әдебиет ғылымында мотивті халық ауыз әдебиетімен, яғни фольклормен тығыз байланыстырып келеді. Көптеген ғалымдар мотив жайлы әңгіме бастағанда атақты жазушы әрі зерттеуші Веселовскийдің «Историческая поэтика» атты шығармасындағы мотив жайлы жазылған сөздерді талқыға салады. Осы жайлы зерттеуші Хализев былай деген: «Так, Веселовский в своей незавершенной «Поэтике сюжетов» говорил о мотиве как о простейшей, неделимой единице повествования, как о повторяющейся схематической формуле, лежащей в основу сюжетов» [3,280].

Веселовскийдің пікірі бойынша мотив дамыған сайын ол сюжетке айналады. Сюжет мотивтердің жиындысынан пайда болған дейді [1, 301].

Бұл пікірді біршама ғалымдардың қолдауы олардың сюжетті мотивпен тығыз байланыста қарастыруы деп түсіндіреміз.

Осыған байланысты бірнеше ой-пікірлерді қарастырсақ:

Сюжет ұғымына бірнеше мотив кіреді немесе сюжетпен сюжет бір-бірімен бірігеді [4, 305].

Ал Веселовскийдің айтуы бойынша мотивтер шексіз тұрақтанып қалған, ол тарих сахнасында қайталану береді [4,281].

Пропп та мотивті сюжетпен байланыста деп қарайды. Мұның барлығы мотивпен сюжет тығыз байланыста екендігін айқындап тұр. Сюжет мотивтердің жиынтығы. Кіші мотивтерден үлкен бір сюжет қалыптасады. Ал сюжет ол білдей бір шығарма.

Мотивті әлем әдебиеті зерттеп білген сайын түрлі пікірлерде туындап жатыр. Мотив ауқымды мәселе болғандықтан айтылған пікірлерде сан түрлі.

Веселовскийдің пікірін қолдаған ғалымдар көп болғанымен, оған сыни көзбен қараған Фрейденберг, Томашевский сынды ғалымдарда болды [4,400-401].

Көрнекті орыс ғалымы Бахтиннің 1968 жылы жазылған «Эстетика словесного творчества» атты еңбегінде сюжет пен мотивтерді көркемдік сипатта байланыстырып, маскарадтық мотивтер табиғатын ашып береді [5]. Маскарадтық мотивтер өзін-өзі таныту үшін құрылады дейді.

Шетелдік ғалымдар Р.Уэллек, О. Уоррен «Теория литературы» еңбегінде «Мотив – қайталанып отыратын сөз, сөз тіркесі, оқиға, зат және идея. Көбінесе, мотив термині әдеби шығармаларда қайталанып кездесіп отыратын оқиғаларды білдіру үшін қолданылады. Мысалы, кедейдің кенеттен байып кетуі» [6,230].

Белгілі орыс ғалымдары Тюпа мен Ромодановская: «Мотив - это прежде всего повтор. Но повтор не лексический, а функционально-семантический», -деп жазады [7,15].

Томашевский, Уэллек пен Уорренның ойын қолдап мотив пен лейтмотивтің тығыз байланыстылығын айтады. Лейтмотив деп бір шығарма ішіндегі қайталауды айтуға болады. Ол мәтіннің қандайда бір компонентін күшейтуге қызмет етеді.

Мотив терминіне әйгілі орыс ғалымы Б. М. Гаспаров: «В роли мотива может выступать любой феномен, любое смысловое “пятно” – событие, черта характера, элемент ландшафта, любой предмет, произнесенное слово, краска, звук и т. д.; единственное, что определяет мотив – это его репродукция в тексте», - деп түсіндірген [8, 30].

Мотивтің бір ерекшелігі жеке бір шығармада немесе көптеген шығармада қайталанып отыруы.

Меднис: «Мотив, при его огромной эстетической и семантической значимости в художественном тексте, не имеет собственной очерченной телесной оболочки. Он являет собой нечто вроде души, которая в конкретном тексте может обретать сюжетное, временное, пространственное или какое-то иное воплощение, не замыкая себя при этом в жестко обозначенных границах», -деп жазған [9,79].

Қорыта келгенде мотив сюжетті құраушы кіші бір бөлік. Көп мотив жиынтығынан сюжет құралады. Мотив бүткіл оқиғамен оның құрылысы және барысымен, оның кейіпкерлерінің іс-әрекетімен, мінез-құлқымен тығыз байланысты.

Мотивтік талдау:

Ғажайып туылу мотиві. Бұл мотив көптеген қазақ батырлық жырлары, ертегілерімен шығармаларында кездеседі. Мысалы осындай мотивтер “Ертөстік”, “Көрұғлы”, “Құйыршық” секілді еңбектерде кездеседі. Әбден бала иісін аңсаған Байбөрі мен Аналық әулие аралайды. Әулие аралау мотиві қазақтың ежелгі наным-сенімінен, салт-дәстүрінен қалған сана. Сондықтанда бұл ертегідегі болсын, осы заманғы болсын шығармаларда көптеп кездеседі. Тіпті қазіргі заманның өзінде балалы болу үшін, қиналған отбасылар әулие-әмбие арлайды. Бұл қазақ елінің санасына мықтап бекінген дәстүр. Солай әулиелерді аралап жүріп, Баба-түкті-Шашты-Азиз әулиесінің мешітіне келеді. Сол жерде түнейді. Дәл сол мезетте Байбөрінің де, Аналықтың да түсінде Шашты Азиз әулие аян береді. Әулие басына түнеу, аян беру қазақтың наным-сенімдеріне жатады. Жәнеде мұнда есімі аталатын Баба-түкті-Шашты-Азизде әрбір қазақ қастер тұтатын әулиелердің бірі.

Ал Роланд жырында бұл мотив кездеспейді. Барлық оқиға оның жастық шағынан, яғни үлкен жігіт болған уақытынан басталады. Оның өзіндеде нақты жас мөлшері көрсетілмейді. Тек “жас граф” деп атағандығынан оның жас болғанын аңғарамыз. Жәнеде вассалдар жиналысы болып жатқанда әкесі Ганелонға, өзіне балалық шағынан бері дұрыс қарамағандығы жайлы айтып өтеді. Бірақ бұл көрініске бола шығармада Ғажайып өсу мотиві болды деп қарай алмаймыз.

Алғашқы ерлік мотиві. Бұл мотив екі жырда кездеседі. Өйткені екі жырда батырлық эпос, ал батырлық жыр ерліксіз болмайды. Алпамыс жырында оның ерлігі деп қарастыратын жерлер көп. Оның ерліктері балалық шағынан бастау алады. Қарт ата-анасына қорған болып, бүтін бір елді басқарып, Ұлтанды өзіне жақсылық көрсеткен адамдарды сыйламағаны үшін жазалап, Гүлбаршынды нағыз ер мінезділігімен өзінің жары ете алғандығы сияқты іс-әрекеттері оның алғашқы ерлігіне жатар еді. Бірақ алғашқы ерлік дегенде көз алдымызға ылғида түсетіні шайқас кезіндегі ерлік емеспе. Сондықтан бұл жырда сондай әрекеттерді іздейміз. Әрине жоқта емес. Мен оның алғашқы ерлігі ретінде зынданнан босап шығып, Тайшық ханның сансыз әскеріне жалғыз шыдас беріп, Тайшықтың көзін жойған кезін аламын. Ал Роланд жырында алғашқы ерлік деп қарастыратын бөлігі жырдың басында Ұлы Карлдың жеңіспен аяқталып жатқан жорықтары жайлы айтылады. Сол жорықтарды бастаушы қолбасшы Роланд болған. Әскердің мықтылығына тіпті мен деген хандықтар төтеп бере алмаған деп жазылған. Әрине әскердің мықтылығы оның Қолбасшысынан. Ал Қолбасшымыз Роланд болып тұр. Ал негізгі Роландтың жеке өзінің шайқасқан жерін алар болсақ, онда Рансеваль шатқалындағы шайқасты аламыз. Бір өкініштісі бұл алғашқы әрі соңғы ерлігі болып қалады. Сондықтан алдыңғы нұсқамды дұрыс көремін. Рансеваль шатқалында аз сарбазбен қалың қол әскерге қарсы шығуы Алпамыс жырына ұқсасып тұр. Франктардан айрылғанда жалғыз өзі шайқасады. Бірақ қайтыс болады.

Ат таңдау мотиві. Бұл мотив қазақ батырлық жырларының ажырамас бөлігі. Өйткені біздің ата-бабаларымыз жылқыны ерекше құрметтеген. Жылқының қымызын ерекше бағалаған. Текті-асыл тұқымды жылқыларды тани білген. Сондықтан болар ешбір батырлық жыры ат таңдау мотивінсіз жүрмейді. Тіпті оларға ерекше, өздеріне сай келетін есімдер қойылған. Жылқылардың жасаған іс-әрекеттерінің өзін батырдың өмір мен өлім мәселесі шешілетін, маңызды жағдайлармен байланыстырып қойған. Алпамыс жырында ат таңдау мотиві былай болған: Ол тобыр жылқының арасынан қотырын таңдап алады. Алпамыс жүрегімен сезген болу керек, ол мінгесе салысымен әлгі жылқы жайнап қоя берді. Таңдауына еш өкінбейді.

Батырдың қылышы көптеген жырларда ерекше суреттеледі және батыр үшін маңызды болып есептеледі.

Ал Роланд жырында ат таңдау мотиві кездеспейді. Мұнда аттың орнын оның атақты қылышы басып тұр. Еуропа шығармаларында батырдың қылышы оның дәрежесінен кем түспей жырланады. Роландтың атақты қылышын “Дюрандаль” деп атаған. Батырда өз қылышын ерекше құрметтеген. Бұл сюжеттер Алпамыс жырына тағыда ұқсатып тұр.

Жар таңдау мотиві. Бұл мотивте өте кең таралаған. Ерте замандарда ер жігіт 13 ке жеткенде отбасын құрған. “Он үште отау иесі” деген мәтел осы дәстүрден қалған болар шамалы. Алпамыс жырының нұсқаларының көптігіне байланысты, бұл мотив әртүрлі жағдайларда баяндалады. Бірақ, қай нұсқада болмасын барлығынан осы мотивті кездестіреміз. Мысалы біреуінде ұлына жар таңдауға әкесі кіріседі. Өзі сияқты Сарыбай есімді байдың қызына құда түсіп, 13 ке толғанда Гүлбаршынды алып береді делінген.

Роланд жырында жар таңдау мотиві жоқ. Бірақ Рансеваль шатқалындағы шайқастан қаза тапқан кезде оның денесін Францияға әкеліп, арулап жерлейді. Осы жерде өзінің ғашығының қайтыс болды дегенін естіген сұлу Альда қайғыға шыдай алмай қайтыс болады. Альда туралы тек осы жерде ғана айтылады. Бүкіл жыр бойынша екі ғашықтың арасындағы сезім жайлы сөздер мүлдем ұшыраспайды.

Алданып қалу мотиві. Бұл мотивтің екі эпостанда кездестіреміз. Өйткені жауыз адамдар қашанда болған. Ал адал адамдар үнемі жауыздардың қорған тұзағына алданып қалып жатады. Батырға ерліктен басқа алданып қалу мотивін қосып қояды. Өйткені мұндай шиеленісті оқиғаларсыз жырда қызықсыз болар еді. Және жақсылық болған жерде, жамандықта жүреді. Алпамыс мыстан кемпірдің 40 қыздың көмегімен құрған тұзағына алданып қалады. Қымызға у қосып оны Алпамыстың аузына құя береді. Әбден басы айналған Алпамыс жерге құлайды. Олжасына мақтанып Тайшыққа апарып беріп, зынданға тастайды. Атын қамап қояды.

Ал Роланд жырында өгей әкесі Ганелонның құрған торына түсіп қалады. Бұл жоспарға жаулары Бланкандринмен Марсильде көмек береді. Осы тұзақ жас Роландтың өмірін жермен-жексен етеді.

Жауға қарсы шығу мотиві. Жауға қарсы шығу шайқасу деген сөздер эпостарға тән. Яғни 2 жырда осыны кездестіреміз. Алпамыс зынданда әбден қорлық көріп, Тайшықтың және Мыстанның қулығына ашуланып шығу мүмкіндігі туа салысымен, жалғыз өзі, іші толған әскермен жабдықталған сарайға шабуыл жасайды. Тайшыққа қарсы шығады. Басында әкесі мен Гүлбаршын оны әскер жинап бауға көндіре алмаған болатын. Бірақ Алпамыс ешкімнің өмірін қор қылғысы кемейтіндігін айтады. Сондықтанда өзім шабам деп жолға кетеді. Оның мұндай қасиеттері нағыз батырға лайық екендігін білдіріп тұр. Алпамысқа қарап батырларды неге сол замандарда қатты құрмет тұтқанын байқауға болады.

Роланд жырында жауға қарсы шығу мотиві оның Рансеваль шатқалындағы шайқасымен көрсетілген. Осы шатқалда жанында аздаған сарбазбен қалған. Жау шапқанда барлығыда ерлікпен шайқасады. Бірақ жаулар көп болып жанындағы достарының балығы қаза табады. Тек Роланд қана қалады. Сол кезде жалғыз өзі жауға қарсы шығады. Осыған ұқсас көрініс Алпамыстан да кездеседі.

Батырдың айлакерлігі мотиві. Алпамыста бұл мотив алданып зынданға түсіп болған соң орын алады. Зынданға бірде Қаракөзайымның малшысы Кейкуат келеді. Ол оны күніне бір серкеден тастап тұруға көндіреді. Серкелер таусылғанда олардың сүйегінен мүйіз сырнай жасайды және оны Қаракөзайымның алдында тартуын сұрайды. Өйткені осындай айласымен зынданнан босап шығуға тырысады және Қаракөзайыммен Кейкуатты өзіне қаратып алады.

Ал Роланд жырында бұл мотив аздап қана көрсетілген. Негізі айлакерлік мотиві жеткілікті. Бірақ оның көпшілік бөлігі зұлымдардың еншісінде. Ал батырдың айлакерлігі тіпті жоқ деуге болады. Бұл жырда батырды аңқау етіп көрсеткен. Жалғыз айлакерлік деймізбе, әлде сөзбен түйреу деймізбе,

әйтеуір соған ұқсас мотив вассалдар жиынында Ұлы Карл Марсильдің еліне елші жібермек болған кезінде, Роланд ундемей тұрған Ганелонды жіберуін сұрайды. Бірақ ол кезде Роланд Ганелонды жаудың апанына жіберу арқылы аман қайтпасын деген ойда болған сияқты. Мұның өзінің өліміне апаратын тіке жол болғанын кейін ғана ұқты.

Намысшылдық мотиві. Ер адам ылғида намысшыл келеді. Бірақ оныда дұрыс орнымен қолдана білу керек. Алпамыс жырында кіші кезінде кемпірдің баласын байқаусыздан өлтіріп қойғанда, кемпірдің айтқан сөздері Алпамыстың намысына тиіп Гүлбаршынды алып келуге жолға шығып кетті. Ал ауылға барғанда ауыл адамдарының: -Гүлбаршын сені менсінбес, - дегені тіптен намысына тиіп, ақыры Гүлбаршынды өзі барып әкеліп алады. Дүркіретіп той жасайды. Яғни оның намысшылдығы өзіне көмек болды. Өйткені орнымен қолдана білді.

Ал Роланд жырында ше? Мұндада намысшылдық мотиві бар. Карл оны Испанияға қарауыл ретінде тастап бара жатқанда бір жағдай болса сырнайлатып дыбыс бер деп мүйізден жасалған сырнайын тастап кетеді. Олар ұзап кете салысымен жау әскері шабады. Оливьер дыбыста дегенде көнбей қояды. Екінші, үшінші рет дыбыста дегенінде Роландтың намысы жібермейді. Ақырында достары да, өзі де қаза болады. Яғни бұл жерде оның орнымен қолданылмаған, әрі шектен тыс намысшылдығы өмірін жалмады.

Кек алу мотиві. Адам қатты ашынғанда, көрген қорлығы үшін кек алмаққа ұмтылғанда, бұл өте қауіпті. Ал Алпамыста бұл қалай болды екен? Алпамыс үй-жай болып үйінде отырғанда, бір өсекшіл кісі келіп оның ата-анасының тоғыз ұлы болғандығын және оларды Қалмақ ханы Тайшықтың өлтіріп тастағанынан хабардар болып, кек алу үшін жолға шығады. Тайшықтан кегін алып болған соң, мыстан кемпірден өзін қулықпен тұзаққа түсіргені үшін кек алады. Және Ұлтаннан ата-анасын қорлағандығы үшін кек алды.

Роланд жырында Ұлы Карл жиенінің өлімі үшін алдымен Сарагоса сарайын талқандап, маврларды қуып жетіп өлтіреді. Еліне оралғанда Ганелонды сатқындығы үшін және Роландтың өлімі үшін төрт жағынан жылқыға байлап тартқызады. Ол азапты өліммен қайтыс болады. Осылай Роландтың кегін алғандай болады.

Жекпе-жекке түсу мотиві. Бұл мотив Алпамыста соңғы тарауында орын алады. Ұлтан Гүлбаршынды қинап әйелдікке алмақ болған кезінде дүркіретіп той жасайды. Сол тойда Жамбы ату сайысын ұйымдастырады. Көп қарсыластар болады. Арасында Алпамыста болатын. Жекпе-жекке түскенмен тең болады. Ақыр соңында Алпамыс жеңіп шығады.

Роландтада бұл мотив соңғы тарауда. Ганелонның тірі не өлі қалуын вассал Тьедри мен Ганелонның туысы Пинабелдің арасында жекпе-жек ұйымдастырып шешпек болады. Соңында Тьедри жеңіске жетеді.

Отбасымен табысу және елін-жерін азат ету мотиві. Алпамыс Ұлтанның зұлымдығын естігеннен кейін ата-анасына бармаққа бет алады. Жолда бір көлдің жағасында Байбөрі мал бағып жүреді. Әкесі оны көріп қатты қуанады. Еліне келгенде халқын Ұлтаннан азат етіп, ардақты анасымен, аяулы жарымен және ұлымен сағынысып көріседі. Бақытты да баянды өмірлерін жалғастыра береді. Ал Роланд жырында отбасымен қауышу мотиві жоқ. Өйткені басты кейіпкер майдан шебінде қайтыс болады. Бірақ жеті жыл соғыста еліне біршама байлықты жинап береді. Өзі қайта алмасада басқа адамдардың қайта алуына жағдай жасай білді.

Отбасын құрметтеу мотиві. Бұл мотивті Алпамыс жырынан, Роланд жырынан кездестіреміз. Алпамыс жырында ерекше суреттелген мотивтердің бірі. Алдымен Алпамыстың ата-анасына деген құрметі. Әрбір қазақ батырына сай мінез-құлық ол ата-анасын құрмет тұтуы. Алпамыста өз кезегінде өзінің ата-анасы үшін жан беруге даяр болды. Тек өз ата-анасын ғана емес жан жары Гүлбаршынның ата-анасын ерекше құрметтеген.

Роланд жырыда бұл мотивтен құр қалмайды. Мұнда король болсада Ұлы Карлдың жиені Роландты қалай жақсы көргендігін, ал Роландтың Карлды қалай құрмет тұтқандығын байқаймыз. Роланд ата-ана мейірімін көрмей өскенімен, Карл оның әкесінің орнын басқандай болды. Роланд және өз достарын құрмет тұтатын. Онысын олардың қазасын көтере алмай өзінің қателігіне күйініп қайтыс болғандығынан байқаймыз. Ал сүйіктісі Альда болса Роландтың қазасына шыдай алмай қайтыс болады.

Екі шығарманың сюжеттік құрылысынан отбасын ерекше құрметтегенін байқап отырмыз. Бұл нені көрсетеді? Бұл ерте замандардан отбасылық байланыстың жоғары болғандығын, және кейіпкер қандай болғанына қарамастан, отбасы ұғымы маңызды екендігін байқаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смирнова Н.С., Сыдықов Т.О казахских версиях “Алпамыс” // Алпамыс батыр. Ғылыми басылым. - Алматы, 1961. - 428 – 487 бб.
2. Байтұрсынов А. «Ақ жол»: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу /Құраст. Р. Нұрғалиев. –Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.)
3. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник/ В.Е. Хализев.– 4-е изд., испр.и доп.– М.: Высш. шк., 2005 – 405 с.
4. Веселовский А.Н. Историческая поэтика/Вступ.ст. И.К. Горского; Сост., коммент. В.В. Мочаловой. – М.: Высш. шк., 1989. – 406 с. – (Классика литературной науки)
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. - М.: Искусство, 1986. - 445 с.
6. Р.Уэллек, О. Уоррен. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 325с.
7. Тюпа В. И., Ромодановская Е. К. Словарь мотивов как научная проблема // Материалы к «Словарю сюжетов и мотивов русской литературы»: От сюжета к мотиву. Под ред. В. И. Тюпы. Новосибирск: Институт филологии СО РАН, 1996. - С. 3-15.
8. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Текст. / Б. М. Гаспаров — М.: Новое литературное обозрение, 1996.-352с.
9. Меднис Н. Е. Мотив воды в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» // Роль традиции в литературной жизни эпохи. Сюжеты и мотивы. Новосибирск, 1995. - С.79-88.
10. Ибраев Ш.И. Эпос әлемі. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б
11. Жұмалиев Қ.Ж. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1958. 1 том. – 402 б.
12. Қасқабасов С.А. «Ертең пен эпостың сюжеттік типологиясы» // Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981. – 308 б.

Жұмақасева Б.Д.,

п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С.Демирел университеті

Мүлік Д.,

І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,

6D011700 – қазақ тілі және әдебиеті мамандығының докторанты

ТҰЛҒАТАНУДАҒЫ РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ҮЛЕСІ

Түйін. Мақалада қазақ әдебиетіндегі роман жанрының табиғаты мен ондағы кейіпкер тұлғасы жөнінде зерттеулер қамтылған. Қазақ романы туралы келелі еңбектерді басшылыққа ала отырып, ғасырдан астам уақыт бойы айтылып келген түрлі тұжырымдардан ортақ ой түйіп, кейіпкер, тарихи тұлға мәселесіне қазіргі көзқарас тұрғысынан пайымдау жасалған. Қаһарманның көркемдік әлеуетіне байланысты ой тұжырымдалған.

Резюме: Статья охватывает исследование о жанре роман и личности героев в них. Рассужден проблематика (вопрос) героя с точки зрения современности, руководствуясь научными трудами посвященные казахским романам и обобщая разные высказывания предложенные более веку тому назад. Были сделаны выводы о личностном потенциале героев романа.

Summary: The article covers the investigation of the novel genre and the personality of the heroes in them. The problematic (question) of the hero is considered from the point of view of the present, being guided by the scientific works devoted to the Kazakh novels and generalizing various invocations proposed more than a century ago. Conclusions were drawn about the personal potential of the heroes of the novel.

Қазіргі жаһандану заманында жас ұрпақты тәрбиелеуде үлгі тұтарлық басты құндылықтарымыздың бірегейі тарихта өзіндік қолтаңбаларын қалдырған тұлғаларымыздың тұлға бойындағы асыл қасиеттер екені даусыз. Себебі бүгінгі қоғамдағы келеңсіз көріністер, адамгершілікке қайшы келетін әрекеттер, ұлттық болмыстың бұзылуы рухани жаңғыруға итермелейтіні заңдылық. Серік Әбдірахмановтың «Біз тағы да тарихтың тар тұсына келіп тұрмыз. Дүние қайтадан тарыла бастады. Қос полиарлы әлем қалпына келетіндей де сияқты, тіпті. Ширамасақ, шириқпасақ, шамырқанбасақ болмайтын түрі бар. Мұндайда тағы да Әуезовтің халыққа деген шексіз перзенттік махабатынан, туған еліне кәміл сенімінен тағылым алғанымыз абзал. Әуезов әлемін танып, сол әлемнен бойымызға сенім ұялатқанымыз жөн. Тамыры тарихтың тереңінен бастау алатын рухани кодты танығанымыз абзал»[1] деп үн қатуы осының айғағы. Шын мәнінде «мәңгілікті» мұрат тұтқан қазақ елінің азаматарына үлгі болуға бүгінде санамызды жаулаған батыстық сайқымазақ кейіпкерлерден гөрі ел тарихын жасауда кірпіш болып қаланған ұлттық тұлғаларымыздың әлеуеті әлдеқайда жоғары тұрады. Ақылдың кені болған Фараби, Абай, Шоқан, Мұхтарлар, халқы қадірін біліп ақкиізге хан етіп көтерген Керей-Жәнібек, Абылай, Кенесары, Әлихан, дұшпан алдында ар-намысын биік ұстаған жаужүрек Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Махамбет, Бауыржандар, туралықтың жолында ту тіккен Ақтайлақтай билер, өмірін өнерімен өрнектеген аңызға бергісіз ғұмыр иелері Біржан, Ақан сері, Балуаншалақ, Мәдилер ұлттық болмысымыздың ұйытқысы, мәйегі екендігі даусыз. Ал мұндай қастерлі есімдерді көркемдік тұрғыда өз тұғырына қондырған шығармалардың шоғыры аз деп айта алмаймыз. Әсіресе, «көркем сөздің биік шыңына» [2] баланған романның салмағы басым. Қазақ әдебиетіне олжа салған кең тынысты тарихи тақырыптағы көркем шығармаларды атар болсақ: М.Әуезовтің «Абай жолы», Ә.Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы», С.Мұқановтың «Аққан жұлдызы» І.Есенберлиннің «Көшпенділері», М.Мағауиннің «Аласапыраны», Ә.Кекілбаевтың «Үркері», «Елең-алаңы», С.Жүнісовтің «Ақан серісі» Р.Токтаровтың «Абайдың жұмбағы», К.Оразалиннің «Абайдан соңғы арыстары» З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі және т.б.

Ұлы адамдар туралы рухы биік туындылар қай елдің болмасын әдебиетінде бар дүние. Қай-қайсысын алсақ та әр қоғам кезеңіндегі адамды тәрбиелеуге негізделген. Әр ұлт өзінің өткенінен өнеге іздейді. Мұндайда романның, әсіресе, тарихи романның берері көп. Себебі романда көркемдік шындыққа ұласқан ғұмыр иесі өмір сүреді. Оқушысы тағдырынан тәлім, өмірінен өнеге алады. Надандыққа қарсы тұрып, адамдықпен қауышады.

Романның өн бойында бір ғана жаратылыс иесі өмір сүреді. Ол – ғұмырын күреске толы күндермен өткізген, бірі биікті аңсаған, бірі билікті аңсаған, екіншісі адамзатқа ортақ саналы сезім жолында жандарын қатерге тігіп, көзсіз ерлікке барғандар, ал үшіншісі адамдық межеден түспес үшін адалдықты жанына серік еткендер мен пешенесін пенделіктің пиғылымен лайлаған адамдар тобы. Жер Ана төсінде адамға төтеп беретін адам ғана екендігі, адам үшін құпия адамзат әлемі болып қалатыны жаратылыс қалыптастырған аксиома. Гоголше айтар болсақ, адамның жаны мен жүрегіндегі көзге ілінбес көп иірімдерді тану, табу және жазу қиынның қиыны. Оған екі немесе одан да көп адамдар арасындағы қарым-қатынас пен қақтығысты қосыңыз. Адамзат өмір сүрген қоғамда күрес пен әрекет міндетті түрде болады. Тіпті, бір ғана кейіпкерді адам өмір сүрмейтін аралға апарып қалдырсақ та өмір үшін күрестің, тіршілік үшін әрекеттің толастамасы хақ. Мәселен, Даниель Дефоның «Робинзон Крузосы». Ендеше күрес пен әрекетке толы адамзат өмірі романның көтерер жүгі, ал күрес пен әрекет «романның жүрегі» [3,125] болып қалмақ. Ал оның салмағының асыл тастай ауыр болу-болмауы жазушының қаламының қуатына, кейіпкердің немесе тұлғаның болмысын сомдауына жүгінеді.

Екіншіден, біз сөз ететін романды айтпағанда әдебиеттің «объектісі – өмір, предметі адам екені» [4, 77] әдебиеттану ғылымында айтылып келе жатқан тұжырым. Романмен қоса әдебиеттің барлық жанрының арқауы «адам, адамның әсемдігі мен асылдығы жөнінде, адам рухының керемет күші мен қасиеті жайлы» [4, 77] болмақ. «Адам тағдыры - жазушы үшін шығарма арқауы ғана емес, өмірді танудың өзгеше тәсілі» [4, 77] де, себебі шығарма кейіпкерлері, олардың өмір сүру дағдысы, ұлы мұрат-аңсарлары, психологиялық мінез-құлқы оқырманын қызықтырмай қоймайды. Шынымен де, әлем әдебиетінің кез-келген үздік туындыларын алсақ, адамзат еншісіне жазылған рухани әлемге, құндылықтарға саяхат жасататыны анық. Сондықтан әдеби жанр қатарындағы роман - эстетикалық ғылым, образды философия, көркем психология ретінде адам өмірін нысана ете отырып көркем шындыққа беттейді. Бұл арнаның күрделілігі «өмір дағдысы да, адамдар қасиеті де әралуан болғандығында» [5, 123] және оқиға, құбылыстың бір жағын ғана емес, әр қабатын, түрлі әсер көріністерді салыстыра топшылауында. Көркем прозаның қуаты санаға сан ғасыр бұрын тарих қойнауына кеткен оқиғаны иесімен, иесін ортасымен, ортасын қоғамымен, қоғамын дәуірімен табыстырып, көз алдымызға әкеледі. Шығармадағы мінез-құлық, сезім, парасат – пайымдар да оқырман әлеуетіне жат емес. «Жақсы шығарма – тірі организм. Ол да аты-жөні, туған жері, мінез-құлқы бар адам тәрізді» [5, 213] екендігін шоқтығы биік шығармалар дәлелдеп келеді. Бұл өнер туындысы ретінде ақыл жетімдігі мен сезім мүгедектігінен емес, адам бойындағы асыл қасиеттер мен сұлу сипаттардан түзілетіндігінде. «Абай жолын» Абайдың тұлғалық әлеуетінсіз елестетудің өзі қиын. Романға жан бітірген асылын да, роман ретіндегі сұлу мүсінін де Абай образынан іздейтініміз анық.

Адамзатқа тән биіктікке қаламынан туған қарымды шығармалар арқылы жан бітірген әлемдік деңгейдегі прозаиктердің есімі де жыл өткен сайын жаңаша көқараспен айшықталуда. Францияның Стендалі мен Бальзагі, ағылшындардың Скоты мен Диккенсі, американдықтардың Марк Твені мен Джек Лондоны, орыстардың Толстойы мен Тургеновы, қазақтың Әуезові мен қырғыздың Айтматовы әлемдік романшыларға үлгі болған, ауызға жиі алынатын есімдер қатарынан.

Әлем әдебиетінде роман деген атаумен танылып, талай дарындардың есімін алтын әріппен жазуға себеп болған жанрды тану да жалпыадамзаттық межеде. Әдебиет тарихында роман жанрының қалыптасуын ортағасырлық роман тілінде жазылған шығармалармен байланыстырса, кейіннен бұл эпикалық түр ретінде жанрдың формасына айналды. Романның жанр ретіндегі тууы мен қалыптасуы оның теориялық мәселелеріне де қозғау салады. Ендеше романға байланысты ғылыми тұжырымдардың әдебиеттану ғылымындағы пайда болуын орта ғасырлық әдеби туындыларға баға берген алғашқы еңбектерден кездестіруіміз заңдылық. Орыс әдебиеттануында XIX ғасырдың өзінде әдебиеттегі жанр мәселесіне, оның ішінде роман жанрына байланысты ғылыми негіздегі толымды көзқарастарды жиі ұшырататынымызды ғалымдар тілге тиек етеді. Әлемдік әдебиеттану ғылымында XIX ғасырдың өзінде М.М. Бахтин «...роман – қалыптасу үстіндегі, әлі дайын емес бірден-бір жанр. Жанр құраушы күштер біздің көз алдымызда әрекет етуде...» [6, 194] - десе, XX ғасырдың басында-ақ А.Байтұрсынұлы «тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз» - дей келе, «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие болғандықтан, ол істері біріне-бірі ұласып, біріне бірі оралып, байланысып жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығу оңай емес» [7,326] екендігін ескертеді. Бұл роман жанрына байланысты айтылған қазақ әдебиеттануындағы алғашқы ғылыми таным. Ал өткен ғасырдың екінші ширегінде орыс әдебиеттануында

«роман – қоғамдық өмір мен жеке адамзаттық мүддені бір-бірін шектемейтін, жоққа шығармайтын» жанр деп бағалады. Кейіннен М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Р.Бердібаевтар жанр табиғатын ашуда өзіндік ғылыми қолтаңбаларын қалдырды. Қазіргі таңда еуропалық және қазақ әдебиеттануындағы романға байланысты теориялар негізінде романға «... әдеби шығармаға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейілінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын мұнда бүкіл тамыр тереңімен қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдына өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады» [4, 303] деген анықтама берілді.

Романға ден қойғанда тақырып пен идея, көркем шындық, кейіпкер, тұлға, образ және т.б. түсініктердің алдымыздан шығары анық. Бұлар романның дерексіз сұлбасы іспетті. Зерттеуші ретінде аталған ұғымдарды түйсінбей романға жанр ретінде қарап, жазушының шығармашылығына баға беру әбестік болар. Әдебиеттану ғылымында А. Байтұрсынұлы бастаған көшті абыроймен алып жүрген ғалым З.Қабдолов еңбектерінде аталған түсініктерге қатысты теориялық ілім жасалынған дей аламыз. Мәселен, «тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы болса, идея – жазушының өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы» [4,150] – десек, XX ғасыр басында туған романда суреттелген құбылыс – қазақ қоғамындағы әйел тағдыры тақырып болса, идея - қараңғы қоғам заңдылығынан құтылудың амалы, күресу жолдары. Ал кеңестік қоғамда тақырып та, идеяда сол қоғам үшін қызмет етті. Кеңестік дәуірде кез-келген автордың қаламынан туған шығармалардан осыны аңғарамыз. Бұл қателік емес. Себебі жер шарының кез-келген нүктесінде «роман жанры – бір жағы идеологиялық айбынды қару» [8] ретінде пайдаланылған. Оның үстіне сталиндік саясат саптыаяққа ас құйып, сабына қарауыл қоятын қоғамды қолдан жасағанын білеміз. Сонда да тағдырының салған тұсауына көнбеген асау жүректі жазушыларымыздың ұлы мұраттары тарихымыздың тереңінен сыр тартып, тәуелсіздікке деген ұмтылысымызды қуаттағаны хақ. Тарихи тақырыптарға жол тарқан тарихи романдарымыздың түпкі идеясы сараптал саналы, ұлтжанды ұлт перзенттерінің жұдырықтай жүрегіне ұялаған еді. Тәуелсіздік таңы атқалы бұл идеяның тамыры тереңге бойлап, тәуелсіздік тақырыбының томағасы шешілгендей, мәңгілікпен сабақтасқандай.

Әдебиет арнасындағы кез-келген жанрдың арқауы – шындық. Романның негізгі нысаны – көркем шындық. «Реалистік, тарихи, психологиялық, ғұмырнамалық, мемуарлық, саяси, деректі, фантастикалық шытырман оқиғалы, эпикалық, драмалық, лирикалы, роман-эссе, роман-дерек, роман-диалогия, роман-трилогия, роман-хроника, цикл роман» [10, 4] т.б роман салаларының қай-қайсысы да көркем шындықтан алшақтап кете алмайды.

Романның өн бойына жан бітіретін «кейіпкер» немесе «тұлға» жазушының да, оқырманның да негізгі нысаны болып табылады. Себебі шығармадағы кейіпкер санының көптігі емес, әр кейіпкердің, тарихи тұлғаның көркемдік әлеуетінің толыққанды сомдалуы бірінші кезекте тұрады. Оқырманын сүйсіндетін де, жирендіретін де, өмірге құштарлығын арттырып, әсерлі сезімдерге баурайтын да, адамзаттық аңсардан туған адамгершілік қасиеттерге жетелейтін де, жақсы мен жаманның парқын аңдауға мүмкіншілік туғызатын да іс-әрекет иесі кейіпкер болып табылмақ. «Абай жолын» немесе «Абайдың жұмбағын» оқығанда Абай бойындағы адамшылыққа, қайсарлыққа, Зере әжеміздің болмысына тәнті боламыз. К.Оразалиннің «Абайдан соңғы арыстарын» оқығанда Мұхтар, Әлихан, Сұлтанмахмұт, Жүсіпбек бойындағы елге деген сүйіспеншілігінен, адалдығы мен достығынан тәлім аламыз, сатқындық пен екіжүзділікке т.б. психологиялық сипаттарға куә боламыз. Бұл нағыз таланттар туғызған қайталанбас образдар. Ал талант табиғатын З.Қабдолов айтқандай «нәзік сезімталдық», «бақылау», «қиял», «интуиция», «өмірбаян», «парасат», «шеберлік» [4, 12] сияқты ерекшеліктер толықтырмақ. Романның өн бойында кейіпкердің іс-әрекетсіз болмайтыны сияқты іс-әрекеттің де кейіпкерсіз нарқы төмендейтіні заңдылық. Кейіпкер болмысын, тарихи тақырыпта жазылған романдардағы тұлғалардың көркемдік әлеуетін нәзік сезімталдықпен бақыласа, кейіпкер өмір сүрген кезеңді интуиция мен қиялға ерік бере отырып суреттесе, кейіпкер өмірбаянын парасат пайымынан өткізсе, шынайы шеберлікке жол ашса шығарманың толыққанды болары хақ.

Әр дәуір өз қаһарманын туғызады, өз тұлғасын, кейіпкерін сомдайды. Образ туралы пікірлердің де әркілі болуы да сондықтан. Солардың біразына тоқталайық. «Әдеби қаһарман дегеніміздің өзі әдебиеттің идеялық-эстетикалық бағдарына сәйкес сомдалатын тұлға» [9]. Қысқа әрі, нұсқалы түрде берілген анықтама. Шынында әдебиеттің өзі де өз дәуірінің идеялық эстетикасының бағдарымен құбылып отыратыны жасырын емес. «Біздің ойымызша әдебиет көбіне қаһарманды қандай да саяси идеологиялық қажеттіліктен тудырады» [9] десек, Кеңестік кезеңде социалистік қоғам құруда

батыл қадамдар жасаған «коммунист кейіпкерлер» осыны айғақтайды. Шағын ғана С.Сейфуллиннің «Бандыны қуған Хамит» әңгімесіндегі Хамиттің бойынан табылатын жағымды қасиеттер кеңестік кезеңге деген сүйіспеншіліктен туғандай әсер қалдырады. Оқырман үшін үлгі боларлық кейіпкер. Ешкімнен қорықпайды, дұшпанының алдында бас иемейді, ақыл мен қайратын сол кезең шындығына бағыштайды. Бұл әңгіме жанры. Ал ауқымы, композициясы, көркемдік кеңістігі жағынан романның тұлға жасаудағы мүмкіншілігі орасан. Нысанасына ілінген образының көркемдік әлеуетін биік межеде көрсетуге қауқарлы.

XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ қоғамының өзі жүріп өткен өмірінен сабақ алуына социалистік реализм мүмкіншілік бермеді. Тарихи тұлғалармен қауышудың сәті түспеді. Қағазға жол тартқан қаламның ізін кесіп, көшбасшылықты кеңестік идеологиямен қаруланған кейіпкердің еншісіне жазды. М.Әуезовтің «Абай жолын» жазуда көрген машақатының дені осы тұрғыда. Абайды туған халқымен қауыштыру үшін Құнанбайдың бойына мін тағуға тура келді. Бірақ М.Әуезовтің шеберлігі Құнанбай тұлғасын келер ұрпақ ақтап аларлықтай көркемдік шындықпен кестеледі. Тіпті, тарихи тұлғаға бағышталған романға шеберлік жетіскенмен өмірбаян тұрғысында тарихи дерек жетпей жатты. Соның өзінде тарихи тұлғаның нарқын оқырманының парқына сай етіп, көркемдік әлеуетін таныта білген шығармалар бар. XX ғасырдың 50-жылдары жазылған Ә.Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы» романы осының дәлелі.

XX ғасырдың 70-80 жылдары қазақ жазушылары үшін тарихи тақырыпқа қалам тербеп, тарихи тұлғаларды халқымен қауыштыруға мүмкіндік туды. Әсіресе, тарихи тұлғалардың әлеуетін танытуда тарихи шындық белең алып, көркемдік тұрғыда бірқатар жаңалықтарға қол жеткізді. Кеңестік қоғамның қас дұшпанына айналған бұрынғының хандары мен билері, батырлары мен ақындары көркем шындық арқылы оқырманына жол тартты. Қазақ хандығы құрылғалы бері халық қамын күйттеген аңызға бергісіз шындықпен өрілген тарихи тұлғалар ұлы әңгіме аясында ғұмыр кешуде. Ал кей оқырман қауым көзқарасында «... қазақ оқырманы үшін әсер еткен қаһарман болмағанына көз жеткіземіз» деген түсінік бар. Мүмкін бұл қаламгер мен оқырман арасына дәнекер бола алмағандығымыздың зардабы болар. Өйтпегенде қазақ тарихи сахнаға бет бұрғалы батырлық дастандар мен тарихи жырлар арқылы рухтанып келе жатқаны белгілі. «Қазақ оқырманына күні бүгінге дейін әсер етіп, желпініп келе жатқан жырдағы, тарихи романдағы өзге де жанрлардағы батырлар бейнесі, образы» деу шындыққа жақын. Фараби, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Кенесары, Махамбет, Абай, Шоқан, Ақан сері, Мәди, Әлихан, Қаныш сынды тарихи есімдер тұлғасының көркемдік әлеуетін тану, оқырманына таныту арқылы рухани сілкініс жасауға итермелейтін сәт туды. Себебі «қайраткерлігімен, шығармашылығымен ұлттық деңгейге» жеткен кейіпкерлеріміз біздің тегіміздің түпнегізі. Тұлғасыз – халық жетім екені даусыз.

Қорыта айтқанда, қазақ әдебиеттану ғылымында кейіпкер, қаһарман, көркем бейне, образ және т.б. атаулармен белгілі адам тұлғасының көркем шығармадағы орнын айқындау, оқырманға тигізер әсерін бағамдау, адамның жан дүниесіне, мінезіне негізделген тұлғаның көркемдік әлеуетіне байланысты түрлі көзқарастардан ортақ ой түйе өзекті болып табылады. Белинскийден бастау алып бүгінге жеткен, заманауи ғалымдар қостаған «адам бар жерде өмір бар» деген қағиданың астарына үңіліп, тұлға әлеуетін теориялық тұрғыда қисындау мәселесі зерттеуіміздің арқауы болмақ. Екіншіден, зерттеуімізге негіз болатын тарихи шындыққа негізделген, белгілі бір кезеңде өмір сүріп, халқының болашағымен тағдырлас болған тарихи тұлғалардың көркемдік әлеуетін қазақ романы негізінде тану, оқырманына таныту біздің еншімізде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абдырахманов С. Өркениетті өшірмеген өнер // Қазақ әдебиеті №48 (3578) 24.11.2017
2. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: «Мектеп», 1969.
3. Ысмайлов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
5. Уақыт және қаламгер. – Алматы: «Жазушы», 1985.
6. Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000.
7. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: «Атамұра», 2003.
8. Елеуенов Ш. Қазақ әдебиеті <http://writers.kz/journals/?ARTICLE=9974&CURRENT=&ID=11&NUM=373>
9. Ахметова А. Әдебиеттің қаһарманы кейіпкер мен жазушы // Қазақ әдебиеті №52(3530) 30 желтоқсан, жума 2016 ж.
10. Рымғали Н. Қазақтың жүз романы. 6 т. – Астана: «Фолиант», 2005

Иманғазинов И.,
ф.ғ.д., І.Жансүгіров атындағы ЖМУ профессоры,

Құсмолдина Л.,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ магистранты,
Талдықорған қаласы

КӨНЕ ДӘУІРДЕГІ АТА-БАБАЛАРЫМЫЗДЫҢ ИДЕЯСЫ МЕН ТУЫНДЫСЫНДАҒЫ МИСТИФИКАЦИЯ МЕН КЕЛЕЛІ ОЙЛАРЫНДАҒЫ ДИДАКТИКА

***Түйіндеме.** Мақалда айтылатын негізгі мәселе, көне дәуірдегі ата-бабаларымыздың шығармаларындағы мистификация мен ойларындағы дидактикалық тәрбие жайы. Сонымен қатар, адам тәрбиесіндегі аса қажетті философия, габитаты мол сюжеттік туындылар, оларды талдау мен анализ жасау қамтылған.*

***Резюме.** В статье отражены основные трактаты мистификаций и дидактические мысли наших предков о воспитании, также необходимые краткие сюжетные произведения, философия и их анализы для роста и правильного воспитания подрастающего поколения.*

***Summary.** In the article the basic treatises of mystifications and didactic ideas of our ancestors are reflected about education, also necessary short with a plot works, philosophy and their analyses for a height and correct education of rising generation.*

Мемлекет және оның негізі мен іргетасы туралы көне дәуірдегі ата-бабаларымыздың айтып, жазып кеткен туындыларында үлкен орын алатынын айта кеткен жөн.

Ежелгі Түркістанның батысы мен шығысында бірдей IX ғасырдан бастап-ақ ықпалды іргелі елдік құрған Қарахандар әулетінің билігі дәуірлеп тұрған заманнан (841—1212 жж.) бізге жеткен Жүсіп Хас Қажыбтың «Құтты білік», Сайф Сарайдың «Гүлістан би-т турки» туындылары мен Құранның түсіндірмесі адамзат өркениетінің өлмес қазыналарының баға жетпес асыл мұралары болса, осындай кең толғамды, парасатты пайымдаулары мол ғылыми ойдың, ақындық өнердің үздік дара туындыларының дүниеге келуіне белгілі бір өркениетті мемлекеттік ахуалдың құнарлы топырағы, тарихи-әлеуметтік орта тынысы мен қоғамдық-саяси жағдайлардың заңдылықтары, мен аңыз мистификация алғышарттары болғаны күмәнсіз. Бұл классикалық шығармалар сол кездің өзінде белгілі дәрежеде әдеби-мәдени дәстүрдің, көркемдік-эстетикалық, мистификациялық танымның қалыптасқан мектебінің болғандығын меңзейді. Мұндай үрдісті, өркенді шығармалардың дүниеге келуі, жазылуы — тұтас бір шығармашылық кезеңнің, өрісті дәстүрдің мәуесі және өркениетті мемлекеттің белгісі.

Сол кезеңнің өзінде-ақ түрлі ірілі-ұсақты, мәнді-мәнсіз сан алуан шығарма, жазбалардың болғандығын бүгінге дейін сақталып келген түрлі тізбелерден («Библиографиялық көрсеткіштер») жақсы аңғаруға болады. Бір қызығы, Орта Азия мен Қазақстан жерінде жазылған шығармалар, кітаптар жөніндегі көне сипаттамаларда, библиографиялық тізбелерде осы екі ірі еңбектің аты да аталмайды. Әлдебір елеусіз, орта колдау авторлар жөнінде нақты деректер жиі кездеседі. Мәселен, Әбу Сейіт Сәмәдидің (1113 ж.ө.) белгілі «Китәб әл-әнсәб» атты еңбегінде сол дәуірдегі белгісіз, ұсақ авторлар жөнінде жүздеген бет мағлұматтар жазылғанда, Жүсіп Баласағұн мен Махмұт Қашқаридың әлемге аян еңбектері хақында еш дерек түспеген. Аталып, түстеліп, хатталып ен тағылған шығармаларға қарағанда «Құтты білік» пен «Түркі тілі сөздігінің» бізге тұтастай сақталып жеткені де ерекше жағдай.

Түрік мәдениетінің ұлы да ұлағатты әдеби ескерткіші «Құтадғу біліг» дастанын жазған Жүсіп Баласағұнның өмірі мен қызметі, мақсаты, жас шамасы хақындағы там-тұмдаған деректерді негізінен шығарманың өз тексінен ғана табамыз. Дастанның ел өміріндегі маңызы, сипаты мен қасиеті, мұрат-мақсаты мен тілі жайлы мағлұматтар да тексте кездесетін (кіріспе, қорытынды тарауларынан) автордың өз пайымдауларынан жақсы аңғарылады.

Жүсіп Хас Қажыб X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың алғашқы жылдарында қазіргі қазақ елінің жер ауқымына енетін ежелгі Баласағұн шаһарында туып өскен, атаулы этикалық-философиялық даналық мұрасын жазып қалдырған ғұлама ғалым, ойшыл ақын.

Жүсіп Хас Қажыб 1010—1015 жылдар шамасында Шудың бойында, Талас даласында Баласағұн шаһарында дүниеге келген. Баласағұн мен Қашқар сол кезеңдегі Қарахан мемлекетінің бас қалалары ретінде елдің батысы мен шығысындағы ірі орталықтар, қос астана екендігі тарихтан белгілі жайлар.

Ғұлама ойшылдың туған жылы, өмір сүрген дәуірінің хронологиясы туралы пікір, болжамдар әр түрлі. Зерттеушілер оны негізінен шығарма деректеріне, текстегі мағына, мензеулерге сүйене отырып есептеп шығарған. Түркияның атақты ғалымы Рәшит Рахмати Арат ақын атақты дастанын аяқтағанда шамамен 54 жаста болған, демек, 1015—1016 жылдары туған деген болжам айтады. Ал сол елдің екінші бір әйгілі зерттеушісі А. Ділашар Жүсіп Хас Қажыб дастанды жазуды елу жасында бастаған, сонда 1018 жылы туған болып шығады деп жазады. А. Ділашар ойшыл ақын 1068 жылы Қашқарға аттанды, шығармасын сонда жазды деген де болжам білдіреді. Дастанның кіріспесінде:

«Қашқарда жазып бітірдім»[1, 45 б.], — деген дерек түсірілген (24,25,59-бәйіттер).

Соған сүйенсе керек, дегенмен, Баласағұнда бастап Қашқарда аяқтаған деген Р.Р. Арат пікіріне ден қойған жөн деп ойлаймыз. Бұған мынадай мысалдарды да келтіре кеткеннің артықшылығы жоқ. Жүсіп Баласағұнның өзі «Иыл алтмыш екі ерді төрт иүз білә, бітіну түкәттім бұ сөз үлгүлә» (6495-бәйіт), «Түкәл он сәкіз айда айдым бұ сөз, Өдүрдүм адырдым сөз әудіп терә» (6624). «Бұл сөзді үлгілеп 462 жылы жазып бітірдім», «Он сегіз айда айттым бұл сөзді, сөздерді теріп түзіп сараладым, тандадым»[2, 264 б.], -деп жазады. Тексте айтылғандықтан болар, зерттеушілердің дастанның жазылған жылына қатысты пікірлері негізінен бір жерден шыққан. Тек Құрбанғали Халид қана «Тауарих хамса» кітабында (Қазан, 1910 ж.) Баласағұнның «Иыл алтмыш екі ерді төрт иүз білә» дегені ескі жыл санау бойынша төрт жүзінші жылдың алпыс екінші жылы еді деген мағынада, яғни хыжра бойынша 362 жыл болып шығады деп түсіндіреді де, Уамбери (*Г.Вамбери*), тағы басқа Еуропа зерттеушілерімен бұл мәселеде келіспейтінін жазады. Құрбанғали Халид өз пікірін кітабының «Алты шаһар хабарлары» тарауында: Һарун өлген соң Садық таққа отырып, айналасының бәрін ислам дініне енгізді (350—400 хыжра) деп дәйектей отырып, Садықтың уәзірі Жүсіп Қыдырхан — лақабы имам Патшах — «Құтадғу біліг» кітабын жазып, Садық Бұғраханға тарту еткен. Жүсіп Қыдырхан хан болмаған, атына «хан» сөзінің тіркелетіні өз аты солай болу керек. Себебі, Бұғраханнан ұл болмай, Нұрғалия хан атты жалғыз қызы қалып, содан Алып Арыстан хан туады деп, Алып Арыстан хан таққа отырғанға дейінгі бірқатар жайларды айқындап кетеді. Садықтың атын (915—955 ж.ж.) С.Г.Кляшторный да тілге тиек етеді.

Сол X—XII ғасырлардың өзінде-ақ Орта Азия, Қазақ елі аумағын мекендеген халықтардың мәдени даму биіктерінің бірі болған философиялық поэманың даналық ойлары күні бүгінге дейін аса құнды, өміршең. «Құтты білік» — ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш шығармасы. Философиялық толғамдарымен де, көркемдік нақыстарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен де шеберліктің үздік үлгісіндей бұл ауқымды дастан сол дәуірдегі өнер өрісін, көркемдік таным биігін қапысыз аңғартады.

Дастанға белгілі түріктанушы, академик А.Н.Кононов: «При всей своей моралистической направленности «Кутадгу билиг» не является и не может считаться, как иногда на этом настаивают, книгой сухих этико-дидактических наставлений и нравочений. Это — философское произведение, в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни и определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе; при этом Юсуф не страшиться критиковать общество, в котором он сам живет»[3, 162 б.], — деп сипаттама берсе, туындыны орыс тіліне толық, еркін аударып шыққан С.Н.Иванов: «Благодатное знание» — выдающееся произведение тюркоязычной литературы (XI в.)»[4, 140 б.] деп бағалайды.

Дастанның авторы әлеуметтік-эстетикалық, адамгершілік-имандылық мұрат тарды халықтың санасына жақын қарапайым да қанатты тілмен, сол кездегі ғылыми танымның жоғары деңгейінде аса ұғынықты, ұтымды жеткізеді. Бүгінгі халық әдебиетіндегі, халықтың тұрмыс-дәстүріндегі моральдық-психологиялық, эстетикалық ерекшеліктердің, заңдылықтардың сол XI ғасыр шығармасындағы сүттей ұйыған негізін, тұғырын көргенде, түптеп келгенде, шынайы творчество, құбылыс жалпы халық санасымен, халықтың эстетикалық ой-өрісінің даму деңгейімен тікелей сабақтас екеніне тағы бір көз жеткізгендей боламыз. «Құтадғу білігтен» орта ғасырдағы қоғамдық әлеуметтік жағдайдың, ғылым мен мәдениеттің, тіл өнерінің, саясаттың даму дәрежесін де пайымдап, мол мағлұмат аламыз.

Жүсіп Баласағұнның бұл кітабы арқылы карахандар дәуіріне барлау жасап, тарихи-этнографиялық, ақлиқаттық-эстетикалық, тіл ерекшеліктеріне қатысты орамдарға байланысты құнды пайымдаулар түйіндеп, пікір қорытуға болады. Шығармада ел басқарудың, экономиканы, әлеуметтік-тұрмыстық ахуалды, әскери істі ұйымдастырудың, шаруашылықты, тағы басқа да мемлекеттің әл-ауқатын жақсартудың ерекшеліктері суреткерлік- философиялық тіл мен баяндалады. Сол заманғы ғылым мен мәдениеттің жетістіктері де аңғарылып отырады. Дастан көне түрік өркениетінің мәуесі болғанымен,

жалпыадамзаттық, адамгершілік-имандылық мұраттарды терең толғап, күллі адам баласына тән ізгі қасиеттерді ұлағат етіп ұсынады.

Академик А.Н.Кононовтың жоғарыда аталған еңбегіндегі: «В «Кутадгу билиг» нашли свое выражение идеи давно волновавшие многие народы»[5, 183 б.], — деген тұжырымды ойы өте әділ айтылған баға.

«Құтадғу біліг» 1069 жылы он сегіз айдың ішінде жазылған. Авторы Жетісу өңірінің Шу өзенінің бойындағы тарихта ықылым заманнан белгілі ірі шаһарлардың бірі — Баласағұнда (зерттеулерге қарағанда ертеректе Құз Орда деп те аталған) туып-өскен — Жүсіп Баласағұн. Жүсіп бұл қоғамдық-әлеуметтік мәні терең, халықтың моральдық-этикалық бағдарламасы іспеттес еңбегін 54 жасында жазған. Шу бойындағы Баласағұн қаласында бастаған бұл шығармасын Қашқарда аяқтап, Қарахандар мемлекетінің сол кездегі әмірі Бұғра ханға тарту етеді. Хан ойшыл ғұлама еңбегін жоғары мәртебелеп, «Хас Қажыб» деген лауазымды атақ, өз қасынан бас кеңесшілік қызмет берген. Сөйтіп, Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн деген аты дүниеге тараған.

Қарахандар мемлекетінің тарихын талдап, зерттей түсу дастанның қоғамдық - әлеуметтік, тарихи негізін, алғышарттарын білуге көп көмегін тигізері анық.

Ғылымда бұл жөнінде бірқатар зерттеулер, болжамдар, қарама-қайшы пікірлер баршылық (В.В. Григорьев, В.В. Бартольд, О. Притсак, В.В. Радлов, О.Г.Большаков т.б.).

Алтай түркілерінің VI ғасырдың орта тұсындағы Тынық мұхит — Қара теңіз аралығына дейін созылған елеулі ықпалы деректерден белгілі. IX ғасырға дейін ұлан-ғайыр жер аумағында қуатты империя құрған батыс түркі мен шығыс түркі қағанаты ішкі алауыздықтың, сыртқы жаугершіліктің әсерінен күйреді. Іргесі ыдырап, сөгілді. Ол дәуірден әлем мәдениетінің жалпыға мәлім ірі феномендері, әйгілі түркі сына жазулары, Орхон — Енисей ескерткіштері, күні бүгінге дейін әр аймақтан табылып қалып жүрген бал балдар қалды.

Содан кейінгі IX—XIII ғасырлар арасы (841—1212 жж.) Қарахандар әулетінің дәуірлеген дәуірі. Қарахандар әулетінің, ханының, империясының шығуы жөнінде онға тарта болжам бар. Қазір қарахандар мемлекетінің негізі қарлықтар (В.В. Григорьев) деген болжамға ден қоюшылар басым. Қарахандар елі «Афрасиаб үйі», «Мүлік әл-Хақани» деп те аталған. В.В. Бартольд та негізінен Қарахандар әулетінің саяси, әлеуметтік, мәдени қаңқасын құраған үш тайпаны ғана атайды. Олардың қатарында қарлық та бар. Қарлықтар кімдер? Батыс Алтай аймағын, Қара Ертісті қапталдай мекендеген түркілер. Қарлықтардың (таулықтардың) алғашқы легі Орта Азияға VIII ғасырдың басында-ақ өтіп, Өмудария жағасына дейін жеткен. Алтайда, Тұғарстанда, Жоңғарияда иелік ете берген. Ал 681—682 жылдары, Монғолияда екінші түрік қағанаты пайда болғанда, қарлықтар «Өтүкен қожалықтарына» бағынады. Мұны келтіріп отырғанымыз «Құтадғу білікте» «Өтүкен», «Өтүкен бегі» деген атаулар кездеседі. Дастан беттерінде кездесетін шығыл, йағма атауларына да, Адам аттары мен жер-су атауларына да әдеби еңбектегі тарихи шындықтың түйінді бір деректері деп қарау керек. «Возникновение Караханидского каганата было естественным следствием развития древнетюркской государственности, носителями которой стали карлуки. Они унаследовали западно тюркский каганат и восстановили ту систему, которая сложилась, в основных чертах, еще в VI в.»[7, 136 б.]

Тарихшы М.Ақынжанов: «...қарлықтар Алтай, Тарбағатай тауларынан бастап, Жетісуға дейін, одан әрі Талас, Сырдария өзендеріне дейін өзіне қаратып, 766 жылдары Қарлы атымен феодалдық мемлекет құрды.

УІІІ ғасырдың аяғында, IX ғасырдың басында бұл мемлекет өте күшейіп... қазақ аталып кеткен барлық ру-ұлыстарды бағындырды»[8, 175 б.] деген жеке өзінің байламын осыдан қырық жыл бұрын жазады. Кляшторныйдан алған мысалмен салыстырып көргенде ойландыратын да пікір. Дастан мәтінінде «Йабғу» деген сөз кездеседі. «Йабғу, — деп жазады «Худуд әл-әлемнің» авторы—бұл қарлықтар ханының бұрынғы лауазымы»[9, 196 б.].

Әл-Жиһәзи, Гардизи Тахир Мәрбәзи және әл-Мәсудидің дәлелдері бойынша, ұйғырлар ықпалы әлсіреген кезде түркі тайпаларына жоғарғы билік қарлықтың Йабғасына көшті. Қарахандар елінің ең жоғарғы, мәртебелі қаған (шығылдар) орталығы Баласағұнда орналасады да, кіші қаған (йағмалар) орталығы әуелі Таразда болып, кейін Қашқарға (Ордакент) ойысады. Осы кезеңдерде, кейін XII ғасырдағы жаугершілік уақыттарда да Баласағұн тарихи оқиғалардың нақ ортасында тұрды. Ескі екі керуен жолының біреуі Самарқанд — Ташкент — Тараз — Баласағұн арқылы Қытайға ұштасып жатты. Шу өзенін бойлап Іле Алатауының бауырына қарай тартқан жол Шелекті басып Шығыс Түркістанға,

бір тармағы Іледен асып, Қойлық, Қопал, Алакөл арқылы Монғолияға бастайтын жаңа керуен жолы да батыс пен шығысты жалғастыратын күретамырлардың бірінен саналған. Осының өзі-ақ Баласағұн шаһарының дамуына қызу ықпал жасаған. Кейін, XIII ғасырда, Сарайшық қаласынан табылған қыш құмырада «Ақыл көркі — тіл, тілдің көркі — сөз, Кісі көркі — жүз, Жүздің көркі — көз» деген «Құтты біліктің» [10, 264 б.]бір бәйіті жазылғаны тегін болмас.

«Құтты білік» көшірмелерінің өзі бір шеті Мысырдан, бір шеті Венадан шығуы тағы да кездейсоқтық деп ойламаймыз. Бұл мәдени даму тынысының қарымдылығының, қызу қарым-қатынас пен өркениетті үрдістің белгісі.

Баласағұн қаласының орны жөніндегі болжамдар да біршама. Мысалы, В.В.Бартольд күйреген Ақ Бешім мен Боран бекеті ме деп шамалайды. Қазақ ғалымдары (*проф. Ф. Шәлекенов*) қазіргі Ақтөбедегі экспедициялық іздестіру, зерттеу жұмыстарына сүйеніп, оны Баласағұн деп дәлелдейді. Қалайда, Жетісу жеріндегі қазақ даласындағы іргелі астана.

Баласағұн қаласы — тарихта әлденеше күйреп, әлденеше қалпына келтірілген көне шаһар. Бірақ біздің негізгі диссертациялық еңбегіміз негізінен түркі жұртының тұңғыш классикалық дастаны хақында болғанымен, шығармаға қатысты деректердің қай-қайсысы да назардан тыс қалмауға тиіс. Сондықтан да, толық болмаса да, сол дәуір, қала жайлы бірді-екілі тұжырымды мағлұматтарды білдіре отырғанды жөн санадық.

Дастанның басты мақсаты — бақытты қоғам, құтты ел түзу ғой. Сондықтанда отбасын ұстаудан бастап, мемлекет құру, ел басқару ісіне дейін баянды баяндайды. Ғұлама ақын бірде өмір, тұрмыс заңдылығынан туған, бірде қиялын оятқан утопиялық тебіреністерге батады, терең мағыналы пәлсәпалық пайымдаулар түйеді. Баласағұн — ірі саяси, мәдени кіндік шаһар.

Орта ғасырлардағы тарихи керуен жолдарының оған соқпай өткені жоқ. «Құтты білікте» елші, жиһанкездердің, саудагерлердің, көлөнершілердің мінез-құлқы, олармен қарым-қатынас жасау реттері жеке-жеке арнайы тарауларға негіз болғандығы тегін емес. Осындай сараң деректердің өзі-ақ сол кездегі қоғамдық-әлеуметтік жағдайдан хабардар етеді. Қала сәулеті, сауда-саттықтың өркендеуі, отырықшылықтың қалыптасуы, өнер, ғылым — осының бәрі де «Құтты білік» секілді дастанның дүниеге келу заңдылығын, тарихи алғышарттарын танытады.

Дастанның өз кіріспесінен де кітаптың сол кезде-ақ дүниеге кеңінен мәлім болғанын білеміз. «Машрық уәлаятында, күллі Түркістан елдерінде Бұғрахан тілінде, түркі сөзімен бұл кітаптан жақсырақ кітапты әр кезде ешкім жазған жоқ» [11, 265 б.].

«Құтты білік» дастанын тек қана әдеби мұра деп қарау біржақтылық болар еді. Оның жалпы түрік тілдес халықтар тарихындағы әдебиеттану, тілтану, тарих, мәдени-тарихи қатынастар саласындағы алатын орыны, маңызы мен мәні аса зор. Бұл тұрғыда қазақ халқының да рухани-кәмілеттену жолының күретамыры Жүсіп Баласағұнның эстетикалық әлемінде жатыр. «Құтадғу біліг» дастанының Орхон-Енисей жазбаларымен (V—VIII ғғ.) тамырластығы және XIV—XV ғасырлардағы қазақ жырауларының үрдісімен, классикалық қазақ әдебиеті үлгілерімен сабақтастығы өркенді әдеби дәстүр арнасын танытады. Қазақ мақал-мәтелдерімен, қанатты сөздерімен, шешендік сөздер табиғатымен, Абай тағылымының, Шәкәрім қажының көркемдік дүниесінің Жүсіп Баласағұнның рухани-көркемдік әлемімен жарастығын білдіретін желілер өте көп.

«Құтты білік» дастанының кейіпкерлері де аруақты жиі естеріне алып отырады. Мысалы, патша уәзірі Айтолды баласына өсиеттерімді орындасаң ғана менің аруағым риза болады дегенді сан рет қайталайды. Ж. Баласағұн: «Дұға қылсаң, мені атауды ұмытпа!» [12, 59 б.] — деп, келер ұрпаққа өзін ұмытпауды қайта-қайта ескертіп, аруағын еске алып тұруды өтінеді. Бұл өтініш тек өз басының қамын ойлау емес. Ғұлама ақын аруаққа сыйыну, «өлі разы болмай, тірі жарымайды» принциптерін ұстану дәстүрі арқылы жас ұрпақты имандылыққа, ата-бабалар есімін ұмытпауға шақырады.

Көне түркілердің бүгінге дейін жалғасын тауып келе жатқан наным-сенімдерінің бірі-үйдің береке-бірлігі, шаңырақтың құты, ошақтың жебеушісі Ұмай анаға сыйыну. «Құтты білік» жолдарында «Ұмай» атауының кездесуі де Ж. Баласағұн дүниетанымына тәңіршілдік наным-сенімінің әсері болғандығын көрсетеді. Олай болса, Ж.Баласағұн көзқарастары ислам көзқарастары мен тәңіршілдік наным-сенімнің қағидаларынан қоса сусындап жатқандығы байқалады.

Иман — әрбір адамның жүрек түкпірінен орын алатын, көкірек-көзінде сақталатын ерекше қасиет. Халық ежелден қиянатшыл, қайырымсыз, озбыр, ұятсыз адамға «не деген имансыз» деп күйінсе, тек қана игі істер істеп, айналасына ізгілік нұрын шашатын кісіге «иманды», «иман жүзді» деп сүйсінген.

Қазақ азаматы сөзінің ақиқаттығын дәлелдеу үшін «имандай шыным» деген сөзді бекерге айтпайды. Бұл сөз ант-су ішкенмен бірдей есептеледі. Халық арасында иманды кісіні қолында Құраны, аузында иманы бар, түсі игі адам деп дәріптеген. Жоғарыда келтірілген пайымдаулардан кейін имандылық және имандылық тәрбие ұғымдарына анықтама беруге болады. Біздің ойымызша, қазіргі қазақ ұғымындағы имандылық дегеніміз мұсылман дінінің шарттары мен сан ғасырлық халық тағылымының тоғысуы нәтижесінде қалыптасқан ең ізгі адами құндылық. Ал, имандылық тәрбие - діни, рухтық тәрбие мен халықтық педагогиканың бірігуі арқылы іске асатын тәрбиенің бір саласы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақынжанов М. Қазақтың тегі туралы. - Алматы: Қазмембас, 1957.
2. Арат Р.Р. Кутадгу билиг. I. Метин. Истамбул, 1947.
3. Әуезов М. Шығармалар. Он екі томдық. - Алматы: Жазушы, 1969. 11-т.
4. Баласагунский Ю. Наука быть счастливым. - М.: Худ. лит., 1977.
5. Баласагунский Ю. Благодатное знание. - М.: Наука, 1983.
6. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік (Көне түркі тілінен аударған және алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев). - Алматы: Жазушы, 1986.
7. Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. - Алматы: Рауан, 1995.
8. Егеубаев А. Ежелгі дәуірдегі қазақ әдебиетінің көркемдік жүйесі. - Алматы, 1999.
9. Егеубаев А. Құлабыз. - Алматы, 2001.
10. Егеубаев А. Идеино-художественное влияние поэмы “Кутадгу билиг” Юсуфа Баласагунского (XI в.) на развитие казахской литературы (вопросы традиции, поэтики и перевода). Автореферат канд. дисс. - Алматы, 1989.
11. Егеубаев А. Кісілік кітабы. - Алматы, 1998.
12. Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы: Жазушы, 1990.

Орда Г.Ж.,

филология ғылымдарының докторы, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері,
orda_68@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫ

Аннотация: Мақалада қазақ драматургтерінің жанрды игерудегі жетістігі оқиға шымырлығы мен кейіпкерлер жүйесі арқылы тұжырымдалған.

Аннотация: В статье достижения драматургов в освоении литературных жанров обосновываются на основе анализа развития событийного ряда и системы действующих лиц произведений.

Annotation: The article formulated the playwright's success on the development of the small genre by event firmness and the system of characters.

Кілт сөздер: әдебиет, тақырып, жанр, драма, тарихи драма, реализм, образ, характер, психологизм.

Ключевые слова: литература, тема, жанр, драма, историческая драма, реализм, образ, характер, психологизм.

Key words: literature, theme, genre, drama, historical drama, realism, image, character, psychology.

Ұзаққа созылған қоғамдық өзгерістерден кейін қол жеткен тәуелсіздік қаламгерлерге шығармашылық еркіндік алып келді. Дербестіктің ең алдымен ұлттық мәдениетке ықпалын тигізетіні белгілі. Қаламгерлер мұрағаттарда көп жылдан бері қапаста жатқан тарих беттерін ашып, бұрын-соңды есімі аталмаған, олар жайында мүлдем естімеген хандар мен патшайымдар, би шешендер мен жыраулар, батырлар мен ел аналары бастан өткерген зұлматты жылдарға жан бітірді. Соңғы жылдары ұлт қаһармандарының есімдері аталып, түрлі тарихи тұлғалардың өмір жолы көркем шығармаларға арқау болды.

Бұл жылдары ұлттық әдебиеттің негізгі жанрларының бірі – драматургияның тақырып аясы кеңіді. Тарихи тақырыптарға сексенінші жылдардың екінші жартысынан бастап көңіл аударылса, тәуелсіздік тұсында бұл үрдіс ерекше қарқынмен дамыды. Драматургтер ұлт тарихын бірнеше ғасырға шегеріп, қазақ сахнасына ұлттық қаһармандардың жаңа бейнесін алып келді. Ұлт тарихынан үлкен орын алатын хандар, батырлар, акын-жыраулар, әз аналар, белгілі қоғам қайраткерлерінің келбеті театр сахнасынан орын алып, халықтың рухын асқақтатуда. Оның бір мысалы – 1986 жылы Сәкен Жүнісов «Өліара» пьесасы үшін ҚР Мемлекеттік сыйлық алды. 1987 жылы «Аманай мен Заманай» романының негізінде «Заманай» кино фильмі түсірілді.

Ұлттық драматургияның болмыс-бітімі мен көркемдік табыстарын саралау барысында қазақ драматургтерінің қолжеткізген табыстарына куә болдық. Атап айтатын болсақ, тәуелсіздік тұсында А.Сүлейменовтің М.Әуезов атындағы Қазақ Мемлекеттік академиялық драма театрында қойылған «Жетінші палата», «Қыздай жесір – штат қысқарту», «Төрт такта – жайнамаз» драматургиялық триптихына Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығы берілді (1996).

Бұл жылдары қазақ драматургтері де жазушылар тәрізді тарихи тақырыптарға ден қоя бастады. Оны бір ғана Абылай хан туралы жазылған Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан» операсы (1996), М.Байсеркеновтың «Абылай ханның ақырғы күндері» (1997), С.Жүнісовтің «Абылай хан» атты пьесаларынан көруге негіз бар. Мәселен алғашқы екі туындыға Абылай өмірінің соңғы жылдары негіз болса, С.Жүнісов пьесасына Абылайдың бүкіл өмірін арқау еткен. Драматург Абылайдың ғұмырбаянын оның түсі арқылы беруде драма табиғатына сай ықшамдауға ден қойған. Сондықтан біз оның Төле бидің түйесін бағып жүрген кезінен бастап, Шарыштың басын алғанына дейінгі кездерін көз алдымыздан өткереміз. Абылайдың ханзада екендігін қасында жүрген досы Ораздың білмейтінін І.Есенберлиннің «Көшпенділер» романын білетінбіз. Алайда оның түйе бакқан түйеші емес, хан тұқымы екені «Абылайлап» жауға шабатын ерлігімен ашылған.

Ә.Кекілбаевтың «Абылай хан», М.Байсеркеновтің «Абылайдың аманаты», Ш.Құсайыновтың (аударған – Қ.Ысқақ) «Томирис», «Қазақтар», Т.Әліпбайдың «Томағалы Томирис», С.Жүнісовтің «Тұрымтайдай ұл еді», «Кек», И.Оразбаевтың «Шыңғысхан», «Махамбет», Д.Исабековтің «Жаужүрек»,

Р.Отарбаевтың «Бейбарыс сұлтан», Д.Рамазанның «Аңсар» т.б. тарихи драмалардағы халқымыздың елдік пен тәуелсіздікке ұмтылған арман-тілектері мен ерлікке толы күрестері бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнеге. Соңғы ширек ғасырда тарихи тақырыпқа арналған шығармалар оқырманның рухын көтеріп, көрерменнің ұлттық намысын оятты. Егемен қазақ елі жастарын отансүйгіштікке тәрбиелеуде драмалық шығармалардың әсер-ықпалы да жетерлік.

Тарихи тақырыпты қаузап жүрген драматургтың бірі – Шахимардан Құсайынов. Оның Қ.Ысқақовпен бірлесе жазған «Мазар», «Даладағы екеу», «Қылкөпір», «Ерліктің екі сағаты» пьесалары қазақ театрларында қойылды. Қ.Ысқақ Ш.Құсайыновтың «Томирис», «Қазақтар» пьесасын қазақ тіліне аударды. «Ерліктің екі сағаты» пьесасы 1984 жылы ҚазКСР Мәдениет министрлігінің 1-сыйлығын жеңіп алып, сол жылы М.Ю.Лермонтов атындағы Мемлекеттік академиялық орыс театрында «Көтеріліс» деген атпен қойылды. 2000 жылы «Томирис» трагедиясы М.О.Әуезов атындағы Мемлекеттік академиялық қазақ драма театры сахнасында қойылды. Осы жылы аталған театрда С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» шығармасын сахналап, драматургия бойынша театр ұйымдастырған байқаудан 1-орынды жеңіп алды. 2004 жылы «Қазақтар» трагедиясы ҚР Мәдениет министрлігінің 1-дәрежелі сыйлығына ие болды.

Ш.Құсайыновтың «Томирис» пьесасы сақ дәуіріндегі тарихи оқиғаларға құрылған. Тарихшы ғалым С.Өтениязов сақтар туралы: «Грек тарихшыларының еңбектеріне қарағанда, грек тілінде Азия жерінде өмір сүретін сақтарды «скиф» деп атаған», - дейді [1]. Сақтар – қазіргі Қазақстан, Орта Азия мен Шығыс Түркістан жерін мекен еткен тайпалар. Мекен еткен жері, сақталған әдет-ғұрыптары жағынан сақ, массагат, сармат тайпалары түркілердің арғы ата-тегі деп танылған. Ежелгі сақ, ғұн тайпалары Түрік қағанатын құраса, бертін келе олардың құрамында үйсін, қаңлы, қыпшақ, найман, керей тайпалары болған. Осы тайпалар атымен кездесетін рулар бүгінде түркі халықтарының көпшілігінде кездеседі.

Ол дәуірде де ел мен жер үшін шайқастар жиі белең алған. Тұран мен Иран елі арасындағы шайқастарда ерекше ерлігімен танылған батырлар туралы аңыз-әңгімелер мен дастандар ауыздан-ауызға тарап отырған. Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші Н.Келімбетов сақ, ғұн, ежелгі түркілердің ерлікке толы жауынгерлігінен хабар беретін шығармалар қатарында: «Томирис», «Шырақ», «Алып Ер Тоңға», «Шу», «Аттила», «Ергенекөн», «Күлтегін» дастандарын атайды [2].

Томирис пен Спаргапистің диалогына сол дәуірдің шындығы негіз болған. Тайпа-тайпа болып, бақ пен таққа таласқандардың кесірінен ел мен жер өртке оранып, жазылмайтын дертке шалдыққаны тарихтан белгілі. Спаргапистің де көздегені тақ пен мансап болатын.

«Томирис» атты дастан мен трагедияның арасында едәуір айырмашылық бар. Дастанда сақтарды ашық соғыста жеңе алмайтынын білген Кир Крездің ақылымен сақтарға әлсіз әскери тобын жіберіп, оларды жеңдік деп тойлап жатқан жерінен айлакерлікпен тұтқынға алады. Тұмар патшайымның жалғыз ұлы Спаргапис парсылардың арбауымен осылай тұтқынға түседі. Есін жиған соң, намысқа шыдамаған ол өзіне-өзі қанжар салады.

Ал, трагедияда Спаргапис ұрыс даласын тастап қашып кетеді. Дастанда Кир тоғышарлықпен Томириске құда түспек болса, трагедияда ол Шұғылаға ес-түссіз ғашық болады. Трагедияда Томирис аты аңызға айналған Кир патшаны сүйгенмен, ел мен жер тағдырын жеке басынан жоғары қояды. Керек болса, жалғыз ұлын елі үшін құрбандыққа салады [3].

Томирис аңызға толы өмірі қазақ қаламгерлерін қызықтырғанын Болат Жандарбековтің «Сақтар» диалогиясы растайды. Себебі бұл романның бірінші кітабы «Томирис» деп аталады. Романда Томирис өмір сүрген кезең туралы толық мағлұмат берілген. Ел мен жер тағдыры сынға түскенде, беліне бес қаруын асынған Тұмар патшайымның көзсіз ерлігі арада қанша ғасыр өтсе де, күні бүгінге дейін ұмытылған жоқ. Елі мен жері үшін жанкешті ерлік еткен батырлары мен баһадүрлерін халық ешқашан ұмытпайтынына аталған туындылар мысал бола алады.

Қазақ драматургиясына қосылған ұлттық қаһарманның бірі – Жанқожа батыр. Ұлттық әдебиетті Жанқожа батыр бейнесімен толықтырған жазушы М.Қаназдың «Кек» атты тарихи драмасына Жанқожа Нұрмұхаммедұлы өмірінің бір ғана кезеңі арқау болған. Драматург пьесасына батыр өмірінің соңғы кезеңдеріндегі тартысқа толы жылдарын алған. Негізгі оқиға 1845-1860 жылдары Сырдарияның төменгі ағысы, Қазалы бекінісі мен Қызылқұмда өтеді.

Бұл кезең тарихтан орыс отаршылдығына қарсы Жанқожа Нұрмұхаммедұлы мен Есет Көтібаров көтерілістерімен белгілі. Батыр бейнесі драмалық шығармада жаңа қырынан толығырақ түскен. Жанқожа бір жағынан Хиуа мен Бұқардың, екінші жағынан орыс отаршылдарының талауына түскен қазақ ішіндегі алауыздық үдеп тұрған кезде халықты осы тығырықтан алып шығуға жол іздеген,

отаршылдыққа қарсы бой көтерген батыр ретінде таныс. Екі актылы пьесаның оқиғасы қазақ ішіндегі өзара қақтығыстан басталады. Алғашында жер мен жесір дауын шеше алмай өзара қырқысып жүрген қазаққа ендігі кезекте өзбек хандығымен соғысу халықты тұралатып тастады. Жанқожаның қолы шешуші шайқаста өзбектің ханы Бабажанды ұлы Майқарабекпен, Жанқазы сұлтанмен қоса қолға түсіріп, өздерін түре қуады. Көпшілік халық қатысатын алғашқы көріністе Бабажанның істеріне көңіл бөлінген. Екі қызының бірдей абыройын төгіп, адамдықтан шыққаны үшін Бабажанның жазасын ұстаның өзіне тапсырады.

Күйеуі мен баласынан айырылған Ақмырзаның кемпіріне Бабажанның баласы Майқарабектің жазасын кесуге мүмкіндік бергенде, кейуана оған бостандық береді. Ондағы мақсат – іргемізге кәпір келіп қорасын салып жатқанда мұсылман халықтарын өзді-өзі қырқыспай, ауызбіршілікті болуға шақыру. Осы тұста бір жағынан өзбек хандығы, екінші жағынан ақ патшаның жандайшаптары салықты көбейткен үстіне көбейтіп, қазақ халқы тұралап қалады. Драматург ел басына ауыр күн туған сәтте халықты тығырықтан алып шығатын жолды Жанқожа батырдан күтеді. Жанқожаның шыдамының шегі үзілетін жері – жалданып қыш құйып жүрген екі қазақ жігітін кірпіш күйдіретін пешке салып жағып жіберуі. Оқиғаның шарықтау шегі – жазықсыз жандардың отқа жағылуы болса, шешімі – Жанқожа бастаған шайқас. Батыры аттан ауған қазақтың қолы жеңілгенмен, бұл шайқас жауынгер халықты басына беруге болмайтындығын тарих алдында айқындап берді.

Патша ағзамның жіберген 200 сом ақшасы мен мойнына медальды ілгізбеуі – Жанқожаның елі үшін істеген ісіне ақы сұрамайтындығын танытса, өз дегенінен қайтпайтын бірбеткейлігіне де мысалдар жетерлік. Мәселен, Пайғамбардан мүшел асқан Жанқожаның қартайған шағында патша ағзамға бағынудан бас тартып: «Басынан бағы тайып, пақыршылық түспесе, пенде пендеге құл болмайды. Тек Алланың ғана құлы болмақ деп те жаз. Тап солай ете қоятындай Жанқожаның басына пақыршылық түскен жоқ. (Қадап. Даусы көтеріліп). Жанқожа Алланың ғана құлы деймін мен саған! Жаратқан жалғыз ием Алланың құлы, Пайғамбардың үмбеті деп жазғайсың» деп [4], Хиуа жендеттерін шапқаны үшін ақы алмай, сыйлықтан бас тартады.

Шығармада қазақтардың орыстар туралы түсінігі сол кездегі бұқараның танымымен шынайы бейнелеген. Әсіресе, олардың шөп-шалам ішетіні, тамақты столға отырып жейтіні, түрегеп тұрып дәрет сындыратыны, еркектері әйелдерінен аса алмайтыны – дала қазақтары үшін жат құбылыс еді.

Қазіргі қазақ драматургиясына қомақты үлес қосып, сан алуан тақырыпты жан-жақты қаузап жүрген драматургтің бірі – Рахымжан Отарбаев. Оның бірсыпыра шығармаларына қазақ тарихынан үлкен орын алатын ұлттық қаһармандардың өмір жолы арқау болса, енді бір парасында қазіргі қоғамдағы өзекті мәселелер көтерілді. Атап айтатын болсақ, қаламгер ұлттық драматургияға «Бейбарыс сұлтан», «Абай: сот», «Жәңгір хан», «Бас», «Махаббат мұнарасы», «Сырым батыр», «Мұстафа Шоқай», «Нұржауған-ғұмыр», «Қараша қаздар қайтқанда», «Әбутәліп әпенді», «Нашақор жайлы новелла», «Актриса», «Айна-ғұмыр», «Фариза мен Мұқағали», «Двойник» шығармаларымен үлес қосты. Осы шығармалардың ішінен Мереке Құлкеновпен бірігіп жазған Махамбет туралы «Бас» драмасы 2003 жылы Махамбет Өтемісұлыны 200 жылдығы қарсаңында [Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің](#) екінші жүлдесін иеленді.

«Сырым батыр» пьесасы [5] – «Сырым батыр» жырындағы, Ғ.Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» пьесасындағы (Жұлдыз, 1981, №1), Қ.Мұхамбетқалиұлының «Тар кезең» романындағы бізге таныс батыр бейнесін және бір қырынан толықтыратын туынды. ХҮІІІ ғасырдағы Батыс Қазақстандағы тарихи оқиғаларға жан бітірген автор тығырыққа тірелген қазақ халқының тағдыр тауқыметін батыр төңірегіне топтастырған.

Қаратау, Қаракөбең, Қойкелді билер мен Сырым, Атағозы, Ерсары, Артық батырлар халық өкілдері ретінде суреттелсе, оларға қарама-қарсы топта Орынбор әскери губернаторы Бахметьев, Орал казачествосының бастығы Поголин, Кіші жүз ханы Нұралы, Сейсенбай (Семен Семенович) сынды сатқындар бар. Бұлардан басқа да көптеген кейіпкерлер жекелеген эпизодтармен қатысады.

Драматург қазақ, қалмақ, орыс, башқұрт арасындағы тартысты шиеленістіру мақсатында бір құлағынан айрылған Сексенбай деген кейіпкерді қосқан. Семен Семенович аталып орыстардың итаршысы болып жүрген Сексенбайдың қалмақ, қазақ, башқұрттарға кесілген құлағын көлденең тартып, бір-біріне айдап салып жүрген аярлығын көргенде, ел мен елді жауластырған сатқындарға лағынет айтасың. «Жауластырмақ жаушыдан» дегендей сатқындықтың сыбағасы оңай болмайтындығына – пьесаның соңында Естай батырдың Сексенбайдың басын дорбамен жіберуі мысал.

Қол бастаған Сырымның халқы үшін темір торға тоғытылғаны да шындық. Өмірде болған тарихи кейіпкердің батырлығымен бірге сөз бастаған шешендігі де байқалады. Шығарманың шемімі – Сырымның бес мың әскер әкелмекке Хиуаға аттануы.

Қазіргі қазақ драматургиясы тарихи тұлғалармен толығуда. Сондай кейіпкердің бірі – «Ақан сері – Ақтоқты» пьесасындағы Науан хазірет. Ғ.Мүсіреповтің 1941 жылы жазылған «Ақан сері – Ақтоқты» пьесасы 1942 жылдан бері М.О.Әуезов атындағы академиялық драма театрының репертуарында қойылып келеді. Бұл шығармаға қазақ драматургиясын зерттеуші С.Ордалиев, Н.Ғабдуллин, Ә.Тәжібаев, Е.Нұрғалиев, театр сыншылары Қ.Қуандықов, Б.Құндақбаевтар өте жоғары баға берген. Ә.Тәжібаев бұл туындыны әлемдік классикадағы – Карл Гуцковтың «Уриель Акоста» атты трагедиясымен қатар қойса, Б.Құндақбаев ««Ақан сері – Ақтоқты» дін мен мешіт маңайында қарақан басының қамынан аса алмағандарды әшкерелеумен бірге, бүгінгі жаңа заманның көрермендерін де эстетикалық ләззатқа бөлеп, мөлдір махаббаттың құдіретін, ән мен күй, ақындық шабыт пен өнер әлемін өсиеттеген көркем дүние екені даусыз», – деген болатын.

Осы пікірлерге сүйенетін болсақ, бұл – ұлттық рухани құндылықтарымыз қатарынан орын алған классикалық туынды. Халықтың сүйікті ақыны, Ақан сері мен Ақтоқты арасындағы трагедиялы махаббатты ақын мен биліктің, жаңа мен кертартпалықтың тартысымен суреттеген.

Біріншіден, бұл – көркем туынды. Екіншіден, Науан хазірет – типтік бейне. Көркем шығармада бірнеше адамға ортақ қасиеттердің бір кейіпкердің бойына жинақтап берілетіндігі белгілі. Осы тұрғыдан алып қарағанда, Ғ.Мүсіреповтің пьесасын театр сахнасынан алып тастауға негіз жоқ. Ғ.Мүсіреповтің «Ақан сері – Ақтоқты» пьесасында Науан (Наурызбай) хазіретті жиынтық бейне деп қабылдау керек. Шығарма кеңестік дәуірде жазылғандықтан онда дінге деген көзқарастың біржақты болғаны рас. Бас кейіпкер Ақан сері де, шығарма авторы Ғ.Мүсірепов те діндарларға емес, шала молдаларға қарсы.

Ал, Қ.Мырзабектің «Науан хазірет» атты тарихи драмасының бас кейіпкері – Наурызбай хазірет. Сондықтан бұл шығармаға Науан хазірет төңірегіндегі негізгі оқиғалар жинақталған. Түркістан генерал-губернаторы К.Б.Фон Кауфман сол кезде былай деп жазды: «...Только народное образование способно завоевать край духовно, ни оружие, ни законодательство не могут сделать этого, а школа может...». Наурызбай хазірет қазақ даласына ислам дінін таратушы үлкен діни тұлға болғандықтан, оның қазақ халқына сіңірген еңбегі шексіз. Сондықтан драматург өз туындысында хазіретті пендешіліктен арашалап алған.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында ұлттық код туралы: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», – деген болатын. Осы қағидаға сүйенетін болсақ, қазіргі қазақ қаламгерлері бүгінгі таңда мемлекет тарапынан көңіл аударыла бастаған ұлттық код мәселесіне ерекше көңіл аударуда.

Қазіргі таңда Қазақстан ғылымында тұлғатануға ерекше көңіл бөлінуде. Өскелең ұрпақты жаңа Қазақстандық патриоттық рухта тәрбиелеу үшін тұлғатануға баса назар аудару қажеттігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Осы бағытта ұлтжанды, елім дейтін рухы мықты ұрпақты өсіру үшін батырлардың ерлікке толы өмірін насихаттайтын еңбектер керек-ақ. Балалар мен жасөспірімдер өздерінің сүйікті кейіпкерлерінің бойынан өршілдікті, батырлықты, отансүйгіштікті үйренеді. Халық пен ел бірлігі, ұлттың мәңгілік тарих сахнасында қалуы тәрізді мемлекеттік өзекті мәселелерді шешуде әр ғылым саласында түрлі дәрежеде жасалып жатқан игілікті шаралар мен тыңғылықты зерттеулер жетерлік. Ақын-жазушыларымыз бен ғалымдарымыздың осы саладағы еңбектері «Жаңа Қазақстандық патриотизмге» қызмет етуге, оның қағидаларын жүзеге асыруға дөп келетіндігімен маңызды. Тәуелсіздік жолында шейіт болған хандар мен билер, батырлар мен баһадүрлер, қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылар туралы үлкенді-кішілі қаншама көркем шығармалар жазылды, тарихшылар тарапынан кешенді зерттеу жұмыстар жүргізілді, деректі және көркем фильмдер түсірілді [7].

Алаш арыстарының қасіреттерін арқау еткен драмалық шығармалар қатарында Р.Отарбаевтың «Мұстафа Шоқай», «Нарком Жүргенов», Е.Төлеубайдың «Міржақып», «Әли-Хан», «Жүсіпбек Аймауытов», «Мағжан», «Мәриям – Илияс», «Ташенов», «Ыбырай», Д.Исабекұлының «Әлдиле өмір, әлдиле» («Жүз жылдық махаббат» деп қойылды), Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша», «Альжир», О.Сүлейменовтің «Жұт», И.Ғайыптың «Фатима», Б.Римованың «Қос мұңлық», Ж.Бөдешұлының «Шерата және шынбала» (Ш.Мұртазаның «Ай мен Айша» шығармасы бойынша жазылған),

Д.Нұрмұхамедовтың «Сен ертең атыласың!», И.Оразбаевтың «Киелі күнә», Ө.Ахметтің «Азаппен өткен өмір-ай!», Л.Фефелова мен Қ.Сейдахметтің «Ақ келін», А.Тасыбековтің шығармасының негізінде жазылған Б.Атабаевтың «Кебенек киген арулар», М.Ибраевтың «Шәкәрім» («Қастандық»), Ә.Рахимовтың «Шәкәрім», М.Қожахметованың «Азат алаш – даңқты алаш», М.Омарованың «Ақтастағы Ахико», т.б атауға негіз бар. Аталған шығармалардың бірсыпырасына жекелеген қайраткерлердің өмір жолы арқау болса, енді бірпарасы дәуір шындығына негізделді. Сталиндік репрессияның қазақ ұлтына алып келген зардаптарын авторлар жекелеген қайраткерлердің қилы тағдырларымен шынайы қалпында нанымды бейнеледі.

Аталған туындылардың ішінде Д.Нұрмұхамедовтың «Сен ертең атыласың!» [8], И.Оразбаевтың «Киелі күнә» [9], Ө.Ахметтің «Азаппен өткен өмір-ай!» [10], Л.Фефелова мен Қ.Сейдахметтің «Ақ келін» [11] пьесаларына Ахмет Байтұрсынұлы мен оның жары Бадрисафаның өмір белестері арқау болған.

Көріп отырғанымыздай, қазіргі қазақ драматургиясының қол жеткізген табыстары жетерлік. Соның бір мысалы – Д.Исабековтің «Өкпек жолаушы» драмасы ағылшын тіліне аударылып, Ұлыбританияның астанасы Лондон қаласында сахналануы. Мұның өзі – тәуелсіздік тұсындағы қазақ драматургиясын Шекспирдің отаны мойындағанының айғағы. Ал, Н.Ораздың «Адасқан жұлдыз» драмалық туындысы түрік тіліне аударылып, түркі халықтарының байқауынан жүлделі орынды иеленді. Қазақ драматургтері шығармаларының өзге тілдерге аударылуы, өзге мемлекеттердің театрларында сахналануы бүгінгі драматургияның жетістігі болып табылуда.

ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында көтерілген мәселелерді жүзеге асыруға атсалысу, қазақ әдебиетін әлемдік деңгейде насихаттау, қаламгерлер арасында өзара байланыс орнату мақсатында 2017 жылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігі І «Рух» халықаралық онлайн-әдеби конкурсын ұйымдастырған болатын. Тұңғыш рет ұйымдастырылған байқау 8 номинация бойынша жүргізілді. Байқауға отандық және шетелдік қаламгерлерден 1000-нан астам туынды түсті. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде жазылған туындылардың 899-ы байқау талаптарына сай деп танылып, «Әдебиет» порталында жарияланды. «Үздік драматургия» номинациясы бойынша Бас жүлде – «Қазақша ашылып сайрау» пьесасы үшін Серік Асылбековке табысталды. Ал, 1-орынды «Мен, мен ешкім де емеспін» пьесасы үшін Ардақ Нұрғазы жеңіп алды.

Қорыта айтқанда, драматургтердің негізгі жетістігі – әлемдік драматургияның дәстүрлі жолын жалғастыруы. Қазіргі драматургияның басты ерекшелігі – ұлттық арнададан шығып, жалпы адамзатқа ортақ мүдделерді көтеруі. Себебі, жалпыадамдық құндылықтарды арқау еткен туындылардың сұранысқа ие болатындығын, ондай туындылардың ғұмырлы болатындығын өмірдің өзі көрсетіп келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Өтениязов С. Аттила. – Алматы: Арыс, 2000. – 216 бет+суретті жапсырма.
2. Келімбетов Н. Сақтардың қаһармандық дастандары. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. 2-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 448 б.
3. Құсайынов Ш. Томирис: трагедия. – М.Әуезов атындағы Қазақтың мемлекеттік Академиялық драма театрының нұсқасы (Қазақ тіліне аударған Қ.Ысқақ). – Алматы. Шілде. 1999 ж.
4. Қаназ М. Жанқожа. – Алматы: Өлке, 2001.
5. Отарбаев Р. Айна-ғұмыр. Пьесалар. – Астана: Фолиант, 2013. – 512 бет.
6. Мырзабек Қ. «Науан хазірет». Қолжазба автордың мұрағатынан алынды.
7. «Алашорда» деректі фильм 50 минуттық Шәкен Айманов атындағы кинофильм 2009 жыл // <https://www.youtube.com/watch?v=ls9JPN8Uxmc>; «Алаш алыптары» Ахмет Байтұрсынов. 32 минуттық Қазақстан ұлттық арнасы 2013 жыл // <https://www.youtube.com/watch?v=3ebSwC10ixk>
8. Бектурганова Р. Любовь Ахмета Байтұрсынова // <http://www.kazpravda.kz/news/kultura/lubov-ahmeta-baitursinova/>
9. Оразбаев И. Киелі күнә. Он үш томдық таңдамалы. Т.9. – Алматы, 2006. – 429 б.
10. Өтен А. Азаппен өткен – өмір-ай. Қолжазба автордың жеке мұрағатынан алынды.
11. Фефелова Л. Любовь и смерть Ак келін. Ахмет и Александра Байтұрсыновы (история) // Источник – Костанайские новости. 3 июня 2010. – Постоянный адрес статьи - <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1278310020>

Ордабекова Х.А.,
филол. ғыл. кандидаты,
Сулейман Демирел университетінің ассоц. профессоры,
Алматы, Қазақстан, Email: hafiza_1975@mail.ru

НЕОФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Түйін. Мақалада қазіргі қоғамдағы саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынастардың, инновациялық өзгерістердің жүруімен тікелей байланысты фразеологизмдердің неофразеологиялық үдерістен өтуіне қатысты тілдік зерттеулер жүргізіледі. Фразеологиялық неологизация процесінің ауызша және жазбаша сөйлеу тілінде жүзеге асатындығын тілдік материалдар негізінде дәйектейді. Неофразеологиялық қолданыстардың өзінетән шартты критерийлерін айқындай келе, жарнама дискурсындағы неофразеологизмдердің прагматикалық мәні қарастырылады.

Кілт сөздер: дискурс, саяси дискурс, тілдік коммуникация, жарнама тілі, неофразеологиялық үрдіс.

Резюме. В данной статье рассматривается роль неофразеологизмов в создании рекламного образа, процесс неофразеологизации связи с формированием новых социальных отношений, который ведут к перестройке фразеологических систем языков. В современном языке активно идет процесс неологизации. Кроме новой лексики, появляются новые фразеологизмы, чему способствуют экономические, социальные и политические преобразования в обществе. А также рассматривается прагматический смысл неофразеологизма в рекламном дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, политический дискурс, языковая коммуникация, язык рекламы, неофразеологический процесс.

Summary. In this article, the author conducts linguistic research on how phraseological units go through the neo-phraseological process on the basis of the development of political, cultural, socio-economic relations in modern society, directly related to innovative changes. It is based on linguistic materials that the process of phraseological neologism is carried out in oral and written language. The article considers the pragmatic meaning of phraseological units in advertising discourse, by defining conditional criteria of neo-phraseological expressions. Conditional criteria of neo-phraseological expressions.

Key words: discourse, political discourse, language communication, the language of advertising, the neophrasiological process.

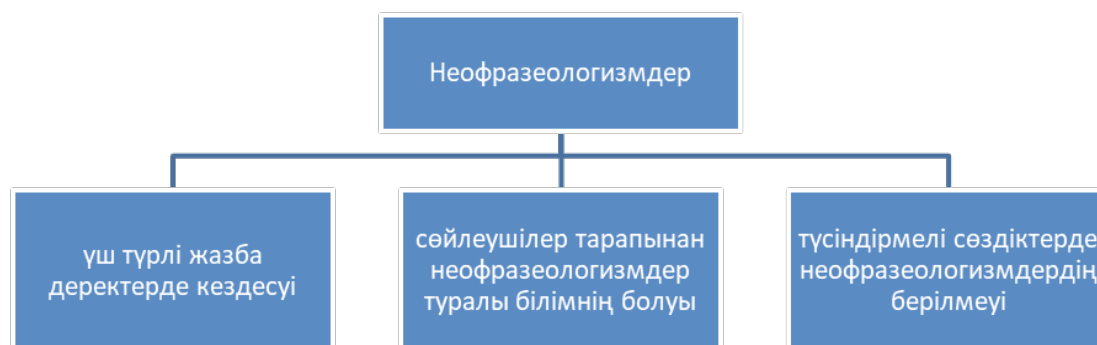
XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында тілдің фразеологиялық жүйесі қайсыбір елдің әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірімен, инновациялық технологиялардың пайда болуымен, әлеуметтік-аксиологиялық ерекшеліктердің өзгеруімен, ұлт өкілдерінің интеллектуалды деңгейінің өсуімен байланысты жаңара түсетіні сөзсіз. Б. Досмағанбетовтың «Неофразеологизация в художественном дискурсе» атты ғылыми зерттеулерінде дәстүрлі жолмен жасалған фразеологизмдер мен көркем дискурстағы неофразеологизмдердің жасалуының елеулі ерекшелігі бар екенін атап өтеді. Неофразеологиялық қолданыстар белгілі бір ауыс мағынаны нақтылай түсу үшін, оның экспрессивті мәнін күшейте түсу үшін деректі мәнді зат есім мен қимыл мәнді сөздердің белсенділік танытатындығын баса көрсетеді. Оның себебін зерттеуші абстрактілі мәнді лексемаларға қарағанда, деректі мәнді лексемалармен келген фразалық тіркестердің тілдік санада оңай қабылданып, оңай жатталатындығымен байланыстырады [1,5].

Неофразеологизмдердің лексикографиялық сөздіктерде көрініс табуы баяу жүретін процесс, мұндай фразеологизмдердің жұмсалымдық қызметі көбіне ауызекі сөйлеу дискурсында байқалады. Неофразеологизмдердің туындауы қоғамдағы орын алып жатқан саяси-әлеуметтік және экономикалық, мәдени қарым-қатынастармен, сол қоғамда болып жатқан инновациялық өзгерістермен тікелей байланысты. Демек ауызша және жазбаша сөйлеу тілінде лексикалық және фразеологиялық неологизация процесі жүреді. Көркем мәтіндегі неофразеологизмдердің жасалуы мен оның қолданысына арнайы зеттеу жүргізген Б. Т. Досмағанбетов мынадай пікір білдіреді: «Современный мир характеризуется осложнением всех аспектов жизни и требует от человека, желающего адаптироваться и разбираться в современной реальности, активной мыслительной деятельности. В связи с этим и в речи современного носителя языка мы наблюдаем возникновение и активизацию целого ряда фразеологизмов с опорным компонентом мозга: *мозги мутные, мозги работали, заполоскали мозги, снесло мозги, мозги затормо-*

жены, мозги неповоротливые, мозги напрягать, мозги отказывают, мозгов негусто, мозгов хватило, мозги тереть, собирать мозги в кучку, пораскинуть мозгами, шевелить мозгами. Из этого списка только два последних фразеологизма отмечены во фразеологических словарях» [1, 46].

Неофразеологиялық бірліктер жеке индивидтің сөйлеу тілінде қалыптасып, кейіннен өзге сөйлеушілердің тарапынан қайталануы мүмкін. Мұндай фразеологиялық қолданыстар ауызекі сөйлеу тілі деңгейінде қолданылатындықтан окказионалды фразеологизмдер ретінде танылады. Жеке авторлық қолданыстағы фразеологизмдер жалпыхалықтық сипат алған жағдайда ғана тілдік жүйеге ене алады. Бұдан окказионалды фразеологизмдер мен неофразеологизмдердің ара жігін ажырататындай айқын тілдік белгілердің жоқ екендігін байқаймыз. Окказионалды фразеологиялық бірліктердің неофразеологиялық бірліктерге айналуы неологизмдер сөздігі арқылы көрініс табуы тиіс. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің, ең алдымен, жеке адамдардың сөйлеу тілінде қалыптасып, өзгелердің тарапынан қайталануы арқылы ауызекі сөйлеу тіліне енуі мүмкін. Мұндай жаңа тілдік бірліктердің қалыптасуының негізгі қайнар көзі ретінде көркем мәтіндер, газет-журнал, теле-радиохабарлар тілі, жарнама және PR мәтіндері саналады. И. Б. Голуб осыған байланысты мынадай пікір білдіреді: «Фразеологические богатства языка оживают под пером талантливых писателей, публицистов и становятся источником новых художественных образов, шуток, неожиданных каламбуров. Художники слова могут обращаться с фразеологизмами как с «сырьем», которое подлежит «творческой обработке». В результате фразеологического новаторства писателей, публицистов возникают оригинальные словесные образы, в основе которых «обыгранные» устойчивые выражения. Творческая обработка фразеологизмов придает им новую экспрессивную окраску, усиливая их выразительность» [2,121].

Ғылыми әдебиеттерде неофразеологиялық қолданыстардың шартты критерийлері төмендегідей беріледі:

Кесте 1. Неофразеологизмдерге тән тілдік белгілер

Қандай да бір заттың жарнамалық образын жасаудың прагматикалық мақсаты өте терең. Өйткені жарнама образы маркетингтік коммуникацияның негізгі құралы саналады. Тауардың образын жасауда бүтін бір жарнама мәтінінің композициясы *визуалды* (дизайнерлік) және *вербалды* (тілдік) түрде көрініс табады. Жарнаманың *визуалды образы* аудитория тарапынан жылдам қабылдануы үшін оның көрнекілігі, түсініктілігі, эмоционалды әсері сияқты негізгі критерийлерге жауап беруі тиіс. Жарнамаланатын тауардың вербалды образын жасауда копирайтердің (мәтінді түзуші және оны сатылымға шығару) қолданысындағы сөздер кейіннен жарнама мәтіндерін түзуші слогандарға, сөйлемдерге айналуы мүмкін. Жарнама мәтіні оны қабылдаушы аудиторияға түсінікті, әрі тыңдаушыға әсер ете білуі тиіс. Мәтіндегі әрбір сөздің мағынасын, оның бағалауыштық мәнін, дыбысталуын ескерген жөн.

Сөйлеу тіліндегі образдылық – тыңдаушыға әсер етудің ең негізгі құралы. Мұндай образдылықтың құрылуына зат есім, сын есім және етістіктер әсер етеді. Бұл сөздер тобы нақты деректі образдарды құру үшін, зат, құбылыс және іс-әрекет туралы ұғымды қалыптастыру үшін қолданылады. Сол себепті жарнама мәтіндерде түрлі тілдік бірліктер мен тілдік тәсілдер (троп, қайталаулар, синтаксистік параллелизмдер, терминология, рифма, неологизмдер, фразеологизмдер) арқылы көрініс табады.

Тауардың жарнамалық образын жасаудағы неофразеологизмдердің рөлін қарастырып көрейік. Жарнама мәтіндерінде фразеологизмдердің қолданысы образдылықты, эмоционалды-экспрессивті реңкті арттыра түседі. Қабылдаушы аудиторияға неофразеологизмдердің мағынасының таныстығы мен түсініктілігі, слоганды қабылдауға, оны есте сақтауға үлкен септігін тигізеді.

Ю. С. Бернадскаяның пікірінше, жарнама мәтіндерінде фразеологизмдер төрт түрлі формада қолданысқа түседі:

- парафразалық қолданыс;
- таза фразеологиялық қолданыс;
- бренд атауын білдіретін фразеологиялық қолданыс;
- неофразеологиялық қолданыс (қайта өңделген фразеологизмдер) [3, 54].

Неофразеологиялық бүтін бір мағына тұрақты тіркес құрамындағы жекелеген тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Нәтижесінде тұтынушының санасында жарнамалық образмен байланысты жаңа мағына туындайды. Мұндай фразеологизмдердің бұрынғы мағынасынан гөрі әсері күштерік болады. Мысалы: *свежее решение* (Mentos); *жизнь прекрасна, как ни крути* (Rich); *легко на подъем* (Аэрофлот) және т.б. Демек, неофразеологизмдер құрамындағы қандай да бір компоненттердің (экспликация, импликация) қосылуы не түсіп қалуы фразеологиялық мағынаның өзгеруіне алып келеді. Осылайша санада қайта өңделуі нәтижесінде неофразеологизмдер қалыптасады.

Әсіресе түрлі формадағы, әрі түрлі жанрадағы жарнама мәтіндері (телевизиялық, сыртқы, транзитті, радиомәтін) неофразеологизмдердің қалыптасуына үлкен әсерін тигізіп отыр. Неофразеологизм ретінде тілдің жаңа номинативтік бірлігін маркетинг, жарнама, PR мәтіндерінде қызмет атқаратын, фразеологизмдерге тән тілдік белгілерді иеленетін (семантикалық, грамматикалық жақтан сөзбен сәйкестігі, тұрақтылығы, бүтін бір ойды білдіруі) және жарнамалық тауар туралы образ тудыратын жаңа номинативтік тілдік бірліктерді атаған дұрыс. Жарнама мәтіндерінде неофразеологизмдер жаңа мағынаны иеленіп, стилистикалық реңкін өзгертуі мүмкін. Мәселен, орыс тіліндегі *«погреть руки»* тіркесі *«біреудің есебінен күн көру»* деген жағымсыз мағынаны иеленсе, *«Эльдорадо»* жарнамасы мәтнінде *«Погрейте руки на наших ценах»*, яғни *«артық шығынсыз сауда жасау»* деген астарлы әрі жағымды мағынаны иеленеді.

Сендіру прагматикасы жарнамаланған тауарды сатып алу қажеттігін дәлелдеу үшін түрлі айғақтарды пайдаланып, өнімді сатып алу қажеттігіне сендіреді. Жарнама мәтіндерінде психологиялық әсер етудің түрлі амалдары мен тәсілдері пайдаланылады. Ұлттық немесе болмыс құндылықтарын алға тарта отырып өз тауарын өткізуді көздейді. Жарнама коммуникациясының мақсаты – тұтынушының назарын тауарға аудартып, оғандеген қызығушылығын қалыптастыра отырып, тауардың нарықтағы сатылым көрсеткішін арттыру.

Орыс тілінде берілген мына бір жарнаманы қарастырайық: *«Новая Lada Kalina. 324 000 рублей. Хэтчбек и универсал. Теперь и с «автоматом»! Сервис по всей стране. Полный фарш. Действует кредитная программа «Лада Финанс» совместно с банками-партнерами. Lada. Реальные машины для реальной жизни»* (Антенна-Телесемь. Челябинск, 2013, № 35). Енді осы жарнама мәтніндегі *«полный фарш»* деген неофразеологиялық қолданысын Д. С. Скнарев төмендегідей талдайды:

- 1) мясная (или рыбная) мякоть, измельченная в мясорубке. Говяжий фарш для котлет;
- 2) мясная или иная рубленая начинка для кушаний. Капустный фарш.

На наш взгляд, следует выделить слова *«измельченная»* и *«начинка»*, которые являются важными при определении значения неофразеологизма. В рекламе подразумевается улучшение технических

Эссенциале® форте Н

Семейные праздники — время, когда печень испытывает нагрузки и нуждается в особой защите. Эссенциале® форте Н бережно восстанавливает поврежденные клетки печени, помогая улучшить самочувствие.

Действие Эссенциале® форте Н подтверждено клиническими исследованиями*

* В Европе и в России в 2008, 2010, 2011 и 2012 годах проведено 4 клинических исследования. В исследовании 2010 года в России было доказано, что Эссенциале® форте Н улучшает показатели функции печени у пациентов с хроническим гепатитом В. В исследовании 2011 года в России было доказано, что Эссенциале® форте Н улучшает показатели функции печени у пациентов с хроническим гепатитом С. В исследовании 2012 года в России было доказано, что Эссенциале® форте Н улучшает показатели функции печени у пациентов с хроническим гепатитом В. В исследовании 2008 года в Европе было доказано, что Эссенциале® форте Н улучшает показатели функции печени у пациентов с хроническим гепатитом В.

SANOPI

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ. НЕОБХОДИМО ПРОКОНСУЛЬТИРОВАТЬСЯ СО СПЕЦИАЛИСТОМ.

характеристик бренда за счет внесения определенных изменений, усовершенствования мелких деталей, расширения сервисной и кредитной программы, установления фиксированной стоимости за базовую комплектацию. Так, из контекста становится ясно, что новый автомобиль теперь предлагается в версиях хэтчбек и универсал, сопровождается сервисом по всей стране и выпускается, в том числе, с «автоматом». Следовательно, мы можем определить значение единицы *«полный фарш»* как *«основательность технического оснащения, укомплектованность*

автомобиля необходимыми опциями, «начинка» различными мелкими деталями при возможности выбора комплектации и типа кузова машины, а также учет требований безопасности, надежности, комфорта и др» [4, 179].

Жарнамалық слогандар құрамындағы символдық мағынаны иеленетін тірек сөздер жиі қолданысқа түсе келе неолфразеологизмге айналады.

Жаңа фразеологиялық бірліктердің ең негізгі белгісі – оның жиілігі болса, жарнама мәтіндерінде бұл фактор ерекше қасиетке ие. Өйткені жарнама үнемі қайталануы арқылы тіл тасымалдаушылардың санасында берік орнығып қалады. Тағы бір мысал. Орыс тіліндегі «*хвататься за печень*» фразеологиялық бірлігі жаңа жылдық мерекедегі мол дастарқаннан мөлшерден артық тамақ жеу негізінде асқазан, бауыр және өт жолдары қызметінің нашарлауы, асты дұрыс қорытпауы, ауырсыну белгілері, іштің кебуі сынды белгілердің пайда болуы индивидтің санасында қорқыныш пен үрей тудырады. Әркім өз денсаулығын ойлайды, сол себепті жоғары аталған ауру белгілерін болдырмас үшін оның алдын алады.

Жарнаманың қайталануы слогандардың есте сақталуына, слогандарды көрнекі түрде нақты бір затпен ассоциациялауға негіз болады. Слоган түзуде өзге тілдік бірліктерге қарағанда фразеологизмдер көбірек қолданысқа түседі. Мысалы: «*мой алтын как гранит, крепко денежки хранит*» деген жарнама мәтіні қазақ тілінде «*алтыным менің үмітімді ақтайды, ақшаны шашау шығармай сақтайды*» *үмітті ақтау, шашау шығармау* деген тұрақты тіркестермен берілген. «Шашау шығармау» тұрақты тіркесі «қағаберісте қалдырмады; шетке шашыратпады» деген фразеологиялық мағынаны иеленеді (ҚТФС, 756). Ал жарнама мәтінінде «үнемдеу» мағынасында қолданылған. Тілші мамандар тарапынан жарнама мәтіндерін аударуда сөздің өн бойындағы бағалауыштық мағынасын, сөздің эмоционалды-экспрессивті мағынасын, сөздің стилистикалық реңкі мен жұмсалымдық мағынасын, идиомалық тіркестер, метафоралық қолданыстар, көркемдеуші құралдардың орынды қолданылуын ескеру қажеттілігі айтылады. Мәселен, Сайн және Маречка көшесінің қиылысында орналасқан жарнамалардың бірінде берілген «*Все дороги ведут в Мерей*» деген сөйлем қазақ тілінде «*тоғыз жолдың торабында*» түрінде аударылып берілген. Берілген тұрақты тіркес «*сан жолдың түйіскен, көп жолдың ұласып, тоғысқан жері*» (ҚТФС, 679) деген фразеологиялық мағынаны иеленуі арқылы қазақы ұлттық болмысты сипаттайтын жарнама екендігі айқын көрініп тұр.

Қазіргі таңда ақпарат құралдарының қай-қайсысында болмасын қазақ тілінде берілетін жарнаманың тоқсан пайызы өзге тілден, әсіресе орыс тілінен тікелей аударылатын мәтін екендігі белгілі. Осы себепті қазақ тілінің жарнама дискурсында қолданылатын неолфразеологизмдердің жасалуы мен олардың қолданысы орыс тілінің жарнама мәтіндерімен салыстырғанда өте төмен екендігін байқаймыз. Жарнама мәтіні ұлт тілімен, ұлттық мәдениетпен, ұлттық болмыспен астасып жатқан жағдайда ғана өзінің негізгі мақсатын атқара алады деуге болады. Жарнама мәтіндері вербалды және бейвербалды құралдар арқылы ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері көрініс табуы керек. Өз кезегінде ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері әрбір тілдің өзіндік сөз қолданысы, грамматикалық заңдылығы, тілдік нормалары игерілгенде ғана көрінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Досмаганбетов Б. Неолфразеологизация в художественном дискурсе. Дис.... канд. Филол. Наук: науч. Рук. – Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби, 2009. – 131 с.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка: Учеб. Пособие. Москва: Рольф; Айрис-пресс, 1997. – 448 с.
3. Бернадская Ю.С. Текст в рекламе: учеб. Пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, – 288 с.
4. Скнарев Д.С. Языковые средства создания образа в рекламном дискурсе (на материале рекламы отечественных автомобилей).// Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. №8 (38) – 174-180 ст.

Садирова К.Қ.,
филология ғылымдарының докторы, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
филология факультетінің деканы, kulzat.sadirova@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПРАГМАТИКАЛЫҚ ДИСКУРСА ҚОЛДАНЫЛАТЫН РИТОРИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР

Түйіндеме: Психологиялық-прагматикалық дискурс мәтіндерінің оқырманға әсері, мәтіндерінің ұйымдасуы мен дискурстық ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. Аталған дискурста риторикалық құралдар жиі қолданылады. Оларды тілдік тұлғаның (адресанттың) сөзбен ойлау әрекетінің арнайы құралдары сапасында қарастыруға және тілдік тұлғаның (адресаттың) сөзбен ойлау әрекетін модельдеу және белсенділендіру құралы сапасында қарастыруға болады. Мақалада осындай риторикалық құралдардың психологиялық-прагматикалық дискурста қолданылу сипаты баяндалып, нақты мысал-мәтіндер келтірілген.

Кілт сөздер: дискурс, риторикалық құралдар, метабола, метаплазма, метатаксис, метасема, антиметабола.

Резюме: Изучение влияния психо-прагматического дискурса на читателя, организация текстов и особенности дискурса требуют специальных исследований. При изучении данного вида дискурса используются чаще всего инструменты риторики, которые можно рассматривать как средство словесного мышления языковой личности (адресата), а также в качестве инструмента моделирования и активации мыслительной деятельности языковой личности (адресата). В статье приводятся конкретные примеры использования таких риторических инструментов в психо-прагматическом дискурсе.

Ключевые слова: дискурс, риторические фигуры, метабола, метаплазма, метатаксис, метасема, антиметабола.

Summary: The study of the influence the psycho-pragmatic discourse on the reader, the organization of texts and the features of discourse require special studies. When studying this type of discourse rhetoric tools are used most often, which can be considered as a means of verbal thinking of the linguistic personality (addressee), and also as a tool for modeling and activating the thinking activity of the linguistic personality (addressee). The article gives concrete examples of the use of such rhetorical tools in psycho-pragmatic discourse.

Keywords: discourse, rhetorical figures, metabolite, metaplasma, metataxis, metasema, antimetabol.

Психологиялық-прагматикалық дискурста риторикалық құралдар кеңінен қолданылады. Олардың қатарында жиі қолданылатыны – **метабола**ның түрлі типтері. МЕТАБОЛА деп отырғанымыз сөздіктерде былайша анықталады: «грек тілінің meta және ballo (лақтырамын) деген сөзінен шыққан. Ырғақ беру не үндесім туғызу үшін әріп түсіру; ал риторикада қарама-қарсылықты кері тәртіпте салыстыру деп түсіндіріледі» [1]. Сондай-ақ метабола өзгеру, бұрылу деген мағынаны да білдіреді. Ол сөз әрекеті үдерісінде кездесетін, кез келген тілдік деңгейде тіркелетін қандай да бір ауытқулар. Олар тіл жүйесінде 3 түрге бөлінеді: **метаплазмдар** – фонематикалық қайта құрылымдар, **метатаксис** – синтаксистік қайта құрылымдар, **метасемемалар** – семантикалық қайта құрылымдар. Тілдік кодтан ауытқудың барлық өрісі метаболаның осы 3 типінен көрінеді. Мынадай метаболалар сөзге сендіру мақсатында жиі қолданылады:

1. Металогизмдер – метаболаның тағы бір түрі. Металогизмдер – метаболаның референттік мазмұны. Металогизмдер – референтті мазмұнның қайта құрылуына тікелей қатысты фактілерді жасырып тұрады [2]. Металогизмдерге мыналар жатады:

Антитеза (шендестіру, қарама-қарсы қою): Бұл табыс дискурсы мәтіндерінде былайша келеді: «Құрметті оқырман, сізге екі түрлі компанияда өміріңізді өткізуді ұсынды дейік. Біреуі – жексұрын, құбыжық жандардың жиынтығы. Сізге олармен бірге тұруға, тамақтануға, ұйықтауға тура келеді. Өмір бойы бірге тұруға тура келеді. Танысып қойыңыздар, оларды Жасу және Ауыру, Жанның ауыруы мен Қорқыныш, Қайыршылық пен Кедейлік, Апат пен Өлім деп атайды. Екінші компанияда – мен сүйетін жан бар. Олар қайырымды, әдемі, жарқын жүзді періштелер. Қараңыздар, олардың есімдері де гажап: Махаббат, Байлық, Бақыт, Мақтаныш, Батылдық, Достық, Ұзақ ғұмыр. Олардың әрбірі адамға жарық, қайырымдылық, қуаныш, денсаулық, күш, бақыт, махаббат сыйлайды. Құбыжықтар мен періштелер – бұл біздің ойымыз. Сіз кіммен бірге боласыз? Таңдау Сізде. Жауыз құбыжықтармен

бе, әлде жарық періштелермен бе? Ібіліспен бе, әлде Құдаймен бе? Сіз нені таңдайсыз? Жұмақ па, тозақ па?» (В.Довгань).

Парадокс (жалпы қабылданған пікірмен сай келмейтін, біртүрлі айтылым не ой): «Табыс сіздің басыңызда және Сіз онан құтыла алмайсыз» (М.Норбекво, Г.Волков).

Антиметабола (антиметатезаның, антиметалепстің сирек қолданылатын атауы) – сөйлемнің екінші бөлігінде бірінші бөлігіндегі сөздің басқа мәнді білдіре отырып басқаша қолданылуы. Бұл сөз грекше *ἀντί* — «қарсы» және *μεταβολή* — «өтемін», «өзгертемін» деген сөздерінен шыққан: «*Адамдар өз өмірлерін өзгерткісі келеді, бірақ олар өз өмірлеріне өзгеріс енгізбейді*» (В.М.Роаци)

Метасемемалар (семантикалық қайта құрылымдар):

Метафора: Метафора - ауыспалы мағыналы суреттеме сөздердің бірі. Екі нәрсенің не сыртқы түрінің, не ішкі қасиеттерінің жақындығына, ұқсастығына қарай бірінің орнына бірін алмастырып айту. Олар мақал-мәтелдер, тұрақты сөз тіркестері, қанатты сөздерде өте жиі кездесіп тұрады. Б. Х. Хасанов [3] қазақ метафораларын екіге бөліп қарастырған: біріншісі – белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған **индивидуалдық метафора**; екіншісі – халықтық сипат алған **дәстүрлі метафоралар**.

Метафоралық қолданыс үлгісі психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде былайша кездеседі: «Төмендегі рецептті жасап көріңіз, сіздің *бақытты некені пісіре алатынына* кепілдік беремін. Ол үшін: *1 стакан махаббат 5 қасық үміт 2 стакан мейірім 2 қасық нәзік 3 стакан кешіре білу 4 литр сенім 1 стакан достық 1 бөшке күлкі. Махаббат пен мейірімді сенімге араластырыңыз. Оны нәзіктікпен, қайырымдылықпен, түсіністікпен араластырыңыз. Оған достық пен үмітті араластырыңыз. Күлкімен араластырыңыз. Сосын күн көзіне қуырыңыз. Күн сайын отбасы мүшелеріне молынан беріңіз*» (З.Зиглар).

Метонимия (алмастыру – бір-бірімен өзара, іштен байланысты екі құбылыстың, бұйымның, нәрсенің атын бірінің орнына бірін ауыстырып қойып жұмсау): Психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде бұл мынадай сипатта келеді: «*Бұл дуэттің академиялық еңбектерінің бірі барлық уақыт пен барлық халықтарда «Капитал» деп аталады. 73 жыл бойы барлығына белгілі бір мемлекет сол теорияны практикаға енгізуді көздеді. Жүз миллиондаған адам зардап шекті, бірақ одан ештеме шыққан жоқ. Ал сондай карлдар, маркстер, фридрихтер мен энгельстер сіздің кітап сөрелеріңізде алдыңызда тұр. Олардың қатары күннен күнге артып келеді.... Мораль түсінікте ме?*» (М.Норбеков, Г.Волков);

Синекдоха: «Көрейік, тарих кімге қазықталған? «Егер «*кішкентай*» жұмыр басты танауы делдиген бір адамды, сізден дәл аумайды, алып тастасаң, тұтас дәуірдің быт-шыты шығады» (М.Норбеков).

Ирония — риторикалық тәсіл, көп мағыналы металогианың түрі. Мақсаты - сұхбаттасқан адамның әңгімесін жоққа шығару, теріс айналдыру. Мұндай жағдайда әңгіме мен оның астары сәйкес келмейді. Ирония сөйлемнің логикалық мағынасын өзгертеді және тілден тыс тірлікке де берекесіздік әкеледі, сондықтан ежелден бері ирония өмір сүрудің амалы ретінде пайымдалады. Аристотель «Үлкен этика» деген еңбегінде жорта сөйлеуші өзіндегі барды аз ғып көрсетіп, білген нәрсесін айтпайды дейді. Жорта сөйлеушінің үлгісі ретінде Сократты атауға болады. Ол өзін жорта төмендетіп, жұрттың басын айналдыратын еді, сөйтсе де, оның әңгімелерінде өз-өзін төмендеткен ұсқынсыздықпен қатар Құдайға тән мазмұн болатын. Кьеркегордың айтуынша, сократтық ирония дегеніміз - дағдылы өмір тәртібін жоққа шығару, себебі ол өзінің идеясына сәйкес емес [4]. Психологиялық-прагматикалық дискурстың мәтінінде ол мынадай сипатта болады: «*Сіз көшеде келе жатырмын деп елестетіңіз. Кенет көптен көрмеген құрбың қарсы алдыңыздан шыға келді Ал оның қатарында... Оның жанынан құбыжық көрдіңіз. Беті! Аузы! Көзі! Ал құлағы қандай! Жоқ, сіздер оның құлағына қарасаңызшы. Ал мұрын ше? Бұл мұрын емес. Жылқының тұмсығы дерсің. Қандай масқара! Тіпті қарағанда жүрегің айнаиды*».

Гипербола *күшейту* деген мағынаны білдіреді. Гипербола – қиял бейнелерін жасауға қатысатын әдістердің бірі. Гипербола деп нәрсенің жеке сипаттары, белгілері үлкейтіліп көрсетілуін айтады. Сөйткенде бейне ашық, мәнерлі болып шығады. Гиперболада белгілі бір бейнелердің алға шығып айқын байқалуына жағдай жасалады. Ертегілерді, қиял-ғажайып бейнелерді жасауда гипербола көп қолданылады. Мысалы, үнді мифологиясындағы көп қолды құдайлармен, жетібасты айдаһардың бейнелері осы әдістің көмегімен құрастырылған. Ал психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде бұл мынадай сипатта көрініс табады: «*Сіз шексіз билік пен табысқа лайықсыз. Сіз қандай мақсат қойсаңыз да, қол жеткізесіз*» (Б.Трейси).

Мейозис грек тілінің *meioo* кішірейту деген сөзінен шыққан. Лексикалық стилистикада троптың бір түрі саналады, бейнелі болады, мағына кішірейтіліп, тарылады. Психологиялық-прагматикалық дискурстан мысал келтірсек: *«Тарих туралы ойлай отырып, сіз еріксіз гиганттар туралы, ұлы тұлғалар туралы ойлайсыз, олармен салыстырғанда Эверест – балалар құмының сырғанағы тәрізді»* (М.Норбеков).

Салыстыру (сравнение, comparison) – 1) жадтың екі аймағындағы бар нәрсенің ұқсастығын немесе айырмашылығын анықтау мақсатында оларды салыстыру; 2) семантикалық желілерді пайдалануға негізделген сараптау жүйелерінде – айнымалысы бар желінің кейбір үзіндісін салыстыру арқылы жалпы семантикалық желілі білімдер базасындағы іздестіру операциясы. Салыстыруға психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінен мынадай сөйлемді келтіруге болады: *«Фэн-Шуй жарық сәуле сияқты жұмыс жасайды, сол арқылы сіздің өміріңіздің болашағы жарқын болады әрі білімсіздіктен, кедейліктен құтыласыз»* (Н.Правдина).

Эпитет грекше *epitheton* – қосымша деген мағынаны білдіреді. Эпитет – заттың, яки құбылыстың ерекшелігін, сыр-сипатын бейнелі түрде танытатын поэтикалық және стилистикалық ұғым, экспрессивті айқындаушы сөз. Мысалы, қазақ поэзиясында “алтын” сөзі эпитет ретінде көп қолданылады. Оның мағынасы да сан алуан: түсті (алтын күз); әдемілікті (алтын қасықтай); Бұл эпитет-теңеу. Құтты мекенді (алтын бесік – туған жер, алтын аймақ); атақ-дәрежені (алтын жаға); қазына-байлықты (алтын сандық); жаны таза, адамгершілігі мол кісіні (алтын адам, алтын кісі) білдіреді. Эпитет көбінесе сын есім, үстеу, зат есім, етістіктен жасалады. Көркем әдебиетте тұрақты эпитет жиі қолданылады. Мұндай құбылысты психологиялық-прагматикалық дискурстан да молынан кездестіреміз: *«Сіз қайда барсаңыз да, қандай іспен айналыссаңыз да, Сізге берік әрі толағай табыс серік болады»* (А.Альпеншталь).

2. Метатаксистік – синтаксистік қайта құрылымдар. Олардың қатарына мыналар енеді:

Қайталау – сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін бір сөзді немесе сөз тіркесін бірнеше мәрте қайталап қолдану тәсілі.

Психологиялық-прагматикалық дискурста синтаксистік қайталаудың бұл түрлерінің бәрі де кездеседі: *Күлімсіреңіз және оны үнемі жасаңыз. Сіз адамдармен қайда кездессеңіз де КҮЛІМСІРЕҢІЗ! КҮЛІМСІРЕҢІЗ! КҮЛІМСІРЕҢІЗ! Бәріне және әрбір адамға күлімсіреңіз. Өз туысыңызға, достарыңыз бен әріптестеріңізге күлімсіреңіз. Көңілсіз жандарға қарап күлімсіреңіз. Көлікте күлімсіреңіз. Лифтте, дүкенде, банкте, көшеде күлімсіреңіз. Күзетшіге, даяшыға, банк қызметкеріне күлімсіреңіз* (И.Добротворский).

Этимона – сөз фигурасы, ағылшын тілінің *epitome* сөзінен шыққан, бір сөзді не сөз тіркесін не айтылымды өзге нұсқасымен жарыстыра қолдану. Басқаша айтсақ, сөз фигураларының сараланбаған түрліше атауы, бір сөзді не сөз тіркесін сәл-пәл айырмашылықпен жарыспалы нұсқада қолдану. «Бақытты болу үшін *мақсат* анық болу керек. *Мақсат* нақты болу үшін *тұлғалық құндылықтар* болуы керек. Сіздің *құндылықтарыңызды өмірлік философияңыз* қалыптастырады. Сіздің *философияңыз* соған сай ұстанымдармен *өмір сүргенде ғана жүзеге асады»* (Р.Гейдж).

Анафора (қатысты дейкис) – сөйлеудің әр параллельді элементінің бастапқы сөзін қайталаудан құралатын сөйлеу пішіні. Анафора мынадай түрлерге бөлінеді:

Лексикалық анафора – сөзді немесе сөздерді қайталауға негізделген анафора.

Синтаксистік анафора – бір грамматикалық құрылымды қайталауға негізделген анафора.

Фонетикалық анафора – дыбысты не дыбыс тіркестерін қайталауға негізделген анафора.

Анафорлық – алдында айтылғанға түсінік беретін сөз немесе сөздер. Анафоралардың айтылған түрлері психологиялық-прагматикалық дискурс мәтіндерінде де кеңінен кездеседі. Мысалы: *«Сіз тым биікке көтерілген сайын, көтерілу үшін көп уақыт кетеді. Сіз тым биікке көтерілген сайын, жауапкершілік те тым жоғары болады. Сіз тым биікке көтерілген сайын, өз соңына адамдарды еріту жеңілрек. Сіз тым биікке көтерілген сайын, өсуіңіз де артады»* (Дж.Максвелл).

Синтаксистік параллелизм. Параллелизм (гр. *parallelismos* > *parallelos* – қатар жүруші, симметрия) — бір-біріне ұқсас құрылымды сөйлемдер мен сөз тіркестерінің, формалас сөйлем мүшелерінің қабаттаса қатар қолданылуы.

Мұндай құрылымдар психологиялық-прагматикалық дискурс мәтіндерінде де кеңінен қолданылады. Мысалы: *Тұратын іске тәуекел жаса – өз бойыңыздағы қуаттың қарқынын көресіз, Тұратын іске тәуекел жаса – өз жүрегіңіздің қуанышты әнін тыңдайсыз, Тұратын іске тәуекел жаса. Дәл бүгін!* (Дж.Витале).

Парцелляция французша *parcelle* бөлшек, бөлшектену деген мағынаны білдіреді. *Парцелляция* – стильдік-экспрессивтік мақсатта сөйлемді ерекше интонация арқылы әдейі жеке бөлшектерге, фразаларға бөліп айту. Парцелляцияның психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде қолданылуына мысал келтірейік: «*Тұратын іске тәуекел жасау мақсаты*» - анау –мынау осал мақсат болмауы керек. Бұл сіз үшін өз өміріңіздің үндесімділік мүмкіндігі болуы мүмкін. Болмаса, өз бизнес салаңызда барлық жеңістерден асып түсу. Болмаса, бар планетаға әсер ететін арманды жүзеге асыру (Дж.Витале).

Градация (климакс). *Климакс* (ежелгі гректің *κλίμαξ* сөзінен шыққан, сөзбе-сөз аударғанда «саты» дегенді білдіреді) – бір затқа қатысты айтылымдардың соңғыларының алдыңғыларына қатысты алғанда бояуы қанық, әсерлі болып келетін сөз фигурасы, бұл құбылыс градация деген латын терминімен де қолданылады. Психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде градацияның (климакстың) үлгілері мынадай сипатта кездеседі: «*Өз еркінді жеңіске ұмтылуға мәжбүрле, әр минут сайын, 24 сағат бойы, жылдың 365 күнінде еңбек етуге мәжбүрле*. Сонда өзге жандар сіздің артыңызда қалады» (К.М.Бристол, Г.Шерман).

Эллипсис көне грекше: ἔλλειψις, *elleipsis* – сөз тастау, қысқарту, кеміту дегенді білдіреді. Психологиялық-прагматикалық дискурстың мәтінінен мынадай мысал келтіруге болады: «*Шұғыл! Барлығың менің соңымнан еріңдер. Менің кеңесімді пайдаланыңдар*» (З.Зиглар).

Риторикалық леп (эпекфонесис, экскламация) — сезім кульминациясын жеткізу тәсілі. Ол автордың түрлі эмоциясын жеткізеді: таңырқау, шаттану, қайғыру, қуаныш, ашу, ызалану т.с.с. Риторикалық лепті білдіретін сөйлем соңына леп белгісі қойылып жазылады. Бұл риторикалық лепке мысал келтірейік: «*Үнемі барлығымен келісе берме! Бәрін және барлығын терістеудің қажеті жоқ. Серіктес бола берме. Өзіңмен өзің бол. Тек сол арқылы табысқа жетуге болады*» (И.Добротворский).

Риторикалық сұрау (лепті сұрау) — ойды, сезімді әсерлі жеткізу үшін жауабы өзінен-өзі айқын нәрсені әсерлі леппен, сұрау түрінде айту. Шешендік өнер практикасында сұраулы сөйлемдерді пайдаланып орындалатын ерекше тәсіл бар, ол – сұрақ-жауап қадамы деп аталады. Яғни, сөйлеуші өзі сұрақ қойып, өз сұрағына өзі жауап береді. Мысалы, *Қарапайым қыздар қалай жауужүрек әскерге айналды? Олар ерлікке дайын болатын, бірақ әскерге дайын емес еді. Әскер, өз кезегінде, оларды қабылдауға дайын емес еді, өйткені қыздар әскерге өз еріктерімен сұранып келді* (С. Алексиевич).

Сұрақ-жауап қадамы монологты диалогтық сипатқа көшіреді, адресатты сөйлеушінің әңгімелесушісіне айналдырады, оның көңілін аударады. Мұндай сұрақ-жауап қадамы психологиялық-прагматикалық дискурс мәтінінде де кеңінен қолданылады: «*Өзгелермен қалай жақсы қарым-қатынас жасауға болады? Сені құрметтеу үшін не істеу керек?*» (И.Ларин, М.Беловодская). «*Сіз нені алғыңыз келеді: Махаббат? Байлық? Гүлдену? Мықты денсаулық? Неге сіз таңдау жасауыңыз керек? Өмірдің бар қуанышына толық құқылысыз. Барлығына да, толық құқылысыз*» (Д.Уэбб).

Тұлға тиімділігінің менталды кеңістігінің элокутивті деңгейінде бейнелеуіш және мәнерлеуіш құралдар жүйесінде «сөз жесттері» троптар мен фигуралар арқылы арнайы мән арқалайды.

Психологиялық-прагматикалық дискурста мақсатты бағдарлы сөзбен әсер етудің жалпы коммуникативтік стратегиясын анықтау үшін тілдік тұлғаның құрылымдық компоненттеріне де талдау жүргізіледі.

Тілдік тұлға құрылымының вербалды-семантикалық деңгейінде продуцент пен реципиенттің өзара әрекеттесуі мынадай коммуникативтік шеңберде мүмкін болады: «референт – адресант – тіл – сөз – адресат – референт». Ол тілдік операцияларды реттейді. Бұл «табыс дискурсының» менталды кеңістігінің лингвориторикалық конструктың қалыптасуына әсер ететін лингвистикалық тәсілдерден көрінеді.

«Табыс дискурсы» құрылымының **фонетикалық операциясы** дыбыстық қайталаулардан, аллитерация мен ассонанстан тұрады, осы тәсілдер мен жолдар арқылы реципиенттің зейінін нақты бір сөздер мен сөз тіркестеріне аудартады. «Ұрыс па, әлде пікірталас па?», «Күйеуің құрбың емес», «Мен адамдарды, адамдар мені сүйеді» (Б.Ньюмен), «Өз маяғыңды, арманыңды жарқырата жақ» (В.Довгань).

«Табыс дискурсы» құрылымының **лексикалық операциясы** продуцент пен реципиенттің «тілдік жақындасуына» бағытталады. Лексикалық деңгейде бұл мақсатта **ауызекі-қарапайым лексика** қолданылады: «так называемая *Банда Трех* (Сократ, Платон, Аристотель) в свое время выдвинула суждение о том, что «чистого знания» вполне достаточно и что, коль есть знание, за ним последует все остальное» (И.Вагин).

Практикалық психология терминологиясы жиі қолданылады. Мысалы: «*өз-өзіне деген сенімді әрекет* қоршағандардың *жағымды реакциясын* туғызады. Бұл *жағымды реакция* *өзіндік қабылдауды* жақсартады. *Өзіндік қабылдаудың* жақсаруы *өз-өзіне сенімін* арттырады» (Р.Е.Альберти, М.Л.Эммонс).

Жол лексика-семантикалық өрісіне енетін лексикалық бірліктер молынан жұмсалады: Н.В.Пил «Сенімді өмірге жол», Д.Деарлав «Бизнес-жол», Н.Хилл «Гүлденуге апаратын сиқырлы саты» т.с.с.

Психологиялық-прагматикалық дискурс мәтіндерінде «құпия», «кілт», «формула», «заң» деген лексикалық бірліктер кеңінен кездеседі.

Морфологиялық операциялар реципиенттің рухани әлеуетін белсенділендіру үшін және оның тәртібін моделдеу үшін қолданылады. Осымен байланысты алдыңғы қатарға тұрмыстық әрекетке қатысты етістіктер көп жұмсалады: *арықтау, табыс табу, алу, табу* т.с.с. **Бұйрық рай категориясы** психологиялық-прагматикалық немесе табыс дискурсы мәтіндерінде кеңінен пайдаланылады. Оның себебі де түсінікті: оқырманын бір істі істеуге түрткі болу, олардың санасына сөзбен әсер етіп, белгілі бір ойға сендіру. Ол мынадай сипатта келеді: «Өзгелерді кіналауды тоқтатыңыз. Шешім қабылдаңыз» (Б.Ньюмен), «Берілмеңіз. Жеңімпаз болыңыз. Кедергілердің сізді тоқтатуына жол бермеңіз» (Дж. Манган).

Синтаксистік операциялар құрылымды типтендіру мен ықшамдауды қамтамасыз етеді. Мысалы: «Біз не ойласақ, соған сенеміз. Не нәрсеге сенсек, соны таңдаймыз. Нені таңдасақ, соған ие боламыз» (И.Добротворский).

Қорыта айтқанда, психологиялық-прагматикалық дискурстың лингвистикалық зерделенуі ірі әрі лингвисторикалық мәнмәтінде жүзеге асырылады. Бұл кезде риторикалық құралдар орныққан құндылықтарды, оның ішінде табысқа қатысты пайымдау иерархиясын тасымалдаушы болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Современный словарь иностранных слов: Ок. 20000 слов. СПб.: Дуэт, 1994. 752 с.
2. Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник//<https://books.google.kz>
3. Хасанов Б.Х. https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/21936/
4. Аристотель. Үлкен этика//Әлемдік философиялық мұра. 20 томдық. 3-том. Аристотель философиясы. Құрастырғандар: Қ.Ә.Әбішев, Т.Ы.Әбжанов. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.

Садирова К.Қ.,
филология ғылымдарының докторы, доцент,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
филология факультетінің деканы, kulzat.sadirova@mail.ru

ДИСКУРСТЫҢ ЛИНГВОРИТОРИКАЛЫҚ ҰЙЫМДАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме: Мақалада дискурстың лингвориторикалық ұйымдасуының мәселелері жалпы сөз болады. Дискурстың лингвориторикалық талдаудың тілдік тұлға теориясына сүйеніліп жүргізілетіні айтылады. Дискурстың лингвориторикалық ұйымдасуы табыс дискурсының мәтіндері негізінде талданады. Лингвориторикалық тұрғыдан дискурс ұйымдасуына қатысты қолданылатын аутотренинг, аффирмация, ойбейне терминдеріне түсінік беріліп, олардың тілдік тұлға мен дискурстың ұйымдасуына қатысы баяндалады. Осы мәселеге қатысты ғылыми айналымда жүрген ғылыми көзқарастар сабақтастырыла беріледі.

Кілт сөздер: дискурс, табыс, лингвориторика, аутотренинг, аффирмация.

Резюме: Статья посвящена проблеме лингвориторической организации дискурса, в основе анализа которого рассматривается теория изучения языковой личности. Данная организация изучается на примере текстов успешного дискурса, к которым приводятся толкования текстов аутотренингов, аффирмаций, словесных образов. Рассматриваются научные изыскания по данному вопросу в условиях их научного взаимопроникновения.

Ключевые слова: дискурс, успех, лингвориторика, аутотренинг, аффирмация

Summary: The article is devoted to the problem of linguoritic organization of discourse, the analysis of which considers the theory of studying the language personality. This organization is studied on the example of texts of successful discourse, which are interpreted texts of auto-trainings, affirmations, verbal images. Scientific researches on this issue are considered in the context of their scientific interpenetration.

Keywords: discourse, success, linguoretics, auto-training, affirmation.

Дискурс нәтижесінде түзілетін туынды-мәтінге деген қызығушылық тілдік тұлға мәселесіне деген қызығушылықпен ұштасады. Ю.Карауловтың айтуынша, тілді тамырынан үзіп алып тануға болмайды, оны түзуші мен түсінушімен, нақты айтқанда, нақты сөзді түзуші адаммен, тілдік тұлғамен бірге алып тану қажет. Мұндай зерттеудің жалпы пафостық формуласы былай анықталады: әр мәтіннің артында сол тілдік жүйені игерген тілдік тұлға тұрады, аталған ғалымның пайымдауынша, «Языковая личность есть личность, выраженная в языке (текстах), и через язык, есть личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых средств» [1,38].

Дискурсты лингвориторикалық тұрғыдан талдағанда, зерттеудің негізгі нысаны тілдік тұлға мен оның құрылымдық деңгейлері болады. Мәтінді түзу мен қабылдау үдерістері тілдік тұлғаның сөзбен ойлау әрекетінің «ойдан сөзге дейінгі аралықтағы идиоидың әмбебап кезеңінің» нәтижесі сапасында қарастырылады, шындықтың санада бейнелену құралы ретінде, идеологиялық мәндік компоненттердің (этос, пафос, логос) көрінісі сапасында тілдік жүйенің риторикалық ұйымдасу элементтері көмегімен талданады.

Дискурсты нақты коммуникативтік жағдаят аясында қарастыру қажет. «Табыс дискурсы» мәтіндері мазмұнының эмоциялы және жалпы мәнінің тілдік және риторикалық құралдар көмегімен реципиенттің, яғни тілдік тұлғаның өмірі мен көңіл-күйіне, жалпы ойына қалай әсер ететінін анықтауға тырысып көрейік. Жағымды ойбейне қалыптастыра отырып, табысты болудың менталды кеңістігін дискурс типі сапасында модельдейді. Табыс дискурсы мәнмәтіндерінің лингвориторикалық ұйымдасуының өзі реципиенттің, тілдік тұлғаның рухани, физикалық, эмоциялы, менталды күйіне ерекше әсер ететінін көрсетеді.

Лингвориторикалық зерттеудің теориялық және методологиялық негіздерін қарастыру ауто-тренинг, аффирмация, ойбейнелер формулаларын табыс дискурсына қатысты мәтіндердің тілдік тұлғаның менталды кеңістігіне тиімді әсерін берудің психологиялық-прагматикалық құралдары (моделдеу, құрастыру) сапасында зерттеумен сабақтасады. Ол түсініктердің сөздіктерде берілген анықтамасына тоқталсақ:

Аутотренинг сөзіне «Қазіргі шетел тілдері сөздігінде» мынадай түсініктеме берілген: «возникающий в самом организме; - аутогенная тренировка – метод психотерапии – воздействие при помощи самовнушения на свое физическое и психическое состояние» [2, 76-77]. Адам ағзасының өзінде түзілетін сана қорғанысы деуге болады. Аутогендік жаттығу дегенді де білдіреді. Ол дегеніміз – психотерапия

әдісі, бұл әдіс өзін-өзі сендіру арқылы өзінің физикалық және психологиялық күйіне әсер ете білу. Қазақ тіліндегі «Жақсы сөз – жарым ырыс», «Жаным десе, жан семіреді» деген сөздер осы түсініктің мәнін ашады. **Аутогендік жаттығу** деген тіркестің мәнін Е.Б. Нестеровский былай анықтаған: «адамның белгілі бір деңгейде өзінің психоэмоционалдық күйін басқару құралдар жүйесін меңгеруі және сол арқылы өмірдің қиын жағдайларында өз әрекетінің тиімді де сапалы болуын қамтамасыз етуге үйренуі» [3, 3].

Аффирмация сөзі латын тілінен аударғанда **көзін жеткізу** дегенді білдіреді. Бұл терминді пайдаланушы ғалымдар оған мынадай анықтамалар ұсынады: Н.Хейдің айтуынша, аффирмация – бұл біздің ойлайтынымыз бен айтатынымыз [4, 768]. А.Козловтың айтуынша, аффирмация, дәлірек айтқанда, аффирмациямен жұмыс – қандай да бір жағымсыз жағдаятты табу, оны жазбаша қағазға түсіру (шынайы жағдаятты тілге көшіру) және қайта көшіру (демек, жағдаятты жағымсыз мәнмәтіннен жағымды күйге ауыстыру) [5, 246].

Р.Бакштанский мен Д.Ждановтың пайымдауынша, **ойбейне (мыслеобораз)** – жүзеге асуы тиісті фактілер мен үдерістердің ақылдағы, ойдағы суретінің айқындалуы [6, 126].

Қолданыста осы әдістер пайдаланылатын мәтіндер – сөзбен әсер ету мәтіндеріне жатады. Д.Петренконың айтуынша, сөзбен әсер ету тиімділігіне сөз әсерінен реципиенттің тәртібіндегі, өмірге көзқарасындағы, әлем туралы біліміндегі, не өмірдегі қандай да бір жағдаятқа көзқарасы, көңіл-күйіндегі, яғни оның тұлғалық мәніндегі өзгеріс жатқызылады [7, 116].

Тіл білімінің негізгі мәселелерінің бірі – тұтас мәтіндер мен жекелеген айтылымдардың түзілуі мен қабылдануындағы ерекшеліктер мәселесі, мәтінді түсіну мен қабылдау үдерісінің көпқырлылығы мен күрделілігі. Табыс дискурсы аясында біз мәтіндерді қабылдау мен түсіну үдерісін болжамдай аламыз. Ол үшін табыс дискурсы авторының өзі қалаған дүниетаным моделін тану мақсатында құрған мәтіннің риторикалық құрылымындағы тілдік құралдарды талдаймыз. Реципиенттің өмірлік тәжірибесіне де талдау жасалады. Мәтіндерді ой елегінен өткізу жекелеген сөздер мағыналарын түсіну мен тұтас айтылым мәнін ұғынуға көшеді, сонан кейін мәтіннің жалпы идеясы түсініледі. Бірақ бұл үдерістер, яғни, жекелеген сөздер мен фразаларды түсіну – көмекші операциялардың рөлін ойнайды, өйткені тыңдаушы не оқырман жекелеген сөздердің мағынасын түсініп алайын деген мақсат қоймайды. Мәтінді түсіну үдерісі хабардың жалпы мәнін іздеуден басталады, сол болжанған не аңдалған соң барып, онан төмен деңгейдегі сипаттар айқындалады: сенсорлық (дыбыстарды тану), лексикалық (жекелеген сөз мағыналарын ұғу), синтаксистік (жекелеген сөйлем мағыналарын ұғу). Хабарды не айтылған ойды дұрыс ұғу көрсетілген деңгейлер арасында кері байланыс орнағанда, барлық деңгейлер өзара шарттасқанда және өзара бақыланғанда ғана мүмкін болады.

Тілдік тұлға мәтінмен алғаш танысқанда жақсы ұғу мақсатында әртүрлі тіректерді табады. Ол мәтінді қабылдай отырып, дискурс авторының оқырман не тыңдарман санасына әсер ету мақсатында құрған мәтінінен ойындағы негізгі мәнді тануға тырысады. Бұл кезде құрылымдық тіректер негізгі рөл атқарады. Олардың функционалдық мағынасы реципиенттің сөз тәжірибесін қалыптастырумен байланысты болады. Тілдік тұлғада мәтінді түсіну нәтижесінде осы мәтіннің проекциясы құрылады. Мәтін проекциясы – реципиенттің мәтінді мәндік қабылдау өнімі, ол мәтін проекциясының авторлық нұсқасына жақын болады. К. Сорокиннің айтуынша, мәтін проекциясы түсініктер жүйесінен тұрады, ол реципиентте таңбалық өніммен әрекеттескенде түзіледі [8, 20].

Адам санасына сөзбен әсер ету аспектілері психолингвистиканың, суггестивті лингвистиканың, лингвопрагматиканың, неориториканың, лингвосинергетиканың және лингвистиканың өзге де бағыттарының зерттеу нысаны бола алады. Психолингвистикада бұл мәселемен айналысқан ғалымдар мыналар: В.П.Белянин, А.А.Залевская, Т.М.Дридзе, В.В.Красных. Суггестивті лингвистикада аталған мәселені зерттеушілер: Б.Ф.Поршнева, Ю.И. Черепанова. Түпсанаға әсер ету арқылы сана күйін өзгерту мәселесі негізінде нейролингвистикалық бағдарламалау жатады.

В.П.Белянин [9] оқырманның екі типін бөліп көрсетеді. Реципиенттердің бірінші типі берілген мәтін арқылы автордың тұжырымы аясында зерделейді. Бұл кезде реципиентте құрылатын мәтін проекциясы автордың мәтіндегі ойына жақындайды. Реципиенттердің екінші типі үшін бастапқы мәтін оның өз ойын түзудің түрткісі болып саналады, сол арқылы осы тақырыптағы өз мәтіні түзіледі. Мұндай оқырман автор мәтінін өз мәтінімен ауыстырады. Ол эталон-мәтіннің мағынасынан алшақтайды. Авторға қатысты айтсақ, оның мәтінді түзудегі негізгі міндеті – өзінің кітабы мен идеясына реципиент назарын аударту, оның әсерінен тұлғаның тиімділігінің менталды кеңістігін қалыптастыру.

Мәтінді түсіну үдерісінде реципиент әлем туралы білім сызбасына сүйенеді, оның санасында құрылған менталды кеңістік осы мақсатқа пайдаланылады. Бұл кеңістік мәтінде сипатталған жағдаятты бағдарлауға мүмкіндік береді, оны ой елегінен өткізуге, сипатталған жағдаяттың шындыққа сәйкестігін не оның жалғандығын да саралауға жағдай туғызады. А.А.Залевская жеке тұлғаның жынысы мен жасын, психофизиологиялық ерекшелігін ескеру қажеттігін де ескертеді [10]. Реципиенттің гендерлік және жасына сай ерекшеліктері оның санасындағы әлем бейнесін анықтауға мүмкіндік береді, ал ол мәтіннің мазмұндық компоненттерін түсіну мен зерделеу ерекшелігін туғызады.

Т.М.Дриденің [11] айтуынша, мәтінді реципиенттің зерделеуі мәтіндегі автордың негізгі ойын авторша зерделегенде ғана сәйкеседі, егер осындай сәйкестік болса, демек, автор мен реципиенттің мәтінді проекциялауы сай келеді деген сөз. Егер реципиент оқып отырған мәтіннің түзілу мақсатын нақты түсінсе, автордың мәтін құралдарының көмегімен нені айтқысы келгенін түсінсе, онда мәтіннің түсінілуіндегі оған салынған интенцияны да дұрыс түсінді деген сөз. Біздің көзқарасымызша, мәтінді қабылдау баламалылығы тұлғаның эмоционалды, когнитивтік және уәждік қырымен шарттасатын болады, мәтіннің мақсаты мен уәжіне, қажеттілігіне шарттасады. Мәтінді түсіну сәтіндегі эмоционалды көңіл-күй, ақпаратты қабылдаудағы зейіннің шоғырлану дәрежесі де бұған әсер етеді. Осы факторлар психологиялық-прагматикалық дискурстың бағдарына қызмет етеді. Тұлғалық тиімділіктің менталды кеңістігін модельдейді, оқырманды өмірін өзгертуге шақырады.

В.В.Красныхтың [12] айтуынша, сөзбен әсер ету түрліше болады. Ол автордың коммуникативтік бағдарламасынан бастап, оның мәтіндегі интенциясы мен концептісіне тәуелді болады. Зерттеуші коммуникативтік әсер (мақсат – ақпаратты тасымалдау не алмасу) және эстетикалық әсер (мақсат – реципиентке әсер етіп оның менталды-эмоционалдық реакциясын туғызу) деп жіктейді. Әсер ету типі мәтіннің түзілу уәжі мен автор интенциясын бейнелейтін концептімен беріледі. Мәтінді қабылдауда реципиент мәтіннен концептіге бағыт алады. Бұл кезде В.В.Красныхтың ойынша, концептіні баламалы қабылдау үшін мына жайттар маңызды: жоғары құрылымдық қабатта – мәнмәтін, терең қабатты құрылымда – автор мен реципиенттің жалпы фондық білімі. Бұл тұрғыдан келгенде мәтінді түсіну – концептіні қабылдау, мәнді түсіну. Қабылдаудың өзі саналы да, санасыз да сипатта бола алады.

А.В.Журавлевше, фоносемантиканы пайдалана отырып, түпсанаға терең әсер етуге болады [13]. И.Ю.Черепанова суггестивті-лингвистикалық талдаудың 5 деңгейін бөліп көрсетеді: фонологиялық, просодикалық, лексикалық-стилистикалық, лексика-грамматикалық, морфологиялық-синтаксистік және суггестивтік мәтіндер өлшемінің көрсеткіштер қатарын анықтау қажет, атап айтқанда, олардың қатарына мыналар жатады: жекелеген дыбыстарды қолдану жиілігінің қалыпты жиіліктен ауытқуы, дыбыстық қайталаулардың қалыпты қайталаудан артық болуы, мәтіннің грамматикалық құрамы [14, 80].

Суггестивтік лингвистика аутосуггестивтік, гетеросуггестивтік, ауто-гетеросуггестивтік мәтіннің аралас типін қарастырады. Табыс дискурсының нәтижесінде түзілетін микромәтіндер аутосуггестивтік мәтіндерге жатады. Қысқа психологиялық сөздікте «Аутосуггестия – процесс внушения, адресованный самому себе, при котором субъект и объект внушающего воздействия совпадают», - деп жазылған [15, 12].

Сөзбен әсер ету проблемасы прагматика ғылымының тілді оны пайдаланушымен қатынаста зерттейтін саланың да зерттеу нысанына кіреді. Прагматикалық лингвистиканың негізгі ұстанымы сапасында негізгі риторикалық ережелер, сөзбен әсер етудің түрлі аспектілері риторикада кешенді қарастырылады. Қазақ тіл ғылымында осы бағыттағы зерттеу А.Машымбаева [16] тарапынан жүргізілген. Ол бата-тілек айтушы суггестор суггеренд қызығытандай және өтіп жатқан ситуацияға сәйкес келетіндей бата мәтіндерін қолдану қажеттігін, себебі суггестор үшін суггерендтің бата мен тілекті қалай қабылдайтындығы маңызды болатынын көрсете отырып, осы орайда қандай шарттармен анықталатынын нақты көрсетеді.

Қарастырылған категориялар лингвориторикалық парадигмада жинақталған, табыс дискурсы микромәтіндерінің суггестивтік мүмкіндігі құралдарын талдайды. Санаға сөзбен әсер ету конструкцияларын типтендіру (медитативті кешендерді) аутотренинг, аффирмация, ойбейне формулалары ретінде лингвориторикалық диагностика бағытында қарастырылады. Сөзбен ойлау үдерісінің субъектісінің тілдік операциялары мәтіндік әрекет, коммуникативтік әрекет деп жіктеледі. Соған сай санаға әсер ететін конструкциялар мынадай деңгейлерге бөлінеді:

– Тілдік деңгейдегі лингвориторикалық құрылымдар: фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік

– Мәтіндік деңгейдегі лингвориторикалық құрылымдар: инвентивті, диспозитивті, элокутивті.

И.Ю.Черепанова «суггестия түсінігін» «тұлғаның бағдары» түсінігімен сабақтастырады. Ол былай деп жазады: «суггестию можно представить как арсенал средств и приемов направленного воздействия на установки личности (установки излечения, на улучшения самочувствия)» [14, 7-8]. Тұлғаның бағдары түсінігін былай анықтауға болады: «саналы не бейсаналы жүзеге асатын тұлғалық мән не мағынаның, белгілі бір мазмұнның адам әрекетінде көріну формасы. Әрекетті реттеу бағдары қызметі – адам әрекетінің мақсатты және тұрақты сипатта жүзеге асуы». Бағдарды бекітуге болады (жеңіл міндет), құруға болады (күрделілік деңгейі орташа), өзгертуге болады (қиын міндет).

Суггестивтік құралдарды қарапайым және күрделі деп екі топқа бөледі. Күрделіге бедел мен қолайлы жағдай туғызу жатады, қарапайым түріне екіжүзді тәртіп, интонация, ритм, жалған, белсенді емес болып көріну жатады. Суггестивтік құралдар өзара бірлестікте жұмсалады. Мысалы, оқытушы білімгерлерді өзіне ыңғайлау, икемдеу үшін өзінің беделін пайдаланады, яғни топта ұйымдасқан саналы топты қалыптастыру үшін, оқу материалын жеңіл игеру үшін қолайлы атмосфера туғызады.

Мәтінді ғалымдар коммуникация актісінің заттық формасы деп белгілейді, автор мен реципиент, коммуникация пәні болып табылатын қажетті компонент сапасында қарастырады. Ал бұл айтылғандар жалпы дискурстың, оның ішінде, табыс дискурсының лингвориторикалық ұйымдасуының сипатын танытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 4-е, стереотипное. – М., 2004. – 264 с.
2. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – М.: Эксмо-Пресс, 2000. — 1308 с.
3. Нестеровский Е.Б. Что такое аутотренинг. – М.: Знание, 1984. 96 с.
4. Хей Л. Полная энциклопедия здоровья Луизы Хей. – М.: ОлмаМедиа-Групп, 2007. 886 с.
5. Козлов В.В. Психотехнологии измененных состояний сознания. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. 544 с.
6. Бакштанский В.Л., Жданов О.И. Менеджмент вашего здоровья. – М.: Per Se, 2000. 220 с.
7. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания.- М.: Прайм, 1998. 208 с.
8. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. – М.: Мысль, 1985. 57 с.
9. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М.: Наука, 1988. 140 с.
10. Залевская А.А., Каминская Э.Е., Медведева И.Л., Рафикова Н.В. Психолингвистические аспекты взаимодействия слова и текста. – Тверь: РУП 1998. 49 с.
11. Дридзе Т.М. Текст как иерархия коммуникативных программ (информативно-целевой подход) // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Делла, 1976. 140 с.
12. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно (к вопросу о психолингвистике текста) // ВМУ. СЕР. 9. №1. – М.: Филология, 1998. С. 53-71.
13. Журавлев А.П. Диалог с компьютером. – М.: Молодая гвардия, 1987. 156 с.
14. Черепанова И. Ю. О возможности изменений установок личности и общества методом вербальной мифологизации // Проблемы речевого воздействия. Материалы Всероссийской научной конференции. – Ростов-на-Дону: Делла, 1996. С. 35-48.
15. Краткий психологический словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – Ростов на Дону: Феникс, 1999. – 173 с.
16. Машымбаева А. Семантикалық таным – сөздерді қатысымдық тұлға ретінде танудың негізі // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2010. – № 9. – 63-71 б.

Сарманова Ж.С.,

докторант второго курса специальности «Переводческое дело»,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, г. Астана, zhanara.interpreter@gmail.com

СРАВНЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СТАТИСТИЧЕСКИХ И НЕЙРОННЫХ СИСТЕМ АВТОМАТИЗИРОВАННОГО ПЕРЕВОДА

Резюме. В данной статье приводится сравнение эффективности современных систем автоматизированного перевода, а именно статистического и нейронного машинного перевода. Рассматриваются структурные и лингвистические требования и ограничения таких систем. Несмотря на то, что на сегодняшний день машинный перевод еще значительно уступает человеческому, постоянная работа над его улучшением показывает заметную динамику роста, как в отношении скорости, так и в отношении качества перевода. Стремительное развитие этой области объясняется конкурентной борьбой между крупными информационно-компьютерными корпорациями и появлением принципиально новых цифровых технологий.

Ключевые слова: Письменный перевод, статистический машинный перевод, нейронный машинный перевод, нейронные сети, машинное обучение, декодер.

Түйін. Бұл мақалада заманауи автоматтандырылған аударма жүйелері тиімділігінің салыстырмасы, атап айтқанда статистикалық және нейрондық машиналық аудармалар берілген. Мұндай жүйелердің құрылымдық және лингвистикалық талаптары мен шектеуліктері қарастырылады. Қазіргі таңда машиналық аударма адам жасаған аудармаға біраз ұтылғанымен оның үздіксіз жетілдірілуі аударма жылдамдығы мен сапаның жақсару үрдісін көрсетіп отыр. Мұндай қарқынды дамуды ірі ақпараттық-компьютерлік корпорациялар арасындағы бәсекелестік пен су жаңа цифрлық технологиялардың пайда болуымен түсіндіруге болады.

Негізгі сөздер: Жазбаша аударма, статистикалық машиналық аударма, нейрондық машиналық аударма, нейрондық желілер, машиналық оқу, декодер.

Summary. This article compares the effectiveness of modern automated translation systems: statistical and neural machine translation. It covers structural and linguistic requirements and limitations of such systems. Despite the fact that machine translation is still massively inferior to the human one, its constant improvement shows a noticeable growth in both speed and quality of translation. The rapid development of this area is due to the competition between large information and computer corporations and the emergence of fundamentally new digital technologies.

Key words: Translation, statistical machine translation, neural machine translation, neural networks, machine learning, decoder.

Казахстан вступает в новый исторический период, и вместе с тем в стране дается старт двум важнейшим процессам обновления – политической реформе и модернизации экономики. Президент РК Н.А. Назарбаев убежден, что начаты масштабные преобразования и должны сопровождаться опережающей модернизацией общественного сознания, которая не просто дополнит политическую и экономическую модернизацию, а выступит их сердцевиной [1]. Данные процессы отражаются на развитии переводческой деятельности в Казахстане. На смену традиционным методам перевода приходят новые. Инновационные и цифровые технологии становятся неотъемлемой частью профессиональной жизни каждого казахстанца, и понятие машинного перевода становится чем-то естественным и приемлемым.

Согласно программе духовного возрождения мир начинает новый, неясный, исторический цикл, и невозможно занять место в передовой группе, сохраняя прежнюю модель сознания. Поэтому важно сконцентрироваться, изменить себя и через адаптацию к меняющимся условиям взять лучшее из того, что несет в себе новая эпоха [1].

История машинного перевода насчитывает как минимум четыре основных этапа в развитии данной технологии: аналитический (Rule-Based Machine Translation), статистический (Statistical Machine Translation), гибридный (Hybrid Machine Translation) и нейронный (Neural Machine Translation). Если еще пару лет назад можно было говорить об актуальности первого подхода, то сегодня его эффективность во много раз уступает более современным и «умным» технологиям. Однако даже самые передовые разработки в области автоматизированного перевода имеют свои слабые и сильные стороны. Необходимо рассмотреть проблемы, связанные с работой статистических и нейронных систем машинного перевода, а также провести сравнение эффективности и потенциала таких систем.

Прежде чем перейти к последним разработкам в этой области, рассмотрим некоторые необходимые термины и предшествующие им технологии.

Машинный перевод – это автоматизированный процесс перевода письменных текстов с одного естественного языка на другой с помощью компьютерных программ и интеллектуальных систем. Основная сложность машинного перевода состоит в сложности формализации естественных языков. [2]. Одной из последних технологий, которая бросила вызов этой проблеме, стал статистический машинный перевод. Статистический машинный перевод – обучение машины посредством предоставления достаточно большого количества параллельных текстов – содержащих одинаковую информацию на разных языках. Таким образом, статистический машинный перевод способен к самообучению. Чем больше языковых пар и чем точнее они соответствуют друг другу, тем лучше результат статистического машинного перевода [3]. Под понятием «статистического машинного перевода» подразумевается общий подход к решению проблемы перевода, который основан на поиске наиболее вероятного перевода предложения с использованием данных, полученных из двуязычной совокупности [4]. Такая система способна переводить слова только в контексте нескольких слов до и после перевода слова. Говорить о ее высокой эффективности приходится только в случае небольших предложений [5]. Сейчас в мире существуют десятки систем, использующих статистический подход. Как правило, работа таких систем состоит из трех этапов: модель перевода, модель языка и декодер текстов.

Модель перевода для пары языков представляет собой таблицу, состоящую из всех известных машине слов и фраз входного языка и их переводов на выходной язык с указанием вероятности такого перевода. Система учитывает не только отдельные слова, но и речевые обороты, состоящие из нескольких слов. Далее идет модель языка, на который необходимо перевести текст, – список, состоящий из всех встречаемых в предоставленных текстах слов и словосочетаний вместе с частотой их использования. Декодер занимается процессом перевода: для каждого предложения исходного текста подбираются все варианты перевода, фразы из модели перевода комбинируются и располагаются в порядке убывания вероятности [6]. Таким образом, модель языка, основываясь на статистических данных, подсказывает декодеру, какой вариант перевода больше подходит данной фразе. Основным преимуществом статистических систем является их качество не отставать от развития и подвижности языка: если в языке происходят какие-либо изменения, система сразу это распознает и самостоятельно обучается. Статистические системы также обладают высокой гладкостью, иными словами выдаваемый текст похож на речь, произнесенную человеком [7]. Однако для существования такой системы необходимы серьезные технические ресурсы, качественные параллельные тексты большого объема. Еще одним существенным недостатком такой системы является отсутствие чувствительности к тонкой структуре текста, из-за чего в выходном тексте может содержаться большое количество грамматических ошибок [3].

На сегодняшний день метод статистического машинного перевода используется многими крупными игроками рынка информационных технологий, такими как Гугл, Яндекс, Промт и др. Однако эти же компании ведут параллельную работу по разработке и внедрению более современного подхода решения этой задачи. Открытие нейронных сетей и глубокого обучения вдохнуло новую жизнь в отрасль, и вывели ее на новый уровень. Данный подход основан на использовании нейронных сетей и вычислительных моделей, по структуре напоминающих строение человеческого мозга. В таких сетях сигнал распространяется через последовательные слои элементов, которые имитируют нейроны. Основное преимущество таких систем, важное для машинного перевода, – это способность к самообучению. В системах такого типа выходные значения каждого элемента одного слоя подаются на вход соответствующего элемента следующего слоя. Такое решение позволяет выполнять несколько параллельных вычислений контекстных векторов, как на стороне оригинала, так и на стороне перевода, что повышает точность и скорость работы самой системы. Основная причина, по которой системы нейронного машинного перевода не были широко распространены до недавнего времени, заключается в относительно низких показателях точности перевода в сравнении с самыми на данный момент совершенными системами статистического машинного перевода. Кроме того, такие системы имеют и другие недостатки, общие для всех систем нейронного машинного перевода. В большинстве случаев, такие недостатки были связаны с архитектурой нейронных сетей, лежащих в основе данных систем. К примеру, исследователи [8] ссылаются на неспособность системы к переводу редко используемых слов. Такая проблема обуславливается тем, что нейронные системы машинного перевода отбирают только n -е количество наиболее часто используемых слов из корпусов текстов, пропуская при этом менее частотные. Временами это становится причиной появления пропусков в переведенном тексте. Для того, чтобы излишне не усложнять систему, в ней установлены ограничения по включению в словарь

системы всех возможных переводов конкретного слова. Вторым основным недостатком таких систем является относительно низкая скорость самообучения, в особенности при работе с большими частями текстов [9]. Данное ограничение, по большей части, обуславливается ограничениями аппаратного обеспечения. Однако, благодаря структурным и лингвистическим решениям, разрабатываемым исследователями в области нейронного машинного обучения, такие системы становятся все более приоритетным направлением для развития машинного перевода, о чем говорит большое количество научных работ и статей, опубликованных за последнее время.

Как и статистический перевод, нейронный перевод требует для обучения параллельные корпуса текстов, позволяющие сравнить автоматический перевод с эталонным «человеческим», только в процессе обучения оперирует не отдельными фразами и словосочетаниями, а целыми предложениями. Основная проблема в том, что для тренировки такой системы требуется существенно больше вычислительных мощностей [10].

Чтобы ускорить процесс, разработчики начали использовать мощные видеокарты и специальные графические чипы, адаптированные для нужд технологий машинного обучения. Такие чипы были изначально оптимизированы под алгоритмы матричных вычислений, что повысило производительность в разы. Однако, даже при всем этом, обучение одной нейронной модели требует от одного до трех недель, в то время как статистическая модель, одного и того же размера, настраивается максимум за три дня. С увеличением размера корпуса текста эта разница увеличивается [8].

Однако, технологические проблемы были не единственным препятствием на пути развития нейронных сетей в контексте машинного перевода. Возможность обучать языковые модели существовала и раньше, однако каких-либо принципиальных препятствий не было. Мода на нейронные сети сыграла важную роль в их развитии. Многие компании вели внутренние разработки, но заявлять об этом не спешили, потому что не были уверены в получении должного прироста качества, которое общество ожидало от словосочетания «нейронные сети». Это объясняет тот факт, что сразу несколько компаний анонсировали свои нейронные переводчики один за другим.

На данный момент нейронных переводчиков можно отнести к категории универсальных, так как их применение в конкретных контекстах требует наличия определенных условий. В первую очередь, это наличие достаточных объемов параллельных текстов для обучения системы. Зачастую, заказчик не имеет достаточного количества таких текстов. Кроме того, они могут быть засекречены или непригодны для автоматической обработки. Создание модели требует минимальной базы в 100 миллионов словоупотреблений. Получение перевода относительно приемлемого качества потребует уже 500 миллионов словоупотреблений, но не каждая организация обладает таким объемом материалов.

Система также должна быть оснащена механизмом или алгоритмом автоматической оценки качества перевода и иметь достаточную вычислительную мощность. Универсальный нейронный переводчик зачастую не подходит по качеству. Развертывание частой нейронной сети, обеспечивающей приемлемое качество и скорость работы, требует небольшого облачного сервера. В связи с этим, возникает вопрос конфиденциальности. Далеко не каждая организация готова отдавать свои материалы для перевода в облако по соображениям информационной безопасности.

Таким образом, нейронный автоматический перевод дает результат более высокого качества, чем статистический подход, но перевод через нейронную сеть лучше подходит для «универсального перевода». Следует отметить, что ни один из подходов к машинному переводу сам по себе не является идеальным или универсальным инструментом для решения любой переводческой задачи [11]. Очевидным становится факт, что в каждой конкретной ситуации нужно использовать тот переводчик, который максимально для этого подходит. Наличие в нейронной сети не имеет значение. Важно правильное понимание самой задачи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Статья Главы государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» [эл. ресурс http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya]
2. Марчук Ю. Н. Проблемы машинного перевода. М.: Наука, 1983. 201 с.
3. Дроздова К. А., Левин, М. И. Машинный перевод: история, классификация, методы. Гуманитарные исследования, 2015, № 3, с. 156.

4. Bar-Hillel I. Future of machine translation (why machines can't learn to translate) // problems of linguistics. 1969. № 4. с. 11.
5. The future of machine translation // the Computer. 2002. № 21, с. 15.
6. Kulagina O. S. On the current state of machine translation // Mathematical problems of Cybernetics. Vol. 3. М.: Nauka, 1991. с. 5–156.
7. Nelyubin L. L. computational linguistics and machine translation. М., 1991.
8. Linguistic encyclopedic dictionary / Chapters. Edited by V. N. Yartseva. М.: Soviet encyclopedia, 1990. 685 с.
9. He, Wu, Wang, 2016 – He W., Wu H., Wang H. Improved neural machine translation with SMT features. Thirtieth AAAI conference on artificial intelligence. 2016. Pp. 151–157
10. Диалектика нейронного машинного перевода [эл. ресурс: <https://habr.com/post/330654/>] (время доступа 30.09.2018)
11. Независимая Ассоциация Переводчиков Казахстана [Электронный ресурс]. URL: <http://www.3klik.kz/info/nezavisimaja-assotsiatsija-perevodchikov-kazakhstana/>

Сарманова Ж.С.,

докторант второго курса специальности «Переводческое дело»,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, г. Астана, zhanara.interpreter@gmail.com

Кульдеева Г.И.,

доктор филологических наук, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва,
г. Астана, Gulnara.Kuldeyeva88@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЕ СРЕДСТВА МАШИННОГО ПЕРЕВОДА

Резюме. Данная статья рассматривает особенности современных технологий в области машинного устного перевода. Проводится анализ основных аспектов использования вспомогательных переводческих систем в машинном переводе, а также обоснована необходимость их использования в процессе как устного, так и письменного перевода. Даются некоторые прогнозы относительно развития искусственного интеллекта и появления различных систем распознавания речи. Анализируются преимущества и недостатки использования машинного устного перевода.

Ключевые слова: Синхронный перевод, машинный устный перевод, машинный синхронный перевод, искусственный интеллект, нейронные сети, интеллектуальные системы.

Түйін. Бұл мақала машиналық ауызша аударма саласындағы заманауи технологиялардың ерекшеліктерін қарастырады. Машиналық аудармада көмекші аударма жүйелерін қолдану бойынша негізгі аспектілер талданып, оларды ауызша және жазбаша аудармаларда қолдану маңыздылығы негізделеді. Жасанды зияттың дамуы мен әртүрлі сөйлеуді тану жүйелерінің пайда болуына қатысты біраз болжам жасалады. Машиналық ауызша аударманы қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері талданады.

Кілт сөздер: Ілеспе аударма, машиналық ауызша аударма, машиналық ілеспе аударма, жасанды зият, нейрондық желілер, зияткерлік жүйелер.

Summary. The article examines the features of modern machine interpretation technologies. It analyses the application of auxiliary translation systems in machine translation, and emphasises its importance for both interpretation and translation. There are provided projections regarding to the development of artificial intelligence and the emergence of various speech recognition systems. In addition, the article analyzes the advantages and disadvantages of using machine interpretation.

Keywords: Simultaneous translation, machine interpretation, machine simultaneous translation, artificial intelligence, neural networks, intelligent systems.

Сегодня нам трудно представить нашу жизнь без современных технологий. Многофункциональные смарт-устройства окружают нас повсюду и влияют на аспекты межличностного и делового общения. В данном контексте весьма актуальной становится государственная программа «Цифровой Казахстан», целью которой является ускорение темпа развития экономики республики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего в долгосрочной перспективе [1].

Переводческая сфера деятельности также не осталась в стороне. Считалось, что человек сможет составить достойную конкуренцию машинному переводу, так как некоторые нюансы в процессе автоматизированного перевода с одного языка на другой понять практически невозможно. Раньше никто и не мог представить, что машинный перевод сможет заменить человеческий по одной простой причине: качественно перевода. Пока ни одна система автоматизированного перевода не может выдать результат сравнимый с человеческим, поскольку не может принять во внимание все особенности языка. Однако список рабочих языков продолжает пополняться и это становится существенной проблемой. Нельзя игнорировать факт исчезновения информационных границ между государствами. Сегодня каждая компания, которая хочет быть успешной и выйти на мировой рынок, не может обходиться старым стандартным набором из четырех или пяти языков. В последние годы взгляды на эту проблему начали меняться. Люди стали задаваться вопросом: «Смогут ли технологии в области перевода стереть языковые барьеры между людьми?» Рей Курцвейл, автор систем по распознаванию речи, считает, что компьютеры смогут выполнять перевод на том же уровне, что и человек, к 2029 году. В то же время он подчеркивает, что даже самые невероятные технологические открытия и прорывы в сфере перевода не

отменяют необходимости изучения иностранных языков. «Даже лучшие переводчики не способны сохранить все нюансы при переводе художественной литературы. Некоторые вещи просто невозможно передать на другом языке. Каждый язык – особенный, и поэтому чтение литературы в оригинале всегда будет предпочтительнее самого удачного перевода». Автор также отмечает, что обычно люди ограничиваются изучением двух, максимум трех иностранных языков, в то время как технологии будущего позволят нам повысить собственный интеллект, что в разы увеличит скорость изучения новых языков [2]. За последние годы технологии письменного перевода сделали огромный скачок вперед, сфера устного перевода также не осталась в стороне. В своей книге «Эпоха духовных машин» Курцвейл предсказал, что автоматический устный перевод станет обыденностью уже к 2019 году. Но все зависит от качества перевода необходимого заказчику. «Я не стану утверждать, что сегодня подобная технология получила широкое распространение, даже несмотря на то, что такие приложения уже существуют. Если от перевода требуется передача всех нюансов речи рассказчика, то здесь такая технология пока нам не помощник». По мнению Курцвейла, компьютеры достигнут уровня живого перевода уже к 2029 году. Стоит отметить, что перевод выполненный человеком, нельзя назвать идеальным, так как многие аспекты иностранного языка и культурные особенности не поддаются переводу [3].

Искусственный интеллект стал неотъемлемой частью современных устройств, и системы по распознаванию речи не стали исключением. Исследователь в области информационно-коммуникационных технологий Эрик Азельтин заявил, что «человечество вышло из оцепенения искусственного интеллекта» и очень скоро искусственный интеллект войдет в повседневный стандартный набор инструментов, и в ближайшем будущем «мы едва ли будем замечать его присутствие». Проблема взаимодействия человека и искусственного интеллекта всегда оставалась главной задачей для ученых всего мира. Создание систем распознавания речи позволяет компьютеру воспринимать и понимать человеческую речь, а также выполнять поставленные задачи. Такая возможность открывает совершенно новый мир взаимодействий между человеком и технологиями, которые не просто становятся все более удобными, но и ошеломительно быстрыми и совершенными. Такие системы требуют доступа к большим словарным базам (повседневной лексики, профессиональной терминологии, сленга и диалектизмов), нуждаются в постоянном обновлении данных и наличии компьютерными программ. Машинный устный перевод по своей сути является сравнительно новой разработкой, которая объединяет две уже существовавшие технологии: машинный перевод и программы по распознаванию голоса. Процесс перевода в такой системе происходит следующим образом: программа распознает речь, переводя ее в текстовую форму, а затем запускает средство автоматизированного перевода текста с одного языка на другой [4]. Однако главный недостаток такой программы заключается в том, что она начинает конвертировать и переводить речь говорящего сразу, как только услышит первые слова. Поэтому разработчики должны в первую очередь научить систему предсказывать и переводить речь еще до ее завершения. В случае с языками, где глагол и частицы отрицания находится в конце предложения (например, казахский, немецкий языки и др.) это задача становится еще сложнее. Таким образом, разработчики должны думать не только о количестве словарей, поддерживаемых программой, но и о грамматических особенностях языков. [5]

Точный перевод устной речи в письменную является одной из наиболее актуальных задач в области искусственного интеллекта. Технология преобразования речи в текст используется в программах, которые подразумевают голосовой ввод. К ним относятся виртуальные переводчики, такие как, Google Translate, мессенджеры, персональные помощники и вопросно-ответные системы, такие как Siri и Алиса [6]. Siri и Алиса используют обработку естественной человеческой речи, чтобы отвечать на вопросы и давать рекомендации. Системы используют персональный подход, приспосабливаясь к каждому пользователю индивидуально и изучая его предпочтения в течение продолжительного времени. Не исключено, что в будущем этим приложением смогут пользоваться все обладатели смарт-устройств на международных конференциях, потому что уже сегодня Сири поддерживает английский, арабский, голландский, датский, испанский, итальянский, китайский, корейский, малайский, немецкий, норвежский, португальский, русский, тайский, турецкий, финский, французский, шведский, японский и другие языки. В этой связи, следует также упомянуть работу Франца Оха, который позднее стал создателем приложения Google Translate. Его подход заключался в использовании отдельных данных для создания интеллектуальных систем. Такое решение является более эффективным, чем тщательное описание всех правил грамматики и языковых особенностей. Пополнение баз данных в теории приведет к системному повышению качества перевода [3]. В этой связи возникает вопрос, смогут ли в

ближайшее время технологии заменить человека в сфере устного и письменного перевода. Несмотря на то, что в последние годы исследователям удалось значительно повысить качество работы подобных программ, они все равно не могут полноценно конкурировать с человеком. Такие технологии не способны заменить целые области человеческой деятельности. Они заменяют определенные способы применения этих областей. Использование нейросетей, продвинутых технологий машинного обучения и баз данных с большим набором учебных материалов позволяет разработчикам существенно повысить точность перевода устной речи в письменный текст [6]. Курцвейл предсказывает светлое будущее для переводческой индустрии в целом. По его мнению, востребованность устного перевода будет только расти. Технологические новинки позволят людям повысить свой уровень владения иностранными языками. Однако, в то же время, переводчики должны принять новые правила игры двадцать первого века и принять тот факт, что машинный письменный и устный перевод стали неотъемлемой частью нашей жизни. По данным опроса, проводимого во время информационно-технологической конференции в Сан Франциско, 21% опрошенных ответили, что будут использовать машинный перевод в ближайшей перспективе [5].

Сегодня технологии машинного обучения используются и для решения обратной задачи, а именно перевода написанного текста в устную речь. Например, компания Google DeepMind недавно представила новый алгоритм для синтеза человеческой речи под названием WaveNet. Алгоритм использует нейросеть, основанной на принципах рекуррентной и сверточной нейросети, что позволяет добиться более реалистичной имитации голоса. WaveNet не использует готовые библиотеки «живой» речи, а точно генерирует профиль звуковой волны, в отличие от классических систем преобразования текста в речь [6].

Таким образом, вероятность того, что в будущем профессия устного переводчика исчезнет маловероятна. Ведь целью переводческого процесса является создание текста на переводящем языке при максимально возможной смысловой близости исходных текстов и перевода при минимальных потерях на компонентном, структурно-грамматическом и семантическом уровнях. Одним словом, переводчик стремится достичь высокого уровня эквивалентности перевода. Однако не всегда тексты перевода и оригинала могут быть коммуникативно равноценными [7]. Только человек может почувствовать, распознать, понять и перевести стилистические, интонационные и прочие мелкие изменения в речи говорящего во время процесса перевода. В задачу переводчика входит не только отыскание эквивалентных соответствий для передачи коммуникативной установки отправителя, но и предоставление получателю необходимых пояснений, когда на пути правильного восприятия целей общения стоят межкультурные различия [8].

Машинный перевод существует уже десятки лет, но все еще не соответствует стандартам качественного перевода. Несмотря на прорывы в развитии машинного устного перевода, нейронных сетей, глубокого обучения и искусственного интеллекта, результат подобных технологий все еще остаётся непредсказуемым [9]. Системы по распознаванию речи иногда могут быть бесполезными в особенности, когда дело касается акцентов и диалектов, постороннего шума и малейшей ошибки в произношении. Также необходимо подчеркнуть тот факт, что, в отличие от письменной, устная речь непредсказуема, и у современных технологий, несмотря на развитие искусственного интеллекта, все еще отсутствует человеческое мышление и интуиция, чтобы обеспечить полноценное распознавание речи человека. Технология, предсказывающая и анализирующая поведение людей, может появиться в будущем, и мы сможем применять её для устного машинного перевода. Однако ей предстоит пройти через многое, прежде чем мы начнем ее использовать обособленно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан», Постановлением Правительства Республики Казахстан № 827 [эл. ресурс http://zerde.gov.kz/upload/docs/Digital%20Kazakhstan_ru.pdf]
2. Рэй Курцвейл о технологиях устного перевода [эл. ресурс: <http://www.primavista.ru/rus/catalog/rej-kurzvejl-o-tehnologiyah-perevoda>] (время доступа 02.09.2018)
3. Developments in Interpreting Technologies – [эл. ресурс: <https://www.linkedin.com/pulse/developments-interpreting-technologies-emma-mas-jones>] (время доступа 02.09.2018)
4. Ray Kurzweil on Translation Technology – [эл. ресурс: http://www.huffingtonpost.com/nataly-kelly/ray-kurzweil-on-translati_b_875745.html] (время доступа 02.09.2018)

5. Seven predictions and a survey presented at the 19th FIT Conference, San Francisco, August 2011 – [эл. ресурсы: <https://www.taus.net/think-tank/articles/event-articles/the-future-for-translators-looks-bright-but-they-will-have-to-reinvent-the-profession-first>] (время доступа 10.09.2018)
6. Уласович К. Нейросети научились распознавать устную речь не хуже человека. НаукаИТ 15:17 20 Окт. 2016, [эл. ресурс: <https://nplus1.ru/news/2016/10/20/speech-recognition>] (время доступа 30.09.2018)
7. Набиуллина Г.А., Сабирова Р.Р. Особенности перевода словосочетаний в переводных текстах [эл. ресурс http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2014_12-2_31.pdf]
8. Едиханов И. Ж. Межкультурная коммуникация в переводном тексте (на материале произведения татарского писателя З. Зайнуллина) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 11 (29). Ч. 2. С. 93-95.
9. Независимая Ассоциация Переводчиков Казахстана [Электронный ресурс]. URL: <http://www.3klik.kz/info/nezavisimaja-assotsiatsija-perevodchikov-kazakhstana/>

**ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ
ART**

Айтбаева Г.Ж.,
ф.ғ.к., доцент
z_ussen2018@mail.ru

Уайсова А.,
аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӨТ университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан, Amina.uaisova@mail.ru

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДА ОТАНДЫҚ САКРАЛЬДЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада Түркістан аймағының отандық сакралды туризмнің дамуына мүмкіндік беретін әлеуеті талданған. Аймақтағы туризмді дамытуды тежейтін мәселелер анықталды.

Негізгі сөздер: сакральды туризм, Түркістан, діни туризм, зиярат ету туризмі.

Резюме. В статье обсуждается потенциал Туркестанского региона для развития отечественного сакрального туризма. Выявлены проблемы сдерживающие развитие туризма в данном регионе.

Ключевые слова: сакральный туризм, Туркестан, религиозный туризм, паломнический туризм.

Summary. The article is discussed about the potentials of Turkestan region for national sacral tourism development. Problems of the tourism development in the region have been revealed.

Key words: sacral Tourism, Turkestan, religious tourism, pilgrimage tourism.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін және Еуропадағы және одан тыс жерлердегі көптеген тарихи ескерткіштердің жойылуынан кейін мәдени мұраның құндылығы туралы хабардар шыға бастады. 1959 жылы Египет Біріккен Ұлттар Ұйымы Білім, ғылым және мәдениет ұйымы (ЮНЕСКО) атынан халықаралық қауымдастыққа жүгінген кезде «әлем мұрасы» деп аталатын нәрселер туралы түсінік Судан мен Египет арасындағы Нубиядағы көптеген археологиялық ескерткіштерді құтқару үшін басталды. Дүниежүзінде танымал киелі жерлер көп, олардың әлемдік мұра ұғымы ретінде сақтауға алынуы ЮНЕСКО-ның конвенциясы бойынша Дүниежүзілік мәдени және табиғи мұраны қорғау 1972 жылғы қарашада Конвенцияда қабылданды (ЮНЕСКО, 1972 ж.). Содан кейін ЮНЕСКО Бүкіләлемдік мұра орталығын құрды және оны Дүниежүзілік мұра тізіміне қатысты барлық мәселелер бойынша Конвенцияны ратификациялаған мүше мемлекеттер - қатысушы мемлекеттермен үйлестіруге тапсырылды [1]. Қазақстанда мүше мемлекет ретінде мониторинг іс-шараларды жүргізді. Елімізді ірі масштабта жүрген жоба Мәдени мұра деп аталады. Аталған жоба барысында елімізде орналасқан тарихи-археологиялық, мәдени ескерткіштер тізімге алынды. Мемлекеттік бағдарламасы аясында көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер мен киелі, діни нысандар жаңғыртылып келеді. Қазақстанның 10 тарихи ескерткіші және 3 рухани мұрасы ЮНЕСКО-ның тізіміне енді [2].

Қазақстан киелі жерлерге толы. Ол жерлерді қадірлеп-қастерлеу – ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз. Кеңес дәуірінде де киелі жерлерді қорғауда, оны сақтауда біршама жұмыстар атқарылды, ал Тәуелсіздік жылдарында бұл бағыттағы жұмыстар одан әрі жандана түсті. Киелі жерлер түсінігін кеңірек қарастыру керек. Қазақ халқы «киелі» деген сөзді жансыз заттарға да, жаны бар жануарларға да қолданған. Еліміздегі материалдық құнды нысандар, киелі жерлер арқылы рухани байлығын арттыратын маңыздылығын айқындау қазіргі уақыттың көкейтесті мәселесі.

Туризм саласымен ұштастыра келгенде ағылшын сөзіндегі «heritage, heritage site» сөзі мағынасына киелі сөзі жақын келеді. Аталған термин сөзді туризммен қосса «heritage tourism» мәдени, тарихи жерлерге байланысты ақпарат береді. Қазақ тілінде мәдени, тарихи ескерткіштер деп аталады.

Сакралды туризмді дамытуда діни орындар, археологиялық тарихи ескерткіштер, мәдени құндылықтар туристердің қызығушылық нысандары ретінде қаралады. Еліміздің оңтүстігінде орналасқан тарихи нысандарды жаңғыртудың қажеттілігі бірнеше жағдайлармен сипатталады:

- Діни нысандардың орналасуы Ұлы Жібек Жолында өз заманында ел жүрегі болған Түркістан қаласының маңайында болуы;
- Жергілікті халықтың наным сенімінде мұсылмандық мистицизмнің болуы;
- Өз тарихи келбетін сақтап қалған, тарихи және архитектуралық жетістіктердің көрінісі -Түркістан мавзолейінің болуы;

- Түркістан қаласының статусының өзгеруі;
- Аймаққа инвестицияны қамту мүмкіншіліктерінің артуы;
- Аймаққа саяхат жасайтын туристердің санының жыл сайын көбейуі. Облыста туристер көп

баратын жерлер анықталған. 2017 жылы Түркістан қаласына 1,2 млн. турист келсе, 2018 жылдың бірінші жартыжылдығында 700 мыңнан астам шетелдік қонақ болған. Бұл өткен жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 60 пайызға артқан [3].

– Халық арасында өз рууы мен ата бабасының тарихына мән беруі, әуесқой зерттеушілер мен отбасылық генеологиялық кітаптардың шығуы;

– Еліміздің оңтүстігінде Батыс Еуропа және Батыс Қытай логистикалық күре жолдың бойында болуы;

- Рухани байлыққа деген сұраныстың болуы жатады.

Қазақ халқы үшін киелі жер Түкістанның рөлі өте зор. Елімізде экономиканың басымдылық саясатының бірі - туризм саласына облыс туризм басқармасы көп көңіл бөлуде. Облыста арнайы бағдарламалар аясында туристік нысандарға жөндеу жүргізіліп, үш тілде нысандардың төлқұжаты жасалған. Облыста кеңінен дамыған туризм түрлеріне зиярат ету, діни туризм, сакралды туризм жатады.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығын атап өтті. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі — неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол — ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» — деді Елбасы [4].

Осы мақалада ұсынылған (2017ж.) «Қазақстанның киелі орындарының географиясын» анықтау барысында ҚР Ұлттық музейі жанынан құрылған «Қасиетті Қазақстан» ғылыми зерттеу орталығы «Қазақстанның жалпыұлттық киелі орындары» жобасының 100 нысанының тізімін ұсынды.

Бұл тізім өңірлік комиссияның ұсынысымен және сарапшылар кеңесінің ғалымдары мен өлкетанушыларының пікірлерін ескере отырып, еліміздегі барлық қасиетті нысандар бес топқа жіктелді [5]:

1. Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері.
2. Археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қалалық орталықтар.
3. Діни және ғибадат орындары болып табылатын орындар.
4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар.
5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар.

Сонымен, Түркістан аймағында «Ерекше қорғалатын табиғи мұра ескерткіштері» санаты бойынша тізімге 9 орын, «Археологиялық және архитектуралық ескерткіштер» бойынша 11 орын, «Ірі орта ғасырлық қалалық орталықтар және Қазақ хандығының астаналары» санатымен 13 орын: (Отырар қалашығы (I-XVIII ғғ.), сонымен бірге, аталған тізімге «Діни және ғибадат орындары» болып табылатын Қазақстанның 32 орны енгізілді: мәселен Қ.А.Яссауи кесене-кешені (Рабия Сұлтан Бегім кесенесі XV ғ., Үлкен Қылуат XII ғ., Күлтөбе (Ясы) қалашығы, Гауһар ана кесенесі), Арыстан баб кесенесі (XII ғ.), Ибраһим ата кесенесі (XI-XII ғғ.), Қарашаш ана кесенелері (XI-XII ғғ.), Қарабура кесенесі, Баба Түкті Шашты Әзіз кесенесі, Бәйдібек би кесенесі, Домалақ ана кесенесі, Үкаш ата мазары (IX-X ғғ.), Исмайл-ата сәулет кешені (XI-XIX ғғ.)) [4] бар.

Түркістан қаласы мен облыс аймағында туризмнің дамуын тежейтін мәселелер де туындайды. Туристер қызығатын нысандар бір-бірінен қашықта орналасқан. Сондықтан жол сапасы, көлік факторы маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта туристік тасымалдау – қонақжайлылық индустриясының әлеуетін көтеретін негізгі күш болып табылады. Туристік өнімнің негізгі басты элементі, қозғаушысы, дамытушысы деуге де болады. Туристерді сапалы жеткізу, қауіпсіздігін қамтамасыз ету маңызды және көлік инфрақұрылымы аймақтарда өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, адамдардың іскерлік белсенділігі, олар бизнес жасауға мүмкіндігі артады. Түркістан қаласында жеке кәсіпкерлік тасымалдаушыларды дамыту жергілікті экономикаға түсім әкеледі және жаңа жұмыс орындарын ашады.

Облыста туризмді дамытуға серпін беретін «жұмсақ» инфрақұрылымның да маңызы зор. Ал туристердің саяхаты басталатын негізгі жол тораптарында туристік маңызы бар ақпараттардың жоқтың қасы. Өз көлігімен басқа қаладан келетін туристер өз беттерімен маңызды туристік нысандарды таба алмайды. Осы орайда аймақта туристік нұсқаушы дайындау қажеттілігі туындап отыр. Туристік нұсқаушы экскурсовод қызметінде қатар алып, кешенді қызмет көрсете алады. Бұл өз кезегінде туристердің уақытын үнемдеп, қауіпсіздігін арттырады.

Туристік ақпараттар орталығы Алматы қаласында жақсы дамып келеді, ал осы қызметті Түркістан облысында қолға алып, келушілерге вокзалдарда, орталық автобус станциясында жасау керек.

Туристер үшін маңызды алдын ала қабылданған немесе сертификатталған экскурсиялық бағдарламалар құрастыру. Жаңа қалаға келген туристер сапалы өнім тұтынғандығына деген сенімдері болады және қалаған туристік экскурсияларды алады.

Мүмкіндігі шектеулі туристердің демалысын қамтамасыз ету үшін техникалық және санитарлық жағдайларды сақтау нормалары мен талаптарына сай барлық туристік нысандарға арнайы инфрақұрылым салу ескерілуі керек.

Түркістан қаласының статусының өзгеруіне байланысты «Алматы-Түркістан» арнайы туристік поезд іске қосылса, туристік маршрут бойында Тараз, Шымкент, Түркістан қалаларының туристік нысандарын көрсетуге болады. Туристік поезд дүниежүзінде танымал туристік өнім ретінде анықталады. Мысалы Ресей «Золотое кольцо», Еуропада «Шығыс Экспресс» поездары бар. Туристік поезд көлік, қонақүй, тамақтану қызметтерін ұсынады және Алматы қаласына түрлі мақсатпен келген туристер ел, жер көріп қыдырып қайтады. Сол кезде Түркістан да еліміздің жүрегіне айналады.

Тарихи киелі орындардың инфрақұрылымының бірқатар ерекшеліктері бар. Діни және ғибадат орындары жергілікті халықтың сұранысына ие. Мұндай қасиетті орындарды әулие феноменімен байланыстырады. Әулие жерлердің микро инфрақұрылымы негізгі нысан, тілек бөлмелері, саябақ, құран оқитын бөлме немесе кішігірім мешіт, құрбан шалатын орын, дәрет алатын орын. Кейбір жерлерді қасиетті құдық болады.

Туристердің сұранысына келетін болсақ барлық тарихи, мәдени нысандарға, киелі жерлерге келу мақсаттарын танымдық, діни деп бөлуге болады. Зиярат ету туризмі тұтынушылары орта жас пен одан үлкендер болса, танымдық мақсатта саяхат жасаушылар мектеп оқушылары мен студенттер.

Түркістан қаласының негізгі табыс көзі осы туризм саласында. Мәселен, 2016 жылы 1 млн 60 мың турист келсе, 2017 жылы 1 млн 144 мың адам саяхаттаған. Туристерге қызмет көрсеткеннен қала бюджетіне 5 млрд 300 млн теңге табыс түскен. Осылайша, туризм Түркістан қаласының экономикасының өсуіне едеуір үлес қосып отыр. Ал жыл басынан бергі 5 айда 520 765 зияратшы мен турист келген, оның 10 435-і алыс-жақын шетел азаматтары. Бұл аралықта туристер есебінен 45 млн теңге табыс түсіп, Түркістан туризм орталығына сұранып тұрған ел екенін дәлелдей түскен. Сонымен бірге, киелі қалаға қонақ болып келушілерден 2005,9 млн теңге кіріс кірген. Мұнда 708 адамды қабылдайтын 12 қонақ үйі болса 2017 жылы жоғары деңгейлі 3 қонақ үй («Евразия», «Ханака», «Алтын ұя») қосылып, барлығы 889 жататын орынды құрады. Осы мекенде өңірлік өнімдегі үлестің 5,4 пайызын туризм құрайды [4].

Түркістан киелі орнының тартымдылық факторлары:

- табиғи ландшафт объектілерінің болуы;
- археологиялық және архитектуралық ескерткіштерін сақталып, өз уақытының озық үлгісін көрсетуі;

- діни нысандар және тарихи тұлғалардың өмір тынысының және мазараттарының болуы;
- тек Қазақстан үшін емес, жалпы түркі тайпаларының тілі, діні, мәдениеті мен тарихын дәріптейтін, тәу ететін ұлы ғұлама Ахмет Ясауи кесенесі. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты – аса үлкен порталды-күмбезді құрылыс. Оның ені – 46,5, ұзындығы – 65,5 метр. Оның өте үлкен порталды, бірнеше күмбезі бар және орталық бөлмесінің төңірегінде түрлі мақсатқа арналған 35 бөлме салынған.

- «Әзірет Сұлтан» қорық-мұражайы – республикадағы іргелі музейлердің болуы.

Қорық-мұражай аумағында мемлекеттік актімен алынған тарихи-мәдени ескерткіштердің жалпы жер көлемі 2306,383 га. Құрамында 207 тарихи-мәдени, діни-рухани, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер бар. Оның ішінде 65 археологиялық, 35 діни-рухани, 14 архитектуралық ескерткіштер бар. Ал кесене орналасқан 8 тарихи ескерткіш музейге айналып, халыққа қызмет көрсетіп жатыр: Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мұражайы–XIV ғасыр; Қылуат жерасты мешіті мұражайы–XII; Жұма мешіт мұражайы–XIX; Шығыс моншасы мұражайы–XVI; Түркістан тарихы мұражайы–XIX; Археология және этнография мұражайы–XIX; Рабия Сұлтан бегім кесенесі мұражайы–XV; Түркістан көшесі мұражайы–XIX. Мұражай қорында 19 270 экспонат бар [4]. Сонымен қатар Есім хан мен Гауһар ана кесенесі, Жылаған ата бұлағы мен үңгірі, Сауран қалашығы, Үкіш ата сынды бірнеше киелі орындар бар.

Түркістан облысында сакралды туризмнің дамуының айқын көріністерін байқауға болады. Біріншіден арнайы отандық турлардың ұйымдастырылуы: сакралды турлар қызметіне көлік, түнеу,

тамақтану, экскурсиялық, ақпараттық қамтамасыз ету, туристік нысандарға саяхаттар жатады. Аударма қызметтері (ағылшын, неміс) ұсынылады.

Ақпараттық қолдау мақсатында және патриоттық сезімді арттыру үшін, жастарды жаңа біліктілікке үйрету үшін жергілікті студенттер арасында «Таңғажайып Түркістан» байқауының ұйымдастырылуы. Байқаудың мақсаты - «Қазақстан Қасиетті Географиясы» бағдарламасын жүзеге асыру, «Болашаққа ұмтылған: қоғамдық сананың жаңғырту» насихаттау болып табылады [5].

Түркістанда «Таңбалы тастар- бабалар ізімен» экспедициясы ұйымдастырылды. Жергілікті өлкетанушылардың есебінше мұнда 3 000 сақ дәуірінің петроглифтары кездеседі.

Оңтүстік Қазақстанда қасиетті жерлердің картасы ұсынылды. Картаға табиғи ландшафт, әсіресе қастерлейтін ескерткіштер мен мәдени мұраны, зайырлы және діни сәулет, кесенелерге, сондай-ақ, Қазақстан халқының жадында мәні тұрақты тарихи және саяси оқиғаларға байланысты орындарды. Елдің әр аймағы қасиетті нысандардың тізімі кіреді.

Міне осы тарихи-мәдени, архитектуралық нысандарды ескере келе, біз Түркістан қаласының сакральды туристік орталық болуына сеніміміз мол. Яғни бұндай орталыққа айналуға кедергі болып отырған қолайлы инфраструктура жасап қана қоймай, шет елдерден инвестиция тарту керек, әрі осы отандық өнімді алға жылжыту ретінде керекті маркетингтік зерттеулер жүргізу керек. Кадр мәселесі де өзекті, әрі жылдам арада шешуді керек ететін мәселе болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Luna Khirfan-World Heritage, Urban Design and Tourism_ Three Cities in the Middle East-Ashgate Pub Co (2014)
2. http://kazakh-tv.kz/kz/view/news_kazakhstan/page_188988_ontystik-kazakstan-oblysy-orta-aziyany-turistik-ortal соңғы қаралған уақыты: 18/09/2018
3. «Айқын» Республикалық қоғамдық-саяси газет №100(3368) 30 маусым, 2018 сенбі
4. «Айқын» Республикалық қоғамдық-саяси газет №108(3376) 14 шілде, 2018 сенбі
5. Берік Әбдіғалиұлы., Киелі жерлер – бірлік пен жаңғыру нышаны. <https://egemen.kz/article/167428-kieli-zherler-birlik-pen-zhanhghyru-nyshany>, соңғы қаралған уақыты: 18/09/2018
6. https://www.inform.kz/ru/konkurs-po-populyarizacii-sakral-nyh-mest-ob-yavili-v-turkestanskoy-oblasti_a3391605 соңғы қаралған уақыты: 16/09/2018

Жаханова Ф.Н.,
Магистр, преподаватель КазНАИ им. Т. Жургенова,
г. Алматы, tifani_09@bk.ru

Жаханов Б.Б.,
Магистрант 2-го курса КазНАИ им. Т. Жургенов,
г. Алматы, berikzhakhanov@bk.ru

ОБРАЗ ПОДРОСТКА В ФИЛЬМАХ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСТАНСКИХ РЕЖИССЕРОВ

***Түйін:** Бұл мақалада автор режиссер Д. Төлегеновтың фильмін талдап, жасөспірімнің мінез-құлқының психологиялық себептерін анықтайды.*

***Резюме:** В данной статье автор анализирует фильм режиссера Д. Тулегенова и выявляет психологические мотивы поведения героя подростка.*

***Summary:** In this article, the author analyzes the film directed by D. Tulegenov and reveals the psychological motives of the behavior of the hero of the teenager.*

Переход от детства к взрослости сопровождается периодом кризиса. Выготский Л. С. рассматривает подростковый возраст как принципиально проходящий через кризис, вне зависимости от того, проявляется или нет, этот кризис в поведении, во внутренних переживаниях подростка. С другой стороны, ответ на этот вопрос можно искать в эмпирической плоскости. Именно так поступают западные, в особенности американские психологи, традиционно в большей степени позитивистский ориентированные. Эта традиция восходит к работам выдающегося исследователя подросткового периода, немецкого психолога Э. Шпрангера, который в 1924 г. писал, что изучаемые закономерности развития подростка надо понимать очень конкретно и ограниченно. По его мнению, психология подростка, принадлежащего не к буржуазному, а к другому классу и к другой эпохе, обнаружила бы совсем иные закономерности развития, иную его динамику, иную структуру личности. Эту мысль в дальнейшем разделяет и Л. С. Выготский, сопоставляя в книге «Педология подростка» структурные особенности кризиса у «рабочего» и «буржуазного» подростков. [2, с. 14] По его мнению, у подростка разных классов, свои особенности в периоде подросткового кризиса.

Д. Тулегенов, молодой режиссер современного казахстанского кинематографа, окончивший Казахскую национальную академию искусств имени Т. Жургенова, будучи студентом 3 курса в 2015 году снимает короткометражный фильм «Луч утренней зари», который повествует о жизни подростка и затрагивает тему семейных ценностей. В силу раскрытия взятой темы и успешной режиссерской работы, фильм удостоивается множества международных кино наград:

1. лучший короткометражный фильм МКФ Евразия (2016)
2. гран-при международного кинофестиваля “Кыргызстан-страна короткометражных фильмов” (2015)
3. гран-при за лучший фильм “Три дня отверженных” (2015)
4. приз жюри МКФ “Кинопроба” (2016)
5. лучшая мужская роль МКФ “Кыргызстан - страна короткометражных фильмов” (2015)
6. лучшая мужская роль МКФ в Монако “Monaco charity film festival” (2017)

В целом фильм на сегодняшний день является участником более 25-ти международных кинофестивалей.

По мнению Д. Тулегенова образ подростка не меняется в зависимости от времени и поколения. «У человека потребности одни, только есть влияние современных технологий социальных сетей. Это неизбежно. Потребности, которые испытывают герои подросткового периода одни, «юношеский максимализм», присущий подростковому характеру присутствует во все поколения, и поэтому современный подросток он такой же, как и его предшественники. Просто меняется окружение, которое я уже назвал выше, и они сейчас служат обстоятельством того, что происходит у них. Взрывы внутренние, эмоциональные, когда человек всё воспринимает на свой счет. Учитывая свой личный опыт, в своих картинах я показываю всё реалистично, потому что все мы проходили через этот период». [3]

При анализе драматического произведений, будь это сценарий или поставленный кинофильм, особую важность в процессе приобретает изучение образа героя. Героем короткометражного фильма «Луч утренней зари» является типичный подросток по имени Димаш. Его мир - это постоянные драки со школьными сверстниками и переживающая развод мать. Вернувшись, домой после очередной драки Димаш застаёт мать и нового возлюбленного матери – Акжолу за семейным праздником, в кругу друзей, которые поздравляют их с созданием нового союза. Но старая боль в связи с уходом отца, не даёт Димашу покоя. Акжолу герой относится с агрессией. Вызванная агрессия вызвана ещё и ревностным отношением к матери. Появление в доме нового мужчины говорит о и новых правилах, который привносит собой человек. В семье Димаш капризный ребенок, ревнующий свою мать к будущему отчиму, а на улице с друзьями – бесстрашный и мятежный юноша, ввязывающийся во всевозможные авантюры.

Аналитический шаг в восприятии персонажа выделяет в его составе («строении», «структуре») основные составляющие, слагаемые: духовное ядро, эмоционально-волевой мир, формы сознания, формы поведения. В данном фильме эти элементы имеют друг к другу особое качество: через внешнее в своем герое режиссер стремится, как можно более зримо выразить внутреннее. Духовная устремленность режиссера и лирическое героя, воплощены преимущественно в их речевом самораскрытии. В свою очередь «содержательная форма» персонажа включает в себя описание наружности, жестово-мимического поведения, стиля бытового окружения, то есть достаточно широкий спектр выразительных деталей и подробностей. К примеру, сцена, когда новый возлюбленный матери дает руку Димашу, чтобы поздороваться, Димаш не протягивает ему в ответ. С помощью этой детали, без диалогов становится понятным отношение героев друг к другу. Далее в сцене для раскрытия характера героев используют диалог. За столом Акжол несколько раз пытается завязать разговор, но безуспешно. Слова, сказанные Акжолом об уходе отца, задевают Димаша, что в свою очередь подталкивает его встать со стола и уйти из дома. Этой сценой режиссер показывает взаимоотношение трех героев. Отчима, матери и сына.

Во всех сценах, где показаны взаимоотношения трех героев, мы видим, что подросток Димаш отстаивает свои взгляды и суждения, добиваясь того, чтобы мать считалась с его мнением. Он считает себя достаточно взрослым, хочет иметь одинаковые с ними права, претендует на то, чтобы мать относилась к нему как к равному, причем не только на словах, но и на деле. К примеру, в одной из сцен отчим с Димашом ведет диалог о том, чтобы тот его слушался. Димаш отвечает ему тем, что он не его отец, и пусть своих детей этому учит. Мать, слушая разговор, принимает сторону Акжолу, в свою очередь Димаш бросается в драку с отчимом. В этой сцене идет невидимая борьба двух мужчин за женщину. Димаш имеет основания считать, что уже не маленький ребенок, а взрослый мужчина, готовый защищать себя и свою мать.

Д. Тулегенов говорит о том, что тема подростков привлекает его, потому что через их историй можно показать катарсис, очищение, а также четко можно показать, как человек взрослеет, как человек самостоятельно справляется с обстоятельствами. «В моем фильме, когда мать главного героя находит себе любимого человека, и сын, видя это, не может с этим смириться, но в итоге он понимает что любовь всё-таки важнее. Вот об этом история. Может быть, только поэтому они меня привлекают. Ещё очень важный момент, мне кажется в этом возрасте сами герои, сами актеры очень выразительны» [3].

В период подросткового возраста особенно важна психологическая поддержка семьи. Необходимо учитывать, что изменения в поведении подростка, такие как неожиданные проявления эмоциональной неустойчивости, раздражительность и агрессивность являются временным явлением. Это связано с регрессом мозговой организации, который подросток не способен произвольно саморегулировать. [1, с. 21] Также и в фильме, Димаш после ссоры с матерью и отчимом, под влиянием эмоциональной неустойчивости уходит из дома. Со временем оставшись наедине, герой переоценивает свои ценности, и произошедшие события. Срывает агрессию на местной разборке и возвращается домой. Режиссер с помощью кадра с фотографией семьи, висящей на стене, дает понять о том, что Димаш принимает отчима в свой дом и в свою жизнь. Кадр с фотографией, которая повторяется дважды в фильме, в начале запечатлен с отцом, в конце та же фотография, но уже вместо отца стоит отчим.

Рис. 1

Рис. 2

Дархан показывает историю современных подростков, на примере своих пережитых событий. Каждый режиссер в начале своего творчества снимает фильмы о себе. Подростки в его фильме на стыке взросления, становления мужчины. Они курят, пьют, ходят на разборки, дерутся, разбивают трамваи. Эти действия являются не только способом развлечения, но и выплеском эмоций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Реана А. Психология подростка. - М., 2003, 432 с.
2. Прихожан А. М., Толстых Н. Н. Подросток в учебнике и в жизни: кризис тринадцати лет // На пороге взросления. – 2011. – М.: МГППУ, 2011. – С. 14-22.
3. Личное интервью Жаханова Б. с Тулегеновым Д. Публикуется с разрешения Д. Тулегенова. От 01.11.2017 г. числа.

Жумасентова Гульнара Тазабековна,
кандидат искусствоведения, ассоциированный профессор,
зав.кафедрой искусствоведения и арт-менеджмента
Казахской национальной академии хореографии
г.Астана, gulnara_ili@mail.ru

БАЛЕТНОЕ ПРОЧТЕНИЕ ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

Түйін. Мақалада автор танымал ақын Олжас Сулейменовтің поэзиялық туындысын хореографиялық өнер арқылы зерделеудегі қазақ балетмейстерлерінің талпынысына тоқталады. Зерттеу нысанына балетмейстер Заур Райбаевтың Абай ат. МАОБТ сахнасында қойған «Фрески» балетінің қойылымы алынды. Балет классикалық биді тұрмыс, спорт, акробатика пластикасымен ұштастыру, адам сезім-күйін дәл жеткізетін шартты-таңбалы, экспрессиялы қозғалыстарды кірістіру арқылы би формаларын жаңаша зерделеудегі қазақ балетмейстерлерінің алғашқы ұмтылыстарының бірі ретінде ұлттық хореография тарихына енді. Сулейменов поэзиясының көпқырлылығы, образдық күрделілігі аталған балеттік спектакльдің архитектоникасын айқындайды.

Резюме. В статье автор останавливается на попытке казахских балетмейстеров прочитать поэтическое творчество известного казахского поэта Олжаса Сулейменова посредством хореографического искусства. Объектом исследования стала постановка балетмейстером Зауром Райбаевым балета «Фрески» на сцене ГАТОБа им. Абая. Балет вошел в историю национальной хореографии, как одна из первых попыток казахских балетмейстеров по-новому подойти к формам классического танца, сливая его с пластикой быта, спорта, акробатикой, вводя условно-символические и экспрессивные движения, непосредственно выражающие чувства человека. Многослойность сулейменовской поэзии, образная сложность определили архитектонику этого балетного спектакля.

Summary. The author dwells on the Kazakh choreographers who attempt to read the famous Kazakh poet Olzhas Suleimenov's poetry through choreographic art in the article. The object of the study was the production of choreographer Zaur Raybaev's ballet "Fresco" on the stage of State Academic Theatre of Opera and Ballet named after Abay. Ballet entered the history of Kazakh national choreography, as one of the first attempts of Kazakh choreographers was a new approach to the forms of classical dance, merging it with the plasticity of life, sports, acrobatics, introducing conditional symbolic and expressive movement, directly expressing feelings. Stratification of Suleymenov's poetry, figurative complexity had defined the architecture of the ballet performance.

Имя Олжаса Сулейменова широко известно во всем мире. Его поэзия, литературоведческие труды, исследования по истории и этимологии тюркизмов, общественно-политическая и дипломатическая деятельность всегда вызывали интерес у широкой общественности и ценителей хорошей поэзии, а также нешуточные споры и разногласия среди наиболее образованной литературной элиты Советского Союза. По праву считающийся глашатаем казахского народа в мировом пространстве, поэт всегда писал о том, что по-настоящему волнует и трогает его сердце, сердце истинно народного поэта. Незведанные темы, современный подход к страницам прошлого, небанальное прочтение и, самое главное, выраженная гражданская позиция поэта делают его произведения остросовременными и злободневными. О. Сулейменов – один из немногих поэтов, чьи произведения в свое время попали под запрет партийных деятелей и чиновников от литературы.

Кинематографисты неоднократно обращались к его творчеству, есть несколько фильмов, созданных по сценариям О. Сулейменова. К сожалению, деятели сценического искусства пока почти не обращались к его поэзии, не было попыток прочитать поэтические строфы Сулейменова посредством театральных приемов и средств выразительности. Думается, все, кто пытался перевести его поэзию на театральный язык, сталкивались с проблемой ее адекватного сценического воплощения. Человек и Природа, Человек всех времен, его неизбывная сущность, его вечные потери и приобретения, утверждение человеческого достоинства перед Вечностью, гуманистические и нравственные идеалы – философская доминанта поэзии Сулейменова весьма обширна.

При этом одно дело, когда человек сам с собой наедине читает, то или иное произведение. Если оно его затрагивает, то он образно все представляет в действии, слове, в звуках, красках и в разных других средствах выражения своего внутреннего мира. В этот момент происходит трансформация представляемых образов в действии, но, когда к этому подходит художник, осуществляется конкретная

трансформация литературы в сценическое, музыкальное, изобразительное, хореографическое искусство.

Так произошло и с постановкой балета «Фрески», где группа по-настоящему творческих, ищущих художников смогла адекватно художественной многозначности прочитать на балетной сцене поэму О. Сулейменова «Глиняная книга». Многослойность сулейменовской поэзии, образная сложность определили архитектуру этого балетного спектакля.

Балет «Фрески» на музыку Тимура Мынбаева поставлен известным казахским балетмейстером Зауром Райбаевым в 1981 году. На сцене оживают девять фресок по мотивам поэмы О. Сулейменова «Глиняная книга». Далекие исторические события, дошедшие до нас в виде легенд и сказаний, в поэтическом изложении талантливейшего казахского поэта повествуют о сильных людях, остающихся порядочными, несмотря ни на что, о красоте и силе любви.

Не открытие, что в балетном искусстве все «живет» только в синтезе, и только синтез позволяет стать разрозненным элементам произведением искусства. Механизм этого синтеза достаточно сложен. Кому-то из балетмейстеров никогда не удастся найти ключ к его разгадке, некоторые сразу приходят к удачным решениям. Другие же приходят к этому через годы, когда зрелость и мастерство подводят их к этому. Так можно сказать и о Зауре Райбаеве, выпускнике 1962 года, Государственного института театрального искусства им. Луначарского.

До «Фресок» им было поставлено немало балетов, снискавших зрительскую любовь и одобрение коллег. К этому времени в его постановочном багаже были «Хиросима» и «Акканат» Г. Жубановой, «Чин-Томур» К. Куажамьярова, «Спартак» А. Хачатуряна и др. Для постановочного принципа З. Райбаева характерна высокая культура, чувство современности, владение всем арсеналом современных пластических средств выражения. Для него главное, не события, а оценка отношения к ним людей, их чувства и поступки.

Об истории создания балета хореограф рассказывал следующее. «Композитор пригласил меня и дирижера В. Руттера для прослушивания музыки поэмы «Фрески», которую он нам сыграл на фортепиано. Ритмически очень «дерзкая», яркая, образная, она состояла из разных самостоятельных частей, не связанных друг с другом: каждая «фреска», каждый музыкальный пласт разнохарактерны. Это требовало какого-то нетрадиционного драматургического ключа при создании сценария. Я сказал, что подумаю над сюжетом, и дома перечитал уйму исторических и художественных книг.

Остановился на «Глиняной книге» Олжаса Сулейменова, с которым был дружески знаком ещё с 50-х годов и поэзию которого любил и знал. Музыка «Фресок» Мынбаева соприкасалась с тематикой «Глиняной книги», она помогла мне сформировать концепцию спектакля в виде девяти картин, объединенных музыкальным вступлением к каждой картине, словно нитью, на которую нанизаны бусы-фрески. В либретто, написанном мной по «Глиняной книге», предстали история, жизнь, быт древних скифов, населявших территорию Казахстана в IV-VI веках. Поэтому хореографическая лексика не могла быть чисто классической. Она сама напрашивалась на синтез казахского народного, классического и современного танцев.

При создании спектакля я тесно сотрудничал с композитором Т. Мынбаевым, с главным дирижером В. Руттером и художником-постановщиком Е. Сидоркиным. Это было необычное явление, чтобы балетный спектакль оформлял художник-график: обычно это поручалось художникам-живописцам. Но Е. Сидоркин отлично справился со сценографией. Тема каждой фрески, выдержанная в манере скифского тератологического стиля, определяла сюжет сценического действия. Художник проявил себя прекрасным знатоком древней культуры и великолепно «вписался» в наше сотрудничество в постановке балета» [1].

Балет «Фрески» ошеломляет яркостью, красочностью сценического действия, экспрессией и лаконизмом. Но яркость и красота эта не во внешних атрибутах, а именно в решении и осмыслении самой темы, напряженного драматизма в кульминационных моментах. Три важнейших компонента – музыка, танец и художественное оформление – гармонично слились в единое целое. Партитура балета построена на конфликтном столкновении двух противоположных миров: светлой, эмоционально открытой лирики, воплощенной в образе богини Ишторе, и сил зла – воинственных иш-кузов. Смысловое содержание балета опирается на яркую художественно-интонационную основу, в которой уловимы национальный казахский мелос и разнообразие современных ритмов, диктуемых динамикой повседневной жизни.

Первая фреска – «Каменные бабы». На сцене встает багровое солнце, высвечивая древнеассирийский храм. Жрицы богини Ишторе встречают его восход танцем-заклинанием, чтобы охота была удачной.

Но вот в музыке нарастает тревога, слышится грозная воинственная мелодия – так начинается вторая фреска «Нашествие Иш-кузов». Словно смерть, сметая все на своем пути, в храм врываются воины вождя ишкузов Ишпаки. И начинается танец завоевателей. Грозно, выразительно звучит музыка в этой фреске. Также мужественен и танец воинов. Появление вождя сопровождается всеобщим приветствием. Один взмах руки – все падают ниц. Еще один взмах – и воины в едином порыве устремляются на поле битвы.

Седьмая фреска – «Тризна». Здесь перед зрителями разворачивается настоящее пиршество танца. Народные обряды и игры сменяют друг друга. Ишкузы справляют тризну по своему вождю Ишпаку. Каждая игра как законченная картинка художника.

Справедливо полагая, что вместе с изменением и модернизацией действительности должно модифицироваться и отражающее его искусство хореографии, З. Райбаев создает и особый танцевальный язык, отличающийся от пластики традиционных персонажей балетов прошлого. Для этого хореограф вместе с прекрасными интерпретаторами его замыслов солистами Г. Туткибаевой, Е. Асылгазиновым, Т. Нуркалиевым, М. Кадыровой и артистами балетами смело обновляет формы классического танца, сливая его с пластикой быта, спорта, акробатикой, вводя условно-символические и экспрессивные движения, непосредственно выражающие чувства человека.

Постановка отмечена сложностью и многоплановостью хореографического решения: монологи и дуэты героев, массовые танцевальные сцены племени иш-кузов и кентавров, решенные балетмейстером преимущественно на синтезе классической и современной лексики танца, искусно расцвеченного необычным орнаментальным положением рук и головы, ярко контрастны и символичны. Угловатость, огрубленность танцевально-пластических движений еще более подчеркнута механичностью исполнения кордебалета. Балетмейстером найден поэтический, во многом условный язык балета, наполненный разнообразными фигуративными сочетаниями и поиском новых форм выразительного танца.

Сферы, из которых черпает свои художественные средства хореограф, весьма разнообразны. Райбаев делает пластически выразительными и танцевальными, казалось бы, самые нехореографические явления жизни. Говоря о языке, хотелось бы отметить следующее: в балете почти нет чисто казахских танцевальных движений, какие мы обычно привыкли видеть. Он здесь настолько трансформировался, гармонично сливаясь с новым пластическим языком, что уловить это почти невозможно. Но ощущение национальной принадлежности балета все равно определено. Она ощутима в слиянии музыки и хореографии, в полифоническом звучании цвета и света, в условности и пространственном решении спектакля.

Вместе со своими соавторами-единомышленниками постановщик стремится пронизать актуальным содержанием историческое предание, а судьбы далеких предков сделать судьбой нашего современника. Сопричастность современности чувствуется во всем. Музыка необычайно сложная, в ней присутствует мелос казахских кюев и в то же время есть что-то от молодежного хэви-металла. Иногда она представляется сплошной какофонией звуков, иногда гармоничным синтезом симфонического многоголосия. «Фольклорному образно-стилевому комплексу композитор противопоставляет, а порой и взаимообуславливает образный строй иного плана. В нем находят свободное применение новейшие стиливые приемы с их ритмическим многообразием, развитым инструментальным, оркестровым мышлением, гармонической и полифонической усложненностью. Партитура балета насыщена также особыми исполнительскими приемами. Таким образом, композитор, обращаясь к древнему сюжету, воплощает его современным языком» [2, с. 99].

Впервые казахский балет ставился на столь сложную по восприятию музыку. Балеты «Аксакулан» А. Серкебаева и «Фрески» Т. Мынбаева обозначили собой обновление музыкального хореографического языка через углубленное освоение фольклора и современной тематики, интереса к театрализации национальных обрядов. То, что еще в 20-х годах XX века открыл в балетной музыке И. Стравинский – новый подход к фольклору и театральную природу балетной музыки, можно почувствовать и в музыке А. Серкебаева. Об этом в свое время интересно писала музыковед Федянина: «Обращенный к доисторическим временам – судьбе племени иш-кузов, он и визуально через

стилевую фресковость панно Е.Сидоркина, и на слух благодаря «прорастанию» кюевой целостности из «обломков» характерной ритмики и интонационности архаичен. Этим «Фрески» перекликаются с «Весной священной» И.Стравинского» [3, с. 131].

Отказ З. Райбаева от сюжетной конкретности либретто идет тоже от современного хореографического стиля. Для него важны характеры, завязывающие трагический узел повествования. Поэтому в спектакле нет коллизий, составляющих зачин драмы, нет подробностей знакомства с героями. Отсюда - и оформление спектакля.

Огромный простор сцены вписан в цветовую раму-палитру. Герои все время живут в затемненном мире света и цвета, словно на просторе Вселенной. Убранство сцены, созданное художником Е. Сидоркиным, как бы предвещает значительность и трагедийность всего того, что покажет спектакль. И костюмы, так же как музыка и хореография, играют на современность и образную лаконичность спектакля.

Никакого намека на национальную принадлежность. Трико и купальники телесного цвета при приглушенном свете создают иллюзию обнаженного тела, выделяя лишь украшения на груди жриц. В некоторых сценах к костюму добавляется определенная деталь, дающая обозначение происходящему. Например, легкие шарфы в сцене свадьбы, головные уборы в фреске «Тризна», какие обычно надевают женщины с казахскими балетными костюмами.

Лаконизм средств – первый признак мастерства, именно это отличает балет З. Райбаева от других. Здесь с огромной силой проявился дар обобщений и символов, всеохватная сложность классического танца, его ассоциативная емкость. Во «Фресках» З. Райбаева место действия, как в театре Шекспира, – мир в целом, поэтому так многомерны его художественные образы. «Там приемы театральные и хореографические вырастают из музыкальной образности и, сплетаясь с нею, образуют тот желанный органический союз, которым отмечено лучшее из созданного в балетном мире сегодня» [4, с. 98].

«Фрески» – балет о величии исторического прошлого казахов, спектакль глубоких размышлений и больших проблем. Работа балетмейстера, композитора и художника, работа единомышленников во многом определили его силу и убедительность. Спектакль, в какой-то степени, стал этапным для решения национальной и одновременно современной темы в казахском балетном театре именно потому, что он обобщил накопленные ранее достижения, открыв этим новые пути и перспективы развития казахского балета. Премьера этой балетной постановки состоялась в Ленинграде, далеком 1981 году, когда театр оперы и балета им. Абая поехал на гастроли с творческим отчетом в северную столицу.

Из представленных восьми работ театра балет «Фрески» вызвал наибольший интерес среди коллег и отзывов в газетных и журнальных рецензиях. Известный советский танцовщик и хореограф, партнер легенды русского балета Галины Улановой, Константин Сергеев так отзывался о балете «Фрески». «Авторы и исполнители создали спектакль большого дыхания, глубокого содержания и поэтической образности, ставшей центральным событием гастролей... Из музыки вытекает пластическое решение спектакля, поставленного главным балетмейстером театра, заслуженным деятелем КазССР Заурғали Райбаевым. Музыка подсказывает танцевальную образность, оригинальные приемы фиксации поз, фигур, отдельных групп в форме фресок. Их перекличка, сочетание, со скульптурной лепкой фресок и живописью панно, спускающихся с колосников делает спектакль удивительно целостным» [5, с. 4].

Эти поиски в области национальной хореографии были многолетними и достаточно трудными. Они заключались в выборе темы, сюжета, героя, выразительных средств и самого пластического языка. Просчетов и неудач на этом пути насчитывается гораздо больше, нежели находок и побед. Тем более для сегодняшних деятелей национальной хореографии, важно сохранить те крупницы истины и позитивный опыт, который, с течением времени, развитый и обогащенный достижениями хореографов нового поколения, позволит создать по-настоящему современный национальный балет.

Литературное творчество талантливого казахского поэта современности Олжаса Сулейменова, воссозданное и интерпретированное на балетной сцене Государственного академического театра оперы и балета им. Абая – это щедрый дар, завещанный национальной культуре своего народа гражданином и поэтом. Поэтом, соединяющим времена и культуры, дающим забытому новую жизнь, умеющему вписать современность в вечность и вечность в сегодняшнее течение жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Из интервью хореографа Заургали Райбаева магистранту А.Садыковой 2.02.2008. опубликовано в журнале «Простор» № 12, 2010 г. // Балетный спектакль «Фрески» и его роль в судьбах национальной хореографии Казахстана. С. 163-170.
2. Кузембаева С. Воспеть прекрасное. – Алма-Ата: Онер, 1982. - 246 с.
3. Федянина Л. Классика казахстанского балета. // В сборнике «Современное искусство Казахстана: проблемы и поиски. Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002. 287 с.
4. Соколов-Каминский А. Советский балет сегодня. – М.: Знание, 1984. - 128 с.
5. Сергеев К. Рассказано языком танца. // Ленинградская правда, 18 июля 1981 г.

Мусагулова Г.Ж.,
Кандидат искусствоведения, профессор,
Казахской Национальной консерватории им.Курмангазы
г. Алматы, Республика Казахстан

Дуйсенгалиева В.А.,
Магистр искусствоведения, старший преподаватель,
кафедры «Инструменты эстрадного оркестра»,
Казахской Национальной Академии искусств им. Т.К. Жургенова
г. Алматы, Республика Казахстан
duisengalieva1958@mail.ru

ЭСТРАДНОЕ КОМПОЗИТОРСКОЕ И ИСПОЛНИТЕЛЬСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА

Резюме. В представленной статье раскрывается творчество эстрадных композиторов и исполнителей многочисленных этносов в контексте отечественного культурного пространства. В объекте исследования актуальная проблема, связанная с казахстанской композиторской и исполнительской деятельностью, ее выход на международную арену, в частности современное состояние эстрадного музыкального искусства Республики в контексте Ассамблеи народа Казахстана.

Түйін. Ұсынылған мақалада ұлттық мәдени кеңістіктегі эстрадалық композиторлар мен көптеген этностардың орындаушыларының шығармашылығы қарастырылған. Мақаланың мақсаты - Қазақстан композиторлық және орындаушылық өнерінің даму жолдарын зерттеу. Оның халықаралық аренаға шығуына, атап айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясының контекстінде республиканың поп-өнерінің қазіргі заманғы жағдайы зерттелген.

Summary. The presented article reveals the work of pop composers and performers of numerous ethnic groups in the context of the national cultural space. The object of the research is an actual problem related to Kazakhstan's compositional and performing activities, its entry into the international arena, in particular the contemporary state of the pop art of the Republic in the context of the Assembly of the People of Kazakhstan.

В казахстанском музыкознании с 2012 года изучается музыкальное наследие этносов, населяющих Казахстан. Уникальная возможность для полноценного исследования их творчества представлена благодаря деятельности Ассамблеи народа Казахстана и планомерной государственной политике, под руководством Президента, где декларируется идея единства, дружбы, взаимного согласия и уважения каждой нации, населяющей нашу республику.

В коллективной монографии «Историческая значимость Ассамблеи народа Казахстана в межнациональной культурной интеграции», увидевшей свет в 2017 году освещена деятельность крупных культурных центров разных этносов и произведена попытка определить вклад каждого из них в историю развития музыкального искусства Казахстана и наметить пути сохранения традиционного фольклорного наследия и самобытности. В этой связи концепция книги очень содержательна и актуальна, нова и социально-политически значима на государственном уровне [1].

Названный труд представляет своего рода продолжение сериала, начатого в предыдущей коллективной монографии «Музыкальное искусство народа Казахстана», увидевшей свет в конце 2014 года и прошедшей широкую апробацию не только среди профессионалов, но и любителей музыкальной культуры многонационального Казахстана [2]. Подобные научно-исследовательские проекты, которые ранее не выполнялись в отечественной гуманитарной науке значительны и востребованы, так как до их появления в казахстанском музыкознании существовали лишь отдельные отчеты о деятельности культурных центров, статьи в СМИ и на интернет-сайтах, краткий анализ творчества конкретных мастеров в изданиях, посвященных изучению истории музыкального искусства многочисленных национальных культур. Они дают лишь отрывочные представления об искусстве рассматриваемых этносов. Актуальность и недостаточная разработанность этих проблем послужили основанием проведения исследования, «Историческая значимость Ассамблеи народа Казахстана в межнациональной культурной интеграции», выполненного отделом музыковедения Института литературы и искусства им.М.О.Ауэзова КН

МОН РК. Реализация столь сложной и значимой тематики для отечественного музыкального искусства, освещение деятельности крупных культурных центров разных этносов и многое другое позволят определить вклад каждого из них в историю развития Казахстана и наметить пути сохранения традиционного фольклорного наследия и самобытности. В этой связи данный аспект изучения актуален, нов и социально-политически значим на государственном уровне.

В формирование многообразного этнического культурного пространства Казахстана свою лепту вносят национальные музыкальные театры, эстрадные вокально-инструментальные коллективы, ансамбли современной музыки и яркие представители каждого отдельно взятого этноса. Исследование их целенаправленной деятельности по возрождению духовности в эстрадном музыкальном искусстве Казахстана даст новый уровень понимания данной научной проблематики. Актуальность выбранной тематики для представленной научной статьи заключается в разностороннем изучении и системном анализе полиэтнического музыкального искусства как уникального феномена культуры Казахстана.

Здесь по мере возможности представлено творчество композиторов и исполнителей многообразных этносов в контексте становления и развития массового музыкального искусства Казахстана. Найдены, собраны и описаны исторические документы, подтверждающие основные причины и мотивы их переселения на данную территорию. Исследованы специфические особенности и жанровые проявления в музыке татар, башкир, белорусов, греков, евреев и других этносов. Обозначены духовные ценности указанных представителей, проживающих в республике, которые в комплексе образуют многокрасочную палитру культурного пространства. А также выявлен их индивидуальный вклад в общую, единую систему художественных тенденций и направлений.

Новаторский подход обусловлен также комплексным, многосторонним изучением искусства многочисленных этносов Казахстана, рассмотрением феномена национальных особенностей и жанровых проявлений в контексте заявленной идеи Первым Президентом Республики Казахстан Н.Назарбаевым о толерантности и единстве с различных методологических подходов, включающих этнографию, этномузыкологию, культурологию, музыкальную фольклористику и другие смежные науки.

В этом смысле вполне закономерны интересы и вкусы слушателей, которые посредством естественного отбора отдают предпочтение достаточно ярким, колоритным и талантливым личностям и их творческим находкам, прочно закрепляемых в народной памяти. Значительная востребованность современных инструментальных групп, особая популярность его отдельных исполнителей обусловлена прежде всего их высоким профессиональным уровнем, ориентированным на актуальные запросы слушательской аудитории, умением своим искусством способствовать созданию особой атмосферы отдыха, наилучшей релаксации человека во время досуга.

Стригоцкий-Пак Владимир Андреевич – композитор корейского этноса Казахстана. Член правления Союза композиторов Казахстана, лауреат международных и республиканских конкурсов. Он обладает многолетним педагогическим опытом и является активным представителем казахстанской композиторской школы. Плодотворность и масштабность творческого арсенала, новаторские подходы в своих сочинениях он гармонично сочетает с постоянным поиском выразительных средств, проявляя яркость оркестрового мышления. Индивидуальный почерк маэстро характеризуется тонким взаимопроникновением русского, казахского и корейского фольклора, глубиной идейно-художественного замысла, философской направленностью сочинений.

В.Стригоцкий-Пак принадлежит к числу композиторов, у которых процесс сочинения музыки подчиняется не только рациональному, но и внутренне-подсознательному импульсу – тому, что сам композитор определяет как «интуиция». Издавна, пытаясь характеризовать своеобразие искусства и определить их место в общей системе видов художественного творчества, философы и эстетики обращались к понятиям времени и пространства. Эти категории остаются весьма важными и для Владимира Андреевича. Масштабы творческого арсенала композитора велики. Это - музыка к драматическим спектаклям и телефильмам, музыка для эстрады, множество джазовых композиций, инструментальных пьес и камерно-инструментальных ансамблей для различных составов и инструментов. В творческой лаборатории значительное место занимают произведения для голоса, которые создаются композитором на протяжении длительного времени. При жанровом многообразии В.А. Стригоцкий-Пак отдает предпочтение симфонической музыке, в которой воплощает самые смелые замыслы.

Многие произведения Владимира Андреевича нашли отражение в коротких журналистских заметках, отдельных статьях, развернутых очерках и крупных научных исследованиях [3-6].

«Фантазия на темы мелодий Северного Казахстана» В.Стригоцкого-Пак – яркое, сочное и калорийное эстрадное произведение, звучащее на одной эмоциональной волне, с живым и волнительным накалом. Заслуженную оценку слушательской аудитории оно получило в последний день фестиваля в Актюбинске в 2014 году на Международном фестивале музыки «Көк байрағым, желбіре», посвященном 75-летию юбилею Союза композиторов Казахстана, сопровождавшимся рядом концертов вокальной, камерной и эстрадно-симфонической музыки. На заключительном концерте, эстрадной музыки в интерпретации биг-бенда и эстрадно-симфонического оркестра «Фантазия» прозвучала с особым эмоциональным накалом и волнением.

Башкирский этнос в Республике представлен творчеством молодого композитора О.Юлтыевой. В последние годы она наибольшее внимание уделяет вокальной музыке. Летом 2016 было написано 15 песен для хрестоматии для 5 класса.

Известны эстрадные песни - «Мой город – Усть-Каменогорск», «Любимый город – Алматы», «Только все хорошее» и др.

Некоторые песни оркестрованы: «Колыбельная дочери» для струнного оркестра, «Родина моя» для оркестра казахских инструментов, «Самый лучший праздник» для БСО.

В репертуаре композитора О.Юлтыевой преобладают мелодичные романсы: «Через двенадцать лет», «В небе сером и холодном», «Любовь», «Я помню, любимая, помню», «Пограничная баллада» и др., а также вокальные циклы: на стихи поэтов серебряного века «Там шепчутся белые ночи мои», вокальный цикл на стихи японских поэтов.

Фортепианная пьеса «Туманные образы», романс «Через двенадцать лет», соната для ф-но, концерт для кларнета с оркестром, фортепианная танцевальная сюита, «Прелюдия и fuga» для квинтета деревянных духовых инструментов представляют творческий арсенал Усть-Каменогорского композитора.

Хромова Ольга Ивановна – композитор, пианистка, аранжировщик - родилась в г. Алма-Ате. В доме часто звучали рассказы о войне, о фронтовых буднях, страданиях и вере в победу, о прифронтовом госпитале, об артиллерийской разведке, о взятии Берлина и параде Победы в Москве. Родители – коммунисты, воспитанные на патриотизме и идеалах советской эпохи. Отечественный композитор Ольга Хромова имеет в своем репертуаре значительное количество симфонических произведений, сочинений крупной формы, а также детских миниатюр.

Композитор, аранжировщик, участник многочисленных Международных и Республиканских конкурсов в Германии, Польше в своем творчестве придерживается определенных постулатов – музыка XX-XXI века, монументальность, психологизм, тонкий лиризм.

Среди эстрадных песен и эстрадных романсов выделяются «Желание», «Седая осень», «Друг» слова Дениса Дорошенко, «Менің Алматым» слова Орынхан Тлемисовой, «Зеркала любви», «Законы бытия» слова Нелли Чеботаревой и О. Хромовой, «Свеча», слова Ж. Байназаровой, «Молодые», «Дождь и слезы», «К подруге», «Головной арык (Алматы)», «Посвящение Конституции», слова А. Замалька, «Азиада», слова О.Хромовой, казахский перевод Г. Монтаевой, «Ұстаз болу», слова неизвестного автора и другие произведения тонко отражают все грани характера самого композитора.

Творчество корифеев и молодых эстрадных исполнителей Республики поражает своей небывалой содержательностью и особой продуктивностью. Лаки Кесоглу - народный артист РК, представитель греческого этноса, проживающий в Казахстане, высоко профессиональный профессор-преподаватель, внесший неоценимый вклад в дело активной популяризации деятельности отечественных молодых исполнителей не только на Родине, но и за ее пределами. В стенах музыкальной кузницы талантливой молодежи он передает свой неоценимый опыт, наряду с другими мастерами-наставниками эстрадно-вокального искусства. Нам известны их имена, это народные и заслуженные артисты РК, заслуженные деятели и известные музыканты – Люция Тулешева, Нагима Ескалиева, Толкын Забирова и многие другие, взращивающие с большим профессиональным рвением достойных приемников, поддерживая творческий порыв одаренных певцов.

Деятельность корифея отечественной эстрадной культуры Лаки Константиновича Кесоглу, составляющая ее основной фундамент, многогранна и плодотворна, много сил и энергии певец и педагог отдал становлению и развитию казахской эстрады.

Творческий багаж артиста богат концертной деятельностью – выступлениями в рамках пленумов, на Центральном телевидении, на фестивалях Союза композиторов Казахстана, многочисленных

гастрольных поездках по и регионам республики и далеко за ее пределами, первыми записями на Всесоюзном радио, работой с лучшими коллективами и дирижерами, такими как Ю.С. Силантьев, В. Людвиговский, Б. Карамышев, Ю. Михайлов, В. Мещерин, Г. Гаранян и многие другие. Задачей артистов того времени была не только пропаганда творчества казахстанских композиторов, но и профессиональная трактовка концертных номеров в соответствии с требованиями времени. Своими впечатлениями по этому поводу делится коллега маэстро на казахском радио и телевидении заслуженная артистка Республики Казахстан Люция Тулешева: «Задачи перед молодыми исполнителями были поставлены нелегкие – в максимально сжатые сроки (один день) новое произведение необходимо было выучить, записать и исполнить в концертном варианте. Репертуар певца был огромный (свыше 500 песен) от патриотических до народных. Такой репертуар мог вынести только высокопрофессиональный исполнитель» [7]. Следует отметить и то, что Л.Кесоглу был в окружении когорты выдающихся исполнителей тех лет, таких как С. Абусейтова, Г.Разиёвой, З. Койшибаевой, В. Кармысовой, Л. Политиди, Е. Хасангалиева и Н. Нусипжанова. Все эти музыканты заложили тот фундамент, на который долгие годы опирается казахстанская эстрадная песня.

Многогранная и разносторонняя деятельность этой личности активно проявилась в педагогической работе, итогом которой послужила подготовка многих известных исполнителей нашей Республики. В этой плеяде высокообразованных, профессионально подкованных, пользующихся народной популярностью музыкантов особо выделяются народная артистка РК Н. Ескалиева, заслуженная артистка РК А. Нурмагамбетова, заслуженный деятель Ж.Искакова. Он взрастили целую плеяду молодых певцов, лауреатов различных творческих конкурсов, которые достойно заявили о себе на концертной эстраде. Среди них – А.Керимкулова, Ф.Ескенеев, А.Кишкенбаев, А. Жакетаева, Д.Коскелдиева, С. Майгазиев.

Целью представленного наставника является возвращение прирожденного артиста и незаурядной личности на музыкальном поприще отечественной эстрады, которые способны завоевать истинное признание не одного поколения слушателей. На первый план в деятельности молодых музыкантов выступает задача раскрыть национальную специфику песенного жанра, ее стилевые черты. В музыкальных образцах в их исполнении, представляющих отечественное песенное искусство на разных исторических этапах главная задачей служит реальная попытка осветить тенденции становления и развития и наметить перспективы дальнейшего развития эстрадного жанра. В 2000 году при активном участии Л.Кесоглу была создана первая в Казахстане кафедра эстрадного искусства при Казахской Национальной академии искусств им. Т.Жургенова, которая успешно функционирует и сегодня. Перу педагога принадлежат типовые программы по эстраднему вокалу, методическое пособие «Эстрадный вокал» и сборник современных эстрадных песен композиторов Казахстана, увидевшие свет в 2002 и 2004 годах.

Следует отметить молодую плеяду учеников Кесоглу Л.К.

Так, Сулейменова Айчурек в мае, 2013 года завоевала 1 премию на Международном конкурсе поп-рок музыки «Сарандев» в г. Добрич, в Болгарской Республике, а его ученик Садирбаев Ернар завоевал высокие награды на престижных творческих конкурсах:

1. Международный вокальный конкурс «Euro Pop Contest-2014» г. Берлин, Германия, декабрь 2014 г. Место проведения: международный концертный зал «Русский дом в Берлине». Члены жюри: известные деятели искусств Европы. Репертуар: «Кусни корлан» (авт. Естай), «Ангел» (авт.муз. и сл. Б.Стоун). 3 – место

2. Международный вокальный конкурс «Славянский Базар» г. Минск, Белоруссия, 2018 г. Репертуар: «Құстар әні» (муз. Н.Тілендиев, сл. Т.Молдағалиев), Je dour sur des roses (муз. Жан-Пьер Пило, Оливье Шультес, сл. Дов Аттыя, Франсуа Шоке) «Подберу музыку» (муз. Р. Паулс, сл. А.Вознесенский).

3. Международный вокальный конкурс «Diamond voice» г. Прага, Чехия, 2017 г. Репертуар: «Құстар әні» (муз. Н.Тілендиев, сл. Т.Молдағалиев), Je dour sur des roses (муз. Жан-Пьер Пило, Оливье Шультес, сл. Дов Аттыя, Франсуа Шоке). Гран-при.

Заслуживают отдельного внимания молодые и талантливые сольные, а также групповые исполнители, прославившие Республику за ее пределами. На наш взгляд вполне логично отмеченной представляется практическая деятельность еще одного представителя греческого этноса, докторанта вышеуказанной кафедры Кайсиди И.Г., который постоянно находится в поиске альтернативных и плодотворных решений в вопросе популяризации вокалистов эстрадного искусства на современном этапе. Выпускник класса профессора, нар.артиста РК Кесоглу Л.К. он является финалистом телевизионного

конкурса «Шоу №1», Ф.Киркорова. (Киев, Украина 2011), обладателем призовых мест Республиканского конкурса «Сары-Арка» (1-место), Международного конкурса «Дельфийские игры» (2-место), «Алматы моя первая любовь», Международного конкурса «Баллада о солдате» (посвященного Дню Победы, Москва - 1-место), Международного конкурса «Fashion House International» (Турция - Гран – при, Москва - золотая медаль), Международного конкурса X-Factor, Международного конкурса «Фабрика звезд». Наряду с другими исполнителями он постоянно принимает активное участие в многочисленных праздничных концертах для ветеранов войны и труда, праздничных шоу, спортивных праздниках в целях популяризации здорового образа жизни и массового спорта, в концертах Лауреатов Фонда Первого Президента Республики Казахстан - Лидера Нации. Сегодня, Иоаннис Георгиевич продолжает активно участвовать в общественной, научной и творческой жизни Казахской Национальной академии искусств им. Т.Жургенова, столицы Астаны и города Алматы. Под его руководством студенты и магистранты кафедры «Эстрадный вокал» активно задействованы в многочисленных официальных культурно-массовых, спортивно-оздоровительных и патриотически-воспитательных мероприятиях, проводимых Фондом Первого Президента и другими общественными организациями Республики Казахстан. В данном аспекте необходимо отметить плодотворную деятельность Фонда Первого Президента Республики Казахстан, предоставляющего широкую возможность талантливой, творческой молодежи развиваться в различных направлениях и сконцентрированного на раскрытии потенциала и принятии верных решений в выборе профессиональной деятельности молодыми исполнителями.

Как известно, стратегической доминантой новой культурной политики Казахстана является выдвинутая Главой государства национальная идея духовной модернизации и обновления национального сознания «Рухани жаңғыру», призванная консолидировать казахстанский народ на развитие богатого культурного наследия. В данном призыве одним из важнейших приоритетов развития культуры Казахстана является обеспечение сохранности самобытности, обогащение общенационального культурного наследия, ретрансляцию традиционных культурных ценностей, плодотворный культурный обмен, прогрессивность и создание условий для духовно-творческой самореализации личности [8].

Кайсиди И.Г. в качестве преподавателя подготовил ряд выпускников, достойно демонстрирующих Республику на международном уровне.

Вокальный квартет Voice KZ был создан при поддержке Министра культуры и спорта РК А.Мухамедиулы, под непосредственным руководством Кайсиди И. За период существования, группа успела профессионально заявить о себе, участвуя на правительственных мероприятиях и международных конкурсах, их деятельность была отмечена грамотами и призовыми местами.

Следует выделить вокалистку Матвиенко Раду, представительницу цыганского этноса ставшую финалисткой телевизионного конкурса «Шоу №1», Ф. Киркорова. Киев, Украина 2011, участницей телевизионного проекта «А-Фактор», Аллы Пугачевой и Международного конкурса «Avon Voices» г. Лос-Анджелес, США.

В плане реализации обозначенной идеи данной научной статьи важной структурой является Ассамблея народа Казахстана. Уникальная по своей значимости, не имеющая аналогов во всем мире, активно и плодотворно действующая данная общественная организация отличается функциональным многообразием и в 2015 году отметила свой 20 летний юбилей. Президент страны подчеркивает ее особую значимость.

21 сентября 2018 года в Большом зале Казахской Национальной консерватории им. Курмангазы прошло открытие Международного «Этно-фолк-джаз» фестиваля, организованного Ассамблеей народа Казахстана. На концерте прозвучали популярные эстрадные композиции в исполнении известных исполнителей. Полный зал стоя приветствовал джаз-квартет «Город Солнца» из Ташкента, горячо публика принимала и других исполнителей – Едиля Хусаинова, Серика Нурмолдаева, модерн этно-джаз группу «Steppe Sons».

Таким образом следует указать на то, что эстрадное музыкальное искусство, обогащенное жанровым, стилевым, образно-содержательным разнообразием на современном этапе непосредственно подвергается новаторским процессам, которые отражаются на модификации музыкального языка, зарождении новаторских стилей и тенденций, отображая новый тематический строй, связанный с современными формами сознания, мышления, критерий, ценностей, оценок формируя отдельную структурирующую институцию.

Выполнение определенных требований решит ряд сложных и актуальных вопросов в области отечественного музыкального искусства, в частности композиторского и исполнительского творчества, а также музыковедческой науки, опираясь на комплексный, многосторонний и полноценный подход в изучении современного музыкального искусства Казахстана, рассмотрению феномена национальных особенностей и жанровых проявлений в отечественной культуре.

Вхождение музыкальной культуры в период всемирной глобализации посредством творчества видных композиторов и концертной деятельности ведущих музыкальных коллективов, а также ярких отдельных исполнителей рождает острую необходимость постоянного пополнения отечественного эстрадного музыкального фонда Республики новыми высокопрофессиональными произведениями.

Подытоживая вышесказанное следует отметить, что многочисленные мероприятия, на которых звучат произведения композиторов различных этносов являются ярким доказательством сохранения и пропаганды музыкального наследия многонационального Казахстана. В этом смысле музыкальные площадки Республики с их высокопрофессиональными исполнительскими составами служат достойным фундаментом, поддерживающим музыкантов разных направлений, стилей, а также поколений и национальностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Историческая значимость Ассамблеи народа Казахстана в межатнической культурной интеграции. Коллективная монография. Алматы: «Әлем әдебиеті». - 2017. 456 с.
2. Музыкальное искусство народа Казахстана. Коллективная монография. Алматы: «Evo Press», 2014. – 516 с.
3. Мусагулова Г. «Композиторское творчество этносов Казахстана в контексте отечественного профессионального искусства». //Историческая значимость Ассамблеи народа Казахстана в межатнической культурной интеграции. Коллективная монография. Алматы: «Әлем әдебиеті». - 2017. 456 с., стр.236-248.
4. Рамазанов И.Ж. «Претворение национального фольклора в творчестве композитора Стригоцкого В.А.»// дипломная работа по специальности «5B041100 – «Композиция». – Алматы, 2016.
5. Интервью кандидата искусствоведения, доцента Г.Мусагуловой с композитором В. А.Стригоцким-Пак от 26.01.2016, г.Алматы.
6. Еркибаева А.М. Владимир Стригоцкий-Пак. Портрет композитора // Диссертация на соискание академической степени магистра искусств по специальности 6M041100. – Композиция, Алматы, 2012.
7. Из личной беседы кандидата искусствоведения, профессора Мусагуловой Г. с заслуженной артисткой Республики Казахстан Л.Тулешевой. от 20 сентября, 2018 г.
8. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). //Егемен Қазақстан, от 12.04.2017.

Мусагулова Г.Ж.,
Кандидат искусствоведения, профессор
Казахской Национальной консерватории им. Курмангазы
г. Алматы, gulmi_mus@mail.ru

Жилкибаев Б.Е.,
Магистр искусствоведения, старший преподаватель, кафедры «Инструменты эстрадного оркестра»
Казахской Национальной Академии искусств им. Т.Жургенова
г. Алматы, Kz_guitar@mail.ru

ЭСТРАДНОЕ МУЗЫКАЛЬНОЕ ИСКУССТВО СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

***Түйіндеме.** Мұсағұлова Г.Ж. мен Жилкибаев Б.Е. мақаласында қазіргі заманғы эстрада мәдениетінің өзекті мәселелері қаралуда.*

Онда әртүрлі музыкалық оқиғалар мысалында эстрадалық вокалдық-аспаптық шығармашылық саласындағы «Рухани жарару» бағдарламасын жүзеге асыру динамикасын қарастырылған. Зерттеу объектісінде «Эстрадалық оркестрдің аспаптары» кафедрасында оқитын студенттердің, сондай-ақ олардың шығармашылығын насихаттау жолдары зерттелген.

***Резюме.** В статье Мусагуловой Г.Ж. и Жилкибаева Б.Е. рассматриваются актуальные проблемы современной эстрадной исполнительской культуры Республики.*

В ней прослежена динамика реализации программы «Рухани жаңғыру» в области эстрадного вокально-инструментального творчества на примере различных музыкальных событий. В объекте исследования достижения обучающихся на кафедре «Инструменты эстрадного оркестра», а также пути пропаганды их творчества.

***Summary.** In the article Musagulova G.Zh. and Zhilkibaev B.E. the topical problems of contemporary pop culture of the Republic are considered.*

It traces dynamics of the program “Ruhani zhangyru” in the field of variety vocal-instrumental creativity on the example of various musical events. In an object of a research of achievement of students at department “Tools of variety orchestra”, and also ways of promotion of their creativity.

Как известно, стратегической доминантой новой культурной политики Казахстана является выдвинутая Главой государства национальная идея духовной модернизации и обновления национального сознания «Рухани жаңғыру», призванная консолидировать казахстанский народ на развитие богатого культурного наследия. В данном призыве одним из важнейших приоритетов развития культуры Казахстана является обеспечение сохранности самобытности, обогащение общенационального культурного наследия, ретрансляцию традиционных культурных ценностей, плодотворный культурный обмен, прогрессивность и создание условий для духовно-творческой самореализации личности [1].

Культура сегодня – это мощный инструмент духовно-эстетического развития личности, формирования общенационального единства и интеграции страны в мировое сообщество. Культурная политика Казахстана строится на основе формирования созидательных ценностных ориентиров и является качественным измерением всех важных аспектов жизнедеятельности общества и государства, где базовой опорой определены национально-культурные корни, исторический опыт, национальные традиции, этнической идентификации и сохранение собственного национального кода нации. Современный подход к пониманию роли культуры обуславливает необходимость формирования новой социокультурной среды, важными направлениями которой является изменение отношения общества к творческой активности, важных аспектов успеха личности, бизнеса и государства в целом.

Открытость границ, информационная доступность позволяют Казахстану активно включиться во всеобщий глобализационный процесс, приобщаясь к новаторским достижениям культуры разных стран.

Все эти годы в программных документах Стратегии развития страны Президент Н.А.Назарбаев наравне с политическими и экономическими ставит задачи сохранения культурного наследия, создания условий для формирования настоящего и будущего национальной культуры, духовного возрождения, как основополагающей платформы для становления и самоидентификации нации [2].

Известно, что любой народ или нация могут существовать и развиваться только в том случае, если они сохраняют свою культурную идентичность, при этом, не отгораживаясь от других наций, взаимодействуют с ними, обмениваются культурными традициями и ценностями.

Хотя достаточно обширный материал о творческой деятельности профессионалов академических и фольклорных жанров накоплен отечественным музыковедением. Между тем, проблемы современной массовой культуры, шоу-бизнеса и эстрады в том числе, привлекают сегодня все большее внимание культурологов, философов и искусствоведов, заинтересованных в приближении своих гуманитарных исследований к реалиям жизни. Эстрада как собирательный вид искусства рассматривалась в эстетике и искусствознании, но не в музыковедении, о чем свидетельствуют отсутствующие в справочниках и энциклопедических словарях по музыкознанию сведений об эстраде. Однако проблемы развития жанра музыкальной эстрады, особенно теоретические и методические аспекты профессиональной деятельности ее ярких представителей изучены недостаточно и нуждаются в научном осознании.

На современном этапе активно изучаются особенности оперного, симфонического, камерного, народного исполнительства, исследуются специфические творческие процессы воплощения замысла композитора, интерпретации музыкальных произведений, успешного функционирования художественных ценностей прошлого в новых конкретно-исторических условиях нашей жизни. Сложные процессы культурной жизни, безусловно, требуют экспертной оценки, а также углубленного понимания перспектив развития нашей отечественной культуры.

Необходимость изучения данного направления вызвана еще и тем, что музыковедческий подход к изучению проблем музыкальной эстрады не занял достойное место в отечественной науке. Между тем, современная казахская эстрада, а также эстрадность, как феномены не только современной массовой культуры, но и общественной жизни, до сих пор не стали предметом целостного музыковедческого исследования.

Сохранение культурного наследия беспокоит сегодня многие народы. И сейчас, в период интеграции культур на общественно-исторической арене неслучайно встал вопрос и об истоках, развитии эстрадной музыки Казахстана, как своего рода «локомотива» дальнейшего развития музыкального мышления казахского народа, отличающегося этнической самобытностью. Главное не потерять, а сохранить эту самобытность и передать ее следующему поколению через язык современный, язык креативный и обладающей универсальными возможностями. Это относится именно к жанру эстрады.

Значительная востребованность современных инструментальных групп, особая популярность ее отдельных исполнителей обусловлена прежде всего их высоким профессиональным уровнем, ориентированным на актуальные запросы слушательской аудитории, умением своим искусством способствовать созданию особой атмосферы отдыха, наилучшей релаксации человека во время досуга. Творчество молодых исполнителей КазНАИ им.Т.Жургенова - музыкальной кузницы молодых и талантливых сольных, а также групповых исполнителей, прославивших Республику за ее пределами заслуживает отдельного внимания. Преподаватели и студенты постоянно активно выступают на различных мероприятиях, отражая динамику многочисленных событий в Республике и за ее пределами. Это - открытие Международного кинофестиваля студенческого кино «Бастау» в концертном зале «Алатау» Оркестром Биг-бенд под управлением Оренбургского А.А., праздничный концерт для глав государств Содружества и «Благотворительный концерт» для оказания помощи джазовой певице Жанне Саттаровой в Казахской Государственной филармонии им.Жамбыла, сопровождавшийся выступлением джазового квартета под управлением Оренбургского А.А., где солировала Джамиля Серкебаева. В этом же году прошел концерт джазового квартета под управлением А.Оренбургского в Казахской Национальной Академии искусств им.Т.Жургенова. Все перечисленные мероприятия датированы 2014 годом.

2015 год обозначился рядом концертов, отражающий не менее важные события. Среди них - праздничный концерт посвященный Саммиту народов Казахстана в городе Астана, Концерт студенческого Биг-Бэнда под управлением А. Оренбургского в ГАТОБ им.Абая, музыкальное сопровождение мюзикла «Достарсерты» в концертном зале «Казах Концерта» г. Астаны.

Мастер-класс легендарной гитаристки Майкла Джексона - Джениффер Баттен состоялся в 2016 году в Каз. НАИ им. Т. Жургенова.

Заслуживает быть отмеченным студенческий Биг-Бэнд под управлением А. Оренбургского. Он также открыл кинофестиваль «Бастау» в 2016 и 2017 годах во Дворце студентов Казахского Государственного Университета им.Аль-Фараби. Этот же коллектив сопровождал отчетный концерт Каз НАИ

им. Т. Жургенова, запись на телевидении и радиовещании канала СТВ, Национальный праздник «Наурыз», и многие другие мероприятия 2018 года.

Хотелось бы отдельно ометить деятельность ВИА «Alma time» образованной в 2012 году в Казахстане, художественным руководителем представленного коллектива является Улан Ахметов - выпускник Российской Академии музыки им Гнесиных. Ему принадлежит сотрудничество с такими популярными артистами как Андрей Губин, группа «Серебро» и др.

Коллектив работает в коммерческом направлении, исполняя каверы на мероприятиях различного уровня. В августе 2017 года группа выпустила дебютный видеоклип на авторскую песню «Бір Арман», который попал в ротацию таких каналов как Hit TV, MuzLife, Той Думан и др. ВИА «Alma time» также исполняет джазовую программу, они являются резидентами джазового клуба Музкафе. В феврале 2018 года группа дала сольный концерт в стенах КазНАИ им. Жургенова. Творческие цели коллектива - написание авторских композиций, выступление на джазовых фестивалях как в Казахстане, так и за рубежом.

Учитывая последние веяния моды, следует указать на то, что деятельность перечисленных вокальных групп и отдельных исполнителей направлена на удовлетворение желаний ее потребителя. Фиксируя вкусы публики, тонко передавая духовный климат эпохи, современных тенденций эти талантливые музыканты являются одновременно отражением социальной атмосферы, активно направляя и динамизируя ее развитие.

Таким образом следует указать на то, что стремительное вхождение Казахстана в мировое сообщество, раскрытие завесы информационных путей, приведшее к уникальной возможности приобретения колоссального творческого опыта в последнее время стало важной и новаторской тенденцией.

Период суверенной независимости является свидетельством позитивных движений в области музыкального искусства, созданием множества коллективов, конкурсов, рок и поп-групп, произведений в самых различных жанрах. За это двадцатилетие были проведены разнообразные международные и республиканские конкурсы джазовой и песенно-эстрадной музыки, фестивали, съезды и форумы композиторов.

В этом смысле вполне закономерны интересы и вкусы слушателей, которые посредством естественного отбора отдают предпочтение достаточно ярким, колоритным и талантливым личностям и их творческим находкам, прочно закрепляемых в народной памяти.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания»). //Егемен Қазақстан, от 12.04.2017.
2. Назарбаев Н.А. Из выступления на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: один народ – одна страна – одна судьба», 24.04.2013.

Нұрпейіс Б.К.,
өнертану докторы, профессор,
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ҚАЗАҚ ТЕАТР ӨНЕРІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Түйіндемe. Мақалада ғұлама жазушы М.Әуезовтың қазақ театр өнерін дамытуға сіңірген еңбегі қарастырылған. Ол актерлерге пьесаны оқығанда шығарманың идеялық концепциясын, жанрын, кейіпкерлердің бір-бірімен қарым қатынасын терең түсіндірген. Қойылым орындаушыларына пьесадағы ой қақтығыстарының шығу тегін, тіпті кейіпкерлердің интонациясына, дауыс ырғағына дейін келтіріп көрсеткен.

Әсіресе, театрдың әдебиет бөлімін басқарып тұрған жылдары театр репертуарын жасауға, оның сапалы болуына қыруар еңбек сіңірді. Өзінің жазған пьесаларын труппаның алдында оқып беріп, орындаушылармен репетициялар жүргізіп, режиссер жұмысын атқарғандығы талданған.

Кілт сөздер: театр, шығармашылық, спектакль, сценография, режиссер, актер.

Резюме. В статье рассматривается вклад великого писателя Мухтара Ауэзова в развитие казахского театрального искусства. Во время читки пьесы он давал глубокое разъяснение актерам об идейной концепции произведения, о его жанре, подробно анализировал взаимоотношения персонажей. Исполнителям спектакля он не только объяснял о происхождении конфликтов, но даже показывал интонацию, ритмические переходы голосов персонажей.

Особенно он внес неоценимый вклад в качественное развитие репертуар театра в годы работы заведующим литературной частью театра. В статье анализируются особенности того, как Мухтар Ауэзов читал свои пьесы перед труппой, проводил репетиции с исполнителями, выполнял режиссерскую работу.

Ключевые слова: театр, творчество, спектакль, сценография, режиссер, актер.

Summary. The contribution of the great writer Mukhtar Auezov to the development of Kazakh theatrical art is considered in this article. During the reading of the play, he gave a deep explanation to the actors about the ideological concept of the play, about its genre, and analyzed in detail the relationship between the characters. To the performers of the play, he not only explained the origin of the conflicts, but even showed intonation, rhythmic transitions of characters' voices.

Especially he made an invaluable contribution to the qualitative development of the repertoire of the theater during the years when he worked as head of the literary part of the theater. The article analyzes the specifics of how Mukhtar Auezov read his plays for the troupe, held preparations with performers and how he made a director's work.

Key words: theater, art, classic, performance, set design, director, actor.

Қазақ халқының ұлы жазушысы, мәдениет пен қоғам қайраткері, ғұлама ғалым Мұхтар Омарханұлы Әуезов соңына өшпес із қалдырған дара тұлға. Оның өміршең туындылары әлемдік мәдениеттің алтын қорын байытып, қазақ әдебиетін биік тұғырға көтерді.

Жазушы мұрасының аса бай қыры театр өнерімен тығыз байланысып жатыр. Кемел суреткердің есімі қазақ театр режиссурасына қатысты сөз қозғалғанда жиі айтылады. Өйткені, ол өзімен қатар оқыған Ж.Аймауытовпен бірге Семейдегі «Шығыс кеші» деген атпен өткізіліп тұрған ойын-сауық кештерін ұйымдастырып, оның мазмұнды өтуіне атсалысқан. М.Әуезовтың қазақ театрының өрістеуге қосқан өлшеусіз еңбегі қазақ театртану ғылымында жоғары бағаланған. Атап айтатын болсақ: «Қазақ театрының тарихында», Қ.Қуандықовтың «Тұңғыш ұлт театры», «Театрда туған ойлар» кітабының кей тарауларында, Б.Құндақбайұлының «Мұхтар Әуезов және театр» монографиясында және тағы да басқа театр сыншыларының, көрнекті актерлеріміз бен режиссерлеріміздің естелік кітаптарында жан-жақты айтылған.

Белгілі театр сыншысы Қ.Қуандықов М.Әуезовтің театрмен шығармашылық байланысын ірі үш салаға топтастырған. «Бірінші мол арна –драматургиясы. Ұлт театрын ашу үшін алдымен ұлттық драматургия жасау керек еді. Осы ардақты мақсатты шешуде ол ерекше өнер көрсетті. Әдебиеттің ең қиын жанрына қалам сілтеген жазушы драматургияның құпия сырларына да инемен құдық қазғандай еңбекпен жетті. Драмалық түрлі жанрда: трагедия, қаһармандық драма, сатиралық комедия, музыкалы комедия мен операға, тұңғыш қазақ балетіне либреттолар жазу мектебінен өтті. Сонымен, М.Әуезов драматургиясының қалыптасу жолын, сахналық тарихын зерттеу маңызды іс болмақ. Екінші арна – театр өнері жайында айтқан пікірлері, яғни эстетикалық көзқарасы. Қазақ театрының алғашқы жылдарында ұлт театры қандай болуы керек деген мәселе төңірегінде айтыс көп болған. Сол айтыс

тартыстардың жуан ортасында М.Әуезов жүрді, оның пьесалары айтыс көрігіне айналды. Үшінші арна – аудармалары және оның аударма пьесаларды қазақ сахнасына шығарудағы түпкі мақсаттары» [1, 3-4 б.], – деп дұрыс болжам жасаған. Қ.Қуандықов анықтап берген бұл арналардың төртіншісі етіп М.Әуезовтің режиссерлік қырын қоса аламыз.

Б.Құндақбайұлы «Мұхтар Әуезов және театр» атты зерттеу еңбегінде ұлы суреткердің барлық пьесаларының сахналық тарихымен қоса қазақ актерлік және режиссерлік өнерінің дамуына сол туындылардың қаншалықты ықпал жасағанын түйіндеп берген. Осындай құнды еңбектердің қатары әлі де толыға беретіні даусыз. Себебі, қазақ әдебиеті мен мәдениетінің барлық саласында теңдессіз еңбек еткен М.Әуезовтің ұланғайыр мұрасын зерделеп, ой елегінен өткізу үшін де әр дәуірдің, әр ұрпақтың айтар сөзі, таным-түсінігі болатыны сөзсіз.

Ал, жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектерінде М.Әуезовтің режиссура өнерін қалыптастыруға сіңірген еңбектері үнемі қамтылып отырған. Әсіресе, Ж.Аймауытовпен қатар жүріп сахна өнерінің әуесқойлық, сәбилік белестерінен бірге өтіп, театрдың кәсіби деңгейін көтеруге сіңірген еңбегі назардан тыс қалған емес. Б.Құндақбайұлының: «Мұнан бұрын ойынды «ұйымдастырушы» немесе «басқарушы» деген сөздер жазылса, енді режиссер деген ұғымды кездестіреміз. Бұл сахналық ұғымды енгізуші М.Әуезов пен Ж.Аймауытов» [2,178 б.], – дегеніне қарап режиссер сөзін алғаш рет қазақ театртану еңбектерінде ғылыми айналымға М.Әуезов пен Ж.Аймауытовтың түсіргендігіндігін аңғарамыз.

М.Әуезовтің алғашқы режиссерлік жұмысы «Еңлік – Кебек» пьесасын қоюдан басталған. Ол 1917 жылы жазылған бұл трагедиясының алғашқы нұсқасын Шығыс бөктеріндегі Ойқұдық жайлауында, Абай ауылындағы «Талап» қоғамының жастарымен қояды. «Пьесадағы Еңлік, Таңшолпан мен Қалампыр рольдерінде де жігіттер ойнаған. Тұңғыш спектакль бірін-біріне тіркестіріп тігілген кигіз үйдің ішінде қойылды. Бірі сахна, екіншісі көрушілер залы іспеттес. Үйдің босағасына қойылған сандықтың ішіндегі сыбыршының (автордың өзі) сөзін естімей кейде орындаушылар өз бетінше импровизациямен сөз құрастырып, ойынның шырқын бұзбай алып шыққан көрінеді.

...Еңлік – Кебектің» 1922 жылы қойылғанда да режиссерлік жұмысын өзі жүргізген. Режиссура туралы жазба деректер болмаса да, өнер жолын қуалап, үнемі творчестволық ізденуде жүрген авторға өз шығармасын түсіндіру, оқиғаның даму жолдарын белгілеу, тұтас спектакльдің бейнелі көрінісін сызып беру-аса қиынға соқпаса керек» [3, 68 б.], – деген пікірге сүйенетін болсақ, М.Әуезовтің режиссерге тән қасиеттеріне тәнті бола түсеміз. Ол спектакльде ойнайтын актерлерге әрбір кейіпкердің мінез ерекшеліктерін, оқиғаның өрбуіне байланысты қандай әрекеттер жасайтынын, сөздің қалай айтылу керектігіне дейін егжей-тегжейлі түсіндіріп берген. Өзінің барлық пьесаларының даярлық жұмысына араласып отырған.

Осы тұста Вл.И.Немирович-Данченконьң режиссердің қызметіне берген үш түрлі сипатын еске алуға тура келеді. «1. Режиссер – түсіндіруші; ол – қалай ойнауды көрсетуші, сондықтан да оны режиссер-актер, режиссер-педагог деп атауға болады. 2. Режиссер – актерлердің жекелеген қасиеттерін бейнелеп көрсетуші айна; 3. Режиссер – спектакльді тұтас ұйымдастырушы;

Көпшілік жұрт тек үшіншісін ғана біледі, себебі ол көрініп тұрады. Спектакльдің мизансценаларынан, декоратордың түпкі ойынан, дыбыстардан, жарық беруден, халықтық сахнаны құруынан көрінеді. Ал, режиссер-түсіндіруші мен режиссер-айна көрінбейді. Ол актердің жан дүниесіне сіңіп кетеді. Мен үнемі қайталап айтып жүрген сүйікті жағдайларымның бірі – режиссер актер шығармашылығында өлуі керек» [4, 215 б.]

«Режиссер – айна. Оның басты ерекшелігі – актердің үздіксіз жұмыс барысындағы жеке даралығын тану, актердің бойындағы автор мен режиссер ойының көрінісін болжау. Оған не жарасымды, не нәрсе оны ұсқынсыз етіп тұр, оның қиялы мен ықыласы қайда алып барарын қадағалау. Қателескен жерінде сөкпей, сыпайы ғана түсіндіру керек. Осыдан актер өзін-өзі айнадан көргендей болуы қажет.

Режиссер – ұйымдастырушы, бірінші орынға актер шеберлігін қоя отырып, өзінің көкжиегінде спектакльге қатысты барлық элементтердің басын біріктіріп, тұтас жүйеге түсіреді [5,123 б.].

Біз Вл.Немирович-Данченконьң режиссердің үш келбеті туралы жасаған тұжырымына сәйкес М.Әуезовті «Режиссер-түсіндіруші. Режиссер-педагог» дегіміз келеді. Ол арнайы түрде («Еңлік – Кебектен» басқа) спектакль қоймағанымен де қазақ театрының тууы мен қалыптасу жылдары, тіпті кәсіби деңгейі өскен кезде де театрмен шығармашылық байланысын үзбей өзінің ақыл-кеңестерін беріп отырған. Әсіресе, 1932-1944 жылдар аралығында театрдың әдебиет бөлімін басқарып тұрған кезде театр репертуарын жасауға, оның сапалы болуына қыруар еңбек сіңірді. Орыстың майталман

драматургі А.Н.Островскийдей өзінің жазған пьесаларын труппаның алдында оқып беріп, орындаушылармен репетициялар жүргізген. М.Әуезов актерлерге пьесаны оқығанда шығарманың идеялық концепциясын, жанрын, кейіпкерлердің бір-бірімен қарым қатынасын терең түсіндірген. Ол актер болып ойнамаса да кейіпкерлердің өз қиялындағы кескіндемесін айқындап берді. Қойылымның болашақ орындаушыларына пьесадағы ой қақтығыстарының шығу тегін, тіпті кейіпкерлердің интонациясына, дауыс ырғағына дейін келтіріп көрсеткен.

Пьесаларды труппа алдында оқып таныстыру – ағылшын театрында ертеден келе жатқан тәсіл. Эллен Терри «История моей жизни» кітабында Ирвингтің өз ролін қалай оқитынын тамсана жазған. «Читая, он быстро и уверенно перевоплощался. Одновременно он давал указания относительно расположения действующих лиц, движения толпы и шествий. Закончив чтение, Ирвинг распределял роли» [6, С.86], – деп Ирвингтен соң басқа актерлердің оған еліктеп, солай оқуға тырысатынын айтқан. Сол сияқты Б.Шоу да актерлердің алдында пьесасын оқып, мән-мазмұнын өзі түсіндірген. Бұл туралы Б.Шоу шығармашылығын терең зерттеген Хоскет Пирсон: «Для Шоу публичные выступления были и спортом, и развлечением, и делом жизни» [7, С.74], – деп актерлердің алдына бару үшін Б.Шоудың ұзақ даярланатынын, тіпті дауысты, дауыссыз дыбыстарды айтып көп жаттығатынын жазған.

М.Әуезов пьесаларды талдап, көркемдік-идеялық мәні мен сырын түсіндіруде де режиссер мен актерлердің ақылшысы болған. Сахнадағы сөздің жанды да мәнді айтылуын орындаушыларға сіңіре алған. Актерлерді орындаушылық мәдениетке тәрбиеледі. Іргелі ойлы жазушының орыс режиссерлеріне (М.Г.Насоновқа, Я.П.Танеевке, И.Г.Боровқа, М.В.Соколовскийге, т.б.) ерінбей-жалықпай қазақ тіліндегі пьесаларды түсіндіріп, қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары туралы құнды мағлұматтар беруі сахна өнерінің жандануына үлкен көпір болды. Ол режиссерге пьесамен танысу, оны оқу кезінде ғана көмектесіп қоймай, сол пьесаны қоюшыға халық өмірінің мінез-құлқынан мәліметтер келтіріп, халықтың рухани күш-қуаты, жеке адамдардың өзгешелік сипаттары жайында деректер берген. Сөйтіп, режиссердің пьесадағы адамдар жайында, олар өмір сүрген орта туралы толық мағлұмат алуына болысқан. Мұндай кеңестерді ол жалғыз режиссерлерге ғана емес, актерлерге де үнемі айтып отырды. Режиссерлер мен актерлердің талантын құрметтей отырып, актер шеберлігінің ұшталуына қатысты мәселелердің бәріне де мән берді. Ол дайындалып жатқан спектакльдің бағытын дәл анықтап, репетицияның табиғи өрбуін тездетпеді, асықтырмауды талап етті.

Драматургтің «Түнгі сарын» пьесасын қойған (1935) Ю.Л.Рутковскийге де М.Әуезов 1916 жылғы қазақ сахарасында болған ұлт-азаттық көтеріліске қатысты көптеген тарихи деректерді ұғындырды. Соның нәтижесінде спектакльдің бүкіл идеялық-көркемдік тұлғасы, оның төңкерістік пафосы, әлеуметтік салмағы заман талабына лайық шықты.

Әлемдік классиканың озық үлгісі болып саналатын У.Шекспирдің «Отелло» трагедиясын сахналаған (1939) М.В.Соколовский үстел басындағы жұмыс кезінде орындаушыларға пьесаның идеялық, көркемдік маңызын, кейіпкерлердің әлеуметтік-психологиялық негізін, моральдық, этикалық жағын терең ұғындырса, М.Әуезов У.Шекспирдің ақ өлеңмен жазылған сөзінің поэтикалық қуатын, философиялық және өмірлік астарын талдап түсіндірді. Бұл спектакльде қазақ актерлері Шекспир қаһармандарының романтикалық бейнелерімен жүздесіп, автордың стилімен танысты.

У.Шекспир пьесасының қазақ сахнасына қойылуын, актерлердің ұлы драматург шығармасын меңгеруін қадағалап, тіпті рольдерді бөлгенде де театрдың көркемдік кеңесінде Отеллоны Е.Өмірзақовқа, Дездемонаны Ипмағамбетоваға ойнату керектігіне кеңес берген екен.

Отызыншы жылдары қазақ театры өзінің көркемдік қалыптасу дәуірінің жауапты кезеңінде тұрғанын М.Әуезов асқан сезімталдықпен түсінді. Театр өнерінде күрделі шығармашылық үрдістер жүріп жатқанын да тез ұқты. Сондықтан да ол театрдың кәсіби өсу дәрежесіне айрықша назар аударды. Артистер ойынындағы жылт еткен жаңалықты құптап, осал кеткен тұстарды қатал сынға алып, мінін де мұқият көрсетіп отырды.

М.Әуезовпен қатар жүріп, одан мол тәлім алған ата буын актерлеріміздің бірі С.Қожамқұлов: «Мұхаң театрдағы көркемдік советтің мәжілісіне әрдайым қатысып, көптеген құнды ойлар айтатын. Өзге драматургтерге достық ақылын айтып, көптеген ойлы пікірлерін талқыға түскен шығармаларға жұмсайтын, нашар дүниені қатты сынға алатын. Б.Майлин мен Ғ.Мүсіреповтің «Аманкелді», С.Мұқановтың «Күрес күндерінде», І.Жансүгіровтің «Түрксіб», Б.Майлиннің «Біздің жігіттер», С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар», Ә.Әбішевтің «Отан үшін», «Жолдастар» Ш.Құсайыновтың «Марабай», А.Токмағанбетовтың «Семафор ашық», «Әзірет сұлтан» тағы да басқа көптеген

пьесалардың сахнаға қойылу процесіне араласа жүріп, драматургтерге ғана емес, режиссерлерге де ұтымды, жаңа ұсыныстар беретін. 1934 жылы бірінші рет театр жанынан көркемдік совет құрылып, оны Мұхтар Омарханұлы басқарды» [8, 69 б.], – дей келіп ғұлама суреткердің парасат-пайымы мен түпсіз терең білімі туралы зор ілтипатпен жазған.

М.Әуезов «Жалпы театр өнері мен қазақ театры» атты мақаласында театр өнерінің ерекшеліктерін, шығу тарихын, даму жолдарын сөз етеді. Енді дүниеге келген қазақ театрына халық қазынасындағы арналар жан-жақты қарастырылған. «Қазақстан мемлекет театры» (1928), «Театр, музыка кадры» (1933), «Мемлекеттік театрдың алдағы міндеттері» (1933), «Үзінділер» (1934), «Қазақтың халық музыкасы мен халық театры» (1936) тәріздес еңбектерінде қазақ театрының қалыптасу, даму сатыларындағы көкейкесті мәселелері қозғалады. М.Әуезов тұжырымында халық өнерінде бұрыннан бар дәстүрлерді, формаларды жаңа заманға лайықтап, реалистік мәдениеттен үйрену арқылы өсу-даму шарты көрсетілген.

Актерді ол театрдың алтын діңгегі деп түсініп, үнемі назардан тыс қалдырмаған. «Қазақстанның көркем өнері» (1935), «Біздің актерларымыз» (1935), «Елубай Өмірзақов» (1936), «Халық артисі» (1946), т.б. мақалаларында Ә.Қашаубаев, И.Байзақов, Қ.Қуанышбаев, С.Қожамқұлов сынды қазақ театры саңлақтарының шығармашылық кескіндемелерін жасаған. Оның бұл еңбектерінде режиссерлік көзқарастары да айқын көрінеді. Әр актердің шеберлік қарымы мен роль сомдаудағы даралықтарын тамыршыдай дөп басып дәл анықтаған. Қ.Қуандықов М.Әуезовтің қазақ театрындағы орнын: «Орыс театрына А.Островский, М.Горький, А.Чехов қандай еңбек сіңірсе, М.Әуезов те қазақ театрына сондай еңбек еткен адам» [1,13 б.], – деп үлкен бағасын беріп кеткен. Иә, М.Әуезов қазақ театрын драматург, режиссер, театр сыншысы ретінде ілгері дамытты. Ұлы суреткердің есімі мен еңбегі қазақ әдебиетінде ғана емес, өнерінде де мәңгі қалды. Оның халық даналығынан нәр алған, өмір өзенінің тұнығынан суарылған тағылымы мол тартымды пьесалары қазақ сахна өнерінің көрігін қыздырып, рухани дүниемізді байытты. М.Әуезовтің соңында қалған бай әдеби-ғылыми мұрасы оның қаламгерлік қарымының, ой-арманы мен мақсат-мұратының биік мүдделері туралы сыр шертуге үлкен темірқазық екені баршаға мәлім. Олай болса, Әуезов әлемін жан-жақты зерттеу болашақта жалғасын таба беретіні сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қуандықов Қ. Тұңғыш ұлт театры. – Алматы: Жазушы, 1969. – 244 б.
2. Құндақбаев Б. Мұхтар Әуезов және ұлттық өнер. Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 350 б.
3. Қазақ театр тарихы. Екі томдық. – Алматы: Ғылым, 1975. – 1 т. – 435 б.
4. Немирович – Данченко Статьи. Речи. Беседы. Письма. Театральное наследство. – М.: Искусство, 1952. – 375 с.
5. Немирович – Данченко. Из прошлого. – М.: Художественная литература, –1968. – 245 с.
6. Терри Э. История моей жизни. –М. –Л.: Искусство, 1963. – 263 с.
7. Пирсон Х. Бернард Шоу. – М.: Искусство, –1972. – 285 с.
8. Қожамқұлов С. М.Әуезов туралы сөз // Жұлдыз. –1968. – № 8.

ЖЫР КИЕСІ

Аннотация. Көмеймен жырлау дәстүрінің Сыр бойында ғана сақталуы күні бүгінге дейін сыры ашылмаған жұмбақ. Жыраулық жолға түсу - Базар жыраудан Көшеней жырауға дейінгі аралықта әр-түрлі жолдар арқылы (видение «аян», благословение «бата алу») «жырау» атанған.

Мақалада, көне ұғымдар, тылсым дүниенің адамға әсері арқылы өнердің қонуы баяндалады.

Түйін сөздер: Сыр, жыр, кие, аруақ, бата, түс, аян, домбыра, өлең, көреген, жыршы, жырау.

Аннотация. Традиционное горловое пение является по сей день загадкой, которая сохранилась в низовьях Сырдарьи Кызылординской области.

В данной статье автор рассматривает пути становления «Жырау» (видение «аян», благословение «бата алу») от Базар до Кошеней жырау. Также, излагается древние понятия, которые передаются в таинственный мир искусства через призму человека.

Ключевые слова: Сыр, сказание, святой, благословение, видение, домбыра, песня, дальновидный, жыршы, жырау.

Annotation. The traditional throat singing is still a mystery, which was kept in the lower reaches of the Syrdarya region of Kyzylorda. In this article the author examines the way to becoming “Zhyrau” (vision, “Ayan” blessing “bata alu”) from the Bazaar to Kosheney zhyrau. Also, it describes the ancient concepts, which are transmitted to the mysterious world of art through the prism of human.

Keywords: Syr, legend, saint, blessing, vision, dombyra, song, visionary, zhyrshy, zhyrau.

Саз бен сөздің сиқырлы сыры үндескен өнердің ең озық үлгісі, ең күрделі киелісі жыраулық дәстүр, көшпенділердің саф алтындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа мирас қылып қалдырған шын мәнінде асыл қазынасы еді. Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа, бабадан-балаға ауызба-ауыз беріліп жалғасып келе жатқан жыраулық дәстүр ананың сүтімен, атаның рухымен даритын киелі өнер. Тәңірге, аруаққа сиынған қазақтардың ұғымында әр өнердің өз иесі, киесі болады деп сенген. Көне жыраулық дәстүрдің де осындай ұғымдардан шет қалмағаны белгілі. Эпикалық жырларды айта келе көзден айырылу немесе әуелден “әз”(соқыр) болып туылу мотиві эпикалық үрдісті тұтынған әлем халықтарының біразында бар. “Маадай Қара” сияқты көлемді эпосты бірнеше апта бойы жатқа соғатын Алтай өңіріндегі атақты кайчылардың бірі-Алексей Калкин де екі көзінен бірдей зағип болып қалған күннен бастап түбі жоқ терең айтқышқа айналған [1.74]. Маңғыстау өңірінде тұратын эпик жыршы-Жақсылық Елеусіновтің де екі көзінен зағип болып қалғанына бірнеше жыл болған. Жақсылықта топқа түскенде көзіне елес келетінін, жыр айтар кезде Сүгір мен Қашаған ақындардың дем беретінін айтады. Қорқыт ата күйлерінің соңғы буын орындаушысы Сыр бойылық Нышан-Әзден де, Қалдаш (Қалдыбек) жыршыдан да осындай өзге әлемдермен байланысты құпия, сыры әлі ашылмаған тылсым қасиеттерге сенбеуге шараң жоқ. Көзі көрмей қалған адам жырды тек тыңдау қасиеті арқылы немесе түс көріп, түсінде аян алуына байланысты жаттайтын болған. Қырғыздың “Манас” эпосын жырлаушы жомокшылардың көбісі жырды Манас батырдың түсінде берген аяны арқылы жаттайтындықтары туралы айтқан.

Кез-келген адамның басына қонып, уысына түсе бермейтін жыраулық өнердің жолы аса қиын да күрделі. Жыраулық дәстүр сияқты аса ірі күрделі жанрдың жолына түсуші жырауларға қойылатын қатаң қағидалар мен терең талаптардан басқа да ерекшеліктері мен қасиеттері болуы шарт. Жыраудың жолы ашылып үлкен жолға түсуіне, нағыз кәсіби жырау атануына үлкеннен бата алу, болмаса өнердің киесі немесе аруақ қону сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Шынында да осындай “ритуалдар” орындалғаннан кейін жыраулардың жолы ашылып ел-халыққа танылып, атағы жайыла бастайды. Ақын-жыраулардың өмірінде жиі кездесетін киелі құбылыстардың **бірінші** түрі. Түсінде белгісіз қарияның келіп “өлең аласыңба, көген аласың ба?” деуі, немесе ертеде өмірден өткен атақты ақын, күйші келіп аян беріп домбырасын ұсынады. Мұндай “кие” халыққа даңқы кең тараған аса дарынды өнер иелерінде болған құбылыс. Сөзіміздің дәлелі ретінде Сыр бойының жырау-жыршыларының өмірлерінен бірнеше мысал келтіре кетейік. Әкесінен жастай жетім қалған Базар жырау, Есімтөбет руының байы Жабағының қойын бағады. Бірде қойларын суатқа құлатып өзі ұйықтап жатса, түсіне ақ сәлделі қария кіріпті. Қария:”-Балам, көген аласың ба, әлде өлең аласың ба?” дегенде, Базар, өлең

аламын ата-депті. Ендеше аузыңды аш балам депті қария. Базар ауызын ашқан екен, қария аузына түкіріпті. Содан жиіркеніп оянып кеткен бойда айтқаны өлең бола беріпті[2.12].

Атақты жыршы Рахмет Мәзқожаев бала кезінде далаға ұйықтап қалады. Түсінде ақсақалды, ақ киімді қария келіп домбыра мен дорба ұсынады. Көңіліне қорқыныш кірген бала домбыраны алмай қашқақтаған екен. Қария кейіп домбыраны баланың қолына ұстатып кетеді. Жыршының өзі, бұл өнер маған осылай қонған еді, деп айтып отырады екен[3.6]. Жыршы, ақын Әбділдә Жүргенбаев жетім өскен. Жетім баланың бар ойы тамағын тойғызу. Бірде, бір төбенің басына жатып ұйықтап қалған бала түсінде үлкен әдемі сандық көреді. Сандықты ашса іші толған жазу жазылған қағаздар екен. Соны бала тойғанынша жейді. Оянып кетсе іші тырсыып жатыр екен. Содан бастап не айтса да аузына ұйқас үйіріле беріпті[4.]. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бұл, жоғарыда жазғанымыздай киелі құбылыстардың түс көру арқылы аян алуы. **Екінші** киелі құбылыстардың түрі аруақ қону. Екі дүниенің яғни фәни мен бақиға ортақ тотемдік жануарларды “жырдың киесі” деп тану, діни-мифтік ұғым-түсініктерге сену, түркі тектес халықтардың фольклорының бәрінде дерлік кездеседі. Жыр алыбы Жамбылдың жыр киесі жолбарыс болса, Кемпірбай ақын:

Өсетжан осы аурудан өлем білем,
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көк ала үйрек “хош” деп ұшты,
Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем -

деп, ән киесінің көк ала үйрек екендігін айтқан [5.159]. Сыр бойының жыраулық дәстүрінің ірі өкілі Жиенбай жыраудың да пірі “жолбарыс” болған деген аңыздар бар ел ішінде. Соның бірі мынау, ертеректе алдынан адам кесе-көлденең өтпейтін Би болыпты. Жиенбай жырауды орталарына алған бір топ аттылар әлгі бидің алдын кесіп өте береді. Жасы да үлкен, жолы да үлкен би жолын кескен жолаушыларға басын иіп жол берген екен. Жолаушылар өтіп кеткен соң нөкерлері биге:” Биеке,мұныңыз не, жасы кішіге жол бергеніңіз қалай?” деп жалпақтаған екен. Сонда би:”Қалай жол бермейін, алдыма бір жолбарыс келіп жатып алды ғой” деген екен. Жиенбайдың баласы “Рүстембек жыршының жыр айтқанда көзіне бура елестеп отырады екен” деген әңгімелерді жыршының баласы Бидастан талай рет естіген едік. Рүстембектің баласы Көшенейге атасының яғни Жиенбай жыраудың әруағы қонғаны жәйлі Бидас былай баяндаған еді. Көшеней қаншама тер төгіп жыраулыққа ұмтылып, өнерін ұштағанымен көпшіліктің көңіліне, халықтың назарына іліне бермеген. 1969 жылы күзде Ақжар ауылында Көшеней мұғалім болып жұмыс істеген. Бір күні түнде қатты айқайдан шошып ояндық. Келсек, Көшпан (Көшеней) ояу отыр екен. Түсімде бір жолбарыс ту сыртымнан келіп арқамнан тістеді, содан шошып ояным дейді. Мән-жайды түсінген шешеміз: “Айналайын, атаңның әруағы қонды, енді өнерің үстем болады, жырау боласың” деп түсін жақсылыққа жориды. Міне, осындай жағдайдан кейін Көшеней алқалы топтың алдын бермей, додалы топта оза шауып бәйге алатын жыршы атанады. Жиенбай жыраудан келе жатқан кие “жыр жолбарыстың” тұтас әулеттің жебеушісіне айналып, қысылғанда дем беріп, ұрпағын қолдап келе жатқандығына Дүзбембеттен тараған жұрағат бүгін де риясыз сенеді.

Үшінші киелі құбылыстардың түрі “Бата алу”. Есте жоқ ескі замандардан келе жатқан осы бір тамаша дәстүрдің өзге салт-санадан, жөн-жоралғыдан айырмашылығы, артықшылығы бүгінгі күнгі қоғамымызда жатсынбай, жатырқамай қабылдауында. Күнделікті өтіп жататын той-томалақта, өлім-жітімдер де, тіпті кез-келген үйде астан кейін берілетін “бата”, қазақ деген ұлттың ең жарқын кәдесінің бірі десек қателесе қоймаспыз. Қазақ халқының өміріне әбден сіңісіп кеткен “бата беру” әсіресе өнер салаларының барлық түріне әнші, күйші, биші, жыршы, ертекші, ақын, шешен, т.б. заңды атрибутына айналған. “Ана жыраудан бата алған, мына күйшіден бата алған” деген сөздің өзі сол “бата алған” өнер адамына үлкен жүк артып, өнеріне жауапкершілікпен қарауға мәжбүр еткен, және “бата алушы” бата берушінің шәкіртіндей болып есептеледі. Бата берушіде кез-келген адамға бата бере бермейтіні де белгілі. Сенімін ақтайтын, болашағынан үлкен үміт күттіретін немесе кемеліне келген өнер адамына үлкен ағалық, ұстаздық сезіммен болашақта жолы ашылып өнері үстем болуына берілген. Сыр бойындағы Жұмабек жыршының:

Азғантай палуан* ішінде,
Жұмабек жырау атандым.
Қадақ жарым шай беріп.
Жарықбастан бата алдым.
Үш күн жырлап үйінде,
Майданбайдан бата алдым -

деп жырлауы да, батаның керектігін, киелілігін көрсетсе керек. Бір жағынан “бата” емтихан сияқты, сыннан сүрінбей өткен өнерпазға берілетін баға депте бағалауға болады. Қалай десекте “бата” өнер адамдарына сенім ұялататын ең қажетті рухани азықтың бірі екені анық.

Жыраулар мектебі

“Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің” деген халық даналығы бар. Шынында да “кұлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар” бала, от-басында естіген-көргенін немесе үйге келген қонағының өнерін кеудесіне түйіп өседі. Қазіргі замандағыдай өнер ошақтары болмағанымен, от-басынан алған тәлім-тәрбиемен өнерлерін жетілдірген өнерпаздар Сыр бойында көптеп саналады. Жеті атасынан бері жыраулық дәстүрдің жігін үзбей, жыр көрігін қыздырған аталы-балалы от-басылар Сыр бойында баршылық. Ешнияз - Жүсіп - Мұзараф - Сабыт, Бөртебай - Сәрсенбай - Алшынбек - Майра, немесе дәрпі үш жүзге түгел тараған Жиенбай - Рүстембек - Көшеней - Арнұр. Жиенбай жыраудан баласы Рүстембек және Әлібек, Молдахмет, Орынбай, Тасберген, Мұзараф, Ібәш, Әбділдә сияқты Сыр бойының жырау-жыршылары өнеге алған. Арнайы жыраулар мектебін қалыптастырмағанымен Жиенбай жырауды үлгі тұтып ұстаз санағандар көп-ақ. Қ.Баймағанбетов:

Жиенбай жыр бұлағы Кетедегі,
Шәкірт қып көп шайырды жетеледі.
Баласы қазірде бар Рүстембек,
Демейді, Жиенбайдан бөтен еді -

дегенінен, Жиенбай жыраудың талай жырау-жыршыны жолға салып отырғанын байқаймыз

Арал аймағында өзіндік үні бар “жыраулар мектебінің” негізін қалаған жарқын бейненің бірі, әдебиетпен өнердің тізгінін тең ұстаған ірі эпик ақын Нұртуған Кенжегүлұлы. Нұртуған Арал ауданы, Мырзас елді мекенінде 1889 жылы туылған. Нұртуған жайлы насихат жақсы тараған деп айта алмаймыз. 1992-1994 жылдары, Алматы “Ғылым” баспасынан Ә.Оспановтың “Кәнеки тілім,сөйлеші” атты үш томдық өлеңдер жинағы, Б.Жүсіповтың “Мырзастағы жыр мектебі”, бірді-екілі газет-журналдарда шыққан мақалаларды айтпағанды мардымды ештеңе жоқтың қасы. Дегенмен, біз Нұртуғанның ақындығына емес, қолына домбыра ұстап жырау-жыршы болмағанымен үш жүзге танымал жырау-жыршыларды тәрбиелегені жөнінде аз-кем айтпақпыз. Нұртуған, ақындығы кемеліне келіп, халыққа кеңінен танымал болған кезде, өнерге талабы бар өнерпаздар Мырзасқа жан-жақтан ағылып келіп жатқан. Нұртуған сол жыршы-жырауларға ақылшы, сыншы әрі жыраулық өнерге талаппен талғампаздық өлшем ұсынған ұстаз да болған. Өнерге жанашырлық Мырзаста осылайша жыраулық мектепті қалыптастырған. Нұртуған, алдына жыр үйреніп, жыраулықты меңгеру үшін келген талапкерге жыр-терме айтқызған. Салғаннан домбыраның сағасына қол салып айғайға басатындарға: “Өлеңді алғашқы төрт пернеден бастамай сағадан бастадың, осыдан кейін енді не айтпақсың?” - деп, қайырып отырған. Домбыраны жәй бастап, қыза келе алысқа шабатын жүйріктерге ғана өз жырларын ұсынған. Шәкірт жырауларына өлең жаттатып, жыр қорын (репертуар) да қадағалап, топқа түсіріп жүрген Нұртуған, әуелі халық жиналып, жыраудың өзі қызып сабасына түскенше айтуға лайық деп терме-толғауларын үйретеді, түрлі салт-рәсімдерге байланысты беташар, тойбастар, мақтау жыр түрлерімен жарактандырады. Содан соң ғана әрбір жырау өз шамасына, әліне қарай “Едіге”, “Орақ-Мамай”, “Қарасай-Қази” сынды Нұрекеңнің өзі жазған дастандарынан қалауынша жаттатқан. Жырау

* Кіші жүз, ру аты.

шәкірттеріне, өлеңін толық жаттатып болғаннан кейін де, топқа түсіп жырлауға рұқсат бермес бұрын, “Кербез болма. Халыққа сөзінді сатпа. Өлеңді құнын білмейтін адамға айтпа, сөзін ұмытып қалма. Әр сөзді өзінің лайықты әнімен айт. Домбыранды дұрыс қақ” деп әлсін-әлсін тапсыратын болған. Нұртуған “Жырауларға өсиет” деген өлеңінде:

Жыршыға бір таң бұйым ба?
Кетпесін кіріп жиынға.
Жыраудың жаман әдеті,
Әуес болса тиынға -

деп, шәкірттеріне “сөз сатуға” тиым салып отырған. Өзінің туған жиені Жәмет жырауды жыраулыққа баулығанда айтқаны: ...Айтуға бір өсиет бекінемін,

Қарсылық етпес дедім расында.
Келгелі төрт-бес айдың жүзі болды,
Жатырсың нағашыңның от-басында.
Жыраулар бізден шыққан әрбір түрлі,
Беруге жарамай жүр батасында.
Пұл тауып дүнияға құныққандар,
Аямас антқа байлап атасында -

деп, “дүнияға құнықпауды” қатаң ескеріп отырған. Нұртуған жырдың әніне де ерекше көңіл бөлген. Әннің қандай болуы керектігі жөнінде “ән туралы” толғауында:

Тыңдаушым, нақышпенен ән салайын,
Басымды ән салдым деп шайқамаймын.
Кетсе ауыз қатты ашылып ұят болар,
Кейде мен өзімді-өзім байқамаймын.
Желпілдеп екі танау, көз аларса,
Онда мен “әншімін” деп айта алмаймын.
Өзгертпей пішінімді олай-бұлай,
Демімді жеткен жерден қайтарайын.
Ән деген сөз секілді буын-буын,
Келтірсең сәніменен өз өрнегін.
Түрленіп неше түрлі құбылады,
Әр әннің тапсаң лайық өз дерегін.
Құйқұлжып қоңыр әуен ырғактаса,
Табады тыңдаушында өз керегін -

деп, [6.241] құр айкайдың ән болмайтындығын ескерте келе, әншіге үлкен талғаммен, әр әннің байыбына барып ғана орындау керектігін айтқан.

Міне, осындай жыраулық мектеп көрген Дәріғұл жырау жырлағанда иығына кешке таман жамылған шапаны таң атқанша бір қозғалмайтындығын көзі көрген қариялар аңыз қылып айтуда. Нұртуған ақынның жыр мектебінен дөреген даңғайыр жыраулар Бақытжан, Жәмет, Көпжасар, Еңсепбай, Дәріғұл және Кәрібоздар еді. Арал өңірінде өмір кешкен, Нұртуған ақыннан жасы кіші кез-келген жырау-жыршы арнайы барып дәріс алмасада өздерін Нұртуғанға шәкірт, “Жыр мектебінің” өкілі санайды. Бүкіл бір өлкенің мақам-саздарының бүгінгі күнге жетуіне, Нұртуған сынды ұстаздың қалыптастырған “жыраулар мектебінің” жемісінің шарапаты болса керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жүсіпов Б. Жырдария. Алматы. 2009 ж. 74-бет.
2. Оңдасұлы Б. Жәмиғи қазақ бір туған. Ғылыми басылым. - Алматы, 2008 . 12-бет.
3. Әбділдаұлы Б. Сырдың саңлақ жыршысы. - Қызылорда. 1977. 6-бет.
4. Жүргенбаев Әбділданың туған жиені Айдос Рахметовтың айтуынан жазылды.
5. Найманбаев Ә. Шығармалар. - Алматы. 1988 . 159-бет.
6. Оспанов Ә. Кәнеки, тілім сөйлеші. - Алматы, 1994. 241-бет.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР:

1. **Ажибаев М.Г.**, докторант, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы;
2. **Айжанова Г.К.**, п.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ;
3. **Айтбаева Г.Ж.**, ф.ғ.к., доцент, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТ университеті, Алматы қаласы, Қазақстан;
4. **Айтбаева Айман**, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті, ф.ғ.к.;
5. **Арзиев З.З.**, доцент, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
6. **Балабиев Қ.Р.**, заң ғыл. докторы, Мардан Сапарбаев институтының профессоры;
7. **Бейсембаева А.А.**, п.ғ.к., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТ университеті;
8. **Бердалиева А.С.**, 1-дәрежелі заңгер, докторант, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы;
9. **Баймолда Д.**, Қазақстанның Ұлттық Жаратылыстану Ғылымдары Академиясының мүше корреспонденті, физика ғылымының PhD докторы, профессор;
10. **Дауылбай М.**, оқу магистры, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті;
11. **Дуйсенғалиева В.А.**, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
12. **Елшібаева К.З.**, 3-курс PhD докторанты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті;
13. **Есберген А.П.**, Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ;
14. **Есенғұлова М.Н.**, педаг. ғыл. кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті;
15. **Ескендір Н.Н.**, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ;
16. **Жұмағұлов Т.Б.**, PhD докторы, аға оқытушы,
17. **Жумагулов Т.Б.**, аға оқытушы, философия докторы (PhD), І.Жансүгіров атындағы ЖМУ;
18. **Жумашева А.Б.**, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ;
19. **Жапан А.**, ХҚТУ 2-ші курс магистранты, Түркістан қаласы;
20. **Жұмақасова Б.Д.**, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С.Демирел университеті;
21. **Жаханова Ф.Н.**, магистр, оқытушы, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
22. **Жаханов Б.Б.**, магистрант, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
23. **Жилкибаев Б.Е.**, өнертану магистрі, аға оқытушы, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
24. **Жумасейтова Г.Т.**, өнертану кандидаты, профессор, Қазақ ұлттық хореография академиясының өнертану және арт-менеджмент кафедрасының меңгерушісі;
25. **Завотпаева А.Т.**, заң ғыл. кандидаты, доцент, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы;
26. **Иманғалиев Н.К.**, заң ғыл. кандидаты, бас ғылыми қызметкер, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы;
27. **Иманғазин И.**, ф.ғ.д., І.Жансүгіров атындағы ЖМУ профессоры;
28. **Калкаева Н.Б.**, з.ғ.к., Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты;
29. **Калыбекова А.А.**, п.ғ.д., профессор, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
30. **Калыбекова С.К.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
31. **Касенова А.А.**, докторант, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы құқық қорғау органдары академиясы;
32. **Қартбаева Ж.Ж.**, п.ғ.к., доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті;
33. **Керімбекова Ж.У.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
34. **Курбанова А.Н.**, магистрант, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТ университеті;
35. **Кульдеева Г.И.**, филол. ғылым. докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ;
36. **Қуатова А.Ә.**, аға оқытушы, заң ғылымының магистрі, Қазақ Орыс халықаралық университеті, Ақтөбе қ.

37. **Құсмолдина Л.**, магистрант, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, Талдықорған қаласы;
38. **Лекерова Г.Ж.**, психол. ғылым. докторы, профессор, ПФХА академигі, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
39. **Мирзадинова Н.Р.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
40. **Мусаханова Г.М.**, PhD докторанты, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
41. **Мусагулова Г.Ж.**, өнертану кандидаты, профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы;
42. **Мүлік Д.**, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, докторант;
43. **Нарбекова Т.М.**, Мардан Сапарбаев институтының аға оқытушысы;
44. **Нигматуллина Ж.Ш.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
45. **Нүрпейіс Б.К.**, өнертану докторы, профессоры, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы;
46. **Орда Г.Ж.**, филол. ғылым. докторы, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері;
47. **Ордабекова Х.А.**, филол. ғыл. кандидаты, Сулейман Демирел университетінің ассоц. профессоры;
48. **Примбетова А.И.**, PhD докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті;
49. **Райханова Г.А.**, э.ғ.к., доцент, А.Бөкетов атындағы ҚарМУ;
50. **Садирова К.Қ.**, филол. ғылым. докторы, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, филология факультетінің деканы;
51. **Садыкова А.А.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
52. **Сарманова Ж.С.**, докторант, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ;
53. **Сарипбекова А.Т.**, педагогика ғылым. магистрі, аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ;
54. **Сейтова А.Н.**, заң ғылым. магистрі, «Дентонс Казахстан» ЖШС-нің заңгері;
55. **Сексембаева А.С.**, магистрант, Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті,;
56. **Тлеулесова Б.Т.**, з.ғ.магистрі, оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті;
57. **Торыбаева Ж.З.**, п.ғ.д., профессор, Х.А.Ясауи атындағы ХҚТУ;
58. **Тоқжанов Т., Құдайбергенова С., Джұмағалиева А.**, Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясы.
59. **Уайсова А.**, аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТ университеті;
60. **Ұлықова А.**, , Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті;
61. **Хведелидзе Т.Б.**, з.ғ.к., , аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты.

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№ 1 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 26.02.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 26,25 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №285.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличается оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы - "Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

